

PROGRAMUL OPERAȚIONAL SECTORIAL
DEZVOLTAREA RESURSELOR UMANE 2007-2013

Proiectul "Inovare și dezvoltare în structurarea și reprezentarea cunoașterii prin burse doctorale și postdoctorale (IDSRC – doc postdoc)" – POSDRU/159/1.5/S/133675

Editor: Academia Română, Filiala Iași
Data publicării: august 2015

Conținutul acestui material nu reprezintă în mod obligatoriu poziția oficială a Uniunii Europene sau a Guvernului României.

Volumul este editat în cadrul proiectului "Inovare și dezvoltare în structurarea și reprezentarea cunoașterii prin burse doctorale și postdoctorale (IDSRC – doc postdoc)" – POSDRU/159/1.5/S/133675, cofinanțat din Fondul Social European prin Programul Operațional Sectorial Dezvoltarea Resurselor Umane 2007-2013.

Investește în oameni!

CONTRIBUȚII LA PSIHLOGIA MORALĂ

UNIUNEA EUROPEANĂ

Fondul Social European
POSDRU 2007-2013

Instrumente Structurale
2007-2013

MINISTERUL
EDUCAȚIEI ȘI
CERCETĂRII
ȘTIINȚIFICE

OPROSDRU

Academia Română
Filiala Iași

**Bogdan Olaru
Andrei Holman**
(coordonatori)

CONTRIBUȚII LA PSIHLOGIA MORALĂ

Evaluări ale rezultatelor
și noi cercetări empirice

Bogdan Olaru, Andrei Holman
(coordonatori)

**Contribuții la psihologia morală:
evaluări ale rezultatelor și noi cercetări
empirice**

Bogdan Olaru, Andrei Holman
(coordonatori)

**Contribuții la psihologia morală:
evaluări ale rezultatelor
și noi cercetări empirice**

Referenți științifici:

Ștefan Boncu, Universitatea „Al.I. Cuza” Iași

George Bondor, Universitatea „Al.I. Cuza” Iași

Autorii volumului își asumă întreaga responsabilitate pentru respectarea normelor legale în ceea ce privește drepturile de autor și a normelor etice și deontologice ale cercetării, inclusiv utilizarea echitabilă (*fair use*) a lucrărilor supuse legislației *copyright*-ului.

Drepturile de proprietate intelectuală aferente tuturor lucrărilor publicate în cadrul volumului aparțin Academiei Române – Filiala Iași. Volumul poate fi citat fără permisiune scrisă, doar cu specificarea sursei, în condițiile respectării regulilor utilizării echitabile a lucrărilor supuse legislației *copyright*-ului.

Descrierea CIP a Bibliotecii Naționale a României

Contribuții la psihologia morală : evaluări ale rezultatelor și noi cercetări empirice / coord.: Bogdan Olaru, Andrei Holman. - București : Pro Universitaria, 2015

Bibliogr.

ISBN 978-606-26-0354-0

I. Olaru, Bogdan (coord.)

II. Holman, Andrei Corneliu (coord.)

159.9:17

Cuprins

Cuvânt înainte	7
----------------------	---

Partea întâi: Clarificări privind metode, materiale și strategii de cercetare în psihologia morală

<i>Folosirea dilemelor etice în psihologia morală. Investigații conceptuale și sugestii pentru o nouă metodologie</i> (Bogdan Olaru).....	11
---	----

<i>Normativitatea prin prisma psihologiei naive. Cum pot contribui teoriile implicite la dezvoltarea unei științe a deciziei morale</i> (Ana Maria Hojbotă)	25
---	----

<i>Psihologia morală și natura judecării morale. O examinare critică a modelului social intuiționist</i> (Emilian Mihailov).....	61
--	----

<i>Variații ale stimulilor experimentali în cercetările de psihologie morală: factori relevanți și precauții metodologice necesare</i> (Andrei Holman).....	75
---	----

Partea a doua: Studii empirice. Factori determinanți în constituirea judecăților morale

<i>Dileme etice și raționament moral al educatorilor români</i> (Roxana Ghiațău).....	115
---	-----

<i>Mecanismele psihologice ale biasurilor morale. Două strategii de corectare a lor</i> (Emilia Alexandra Antonese)	149
---	-----

<i>Gândirea conștientă și gândirea inconștientă în deciziile morale</i> (Georgiana Zugravu)	167
---	-----

<i>Autenticitatea sinelui, concordanța cu sine în stabilirea scopurilor morale și starea de bine psihologică</i> (Daniela Ionescu)	187
--	-----

Partea a treia: Conceptul de normă morală. Sugestii din zone adiacente psihologiei morale

Fundamentele inconștiente ale normativității. O perspectivă asupra eticii lui Jacques Lacan (Bogdan Dragomir).....225

Anterioritatea ca sursă a normativității (Cosma Tudor Purnavel)239

Partea a patra: Cercetări aplicative privind studiul comportamentului uman

Urmărirea mobilității oamenilor într-un anumit spațiu pentru prezicerea activităților și a destinațiilor viitoare (Emilian George Necula)255

Abstracts.....283

Contributors291

Cuvânt înainte

Contribuțiile din acest volum pornesc de la un dublu interes: pentru studierea comportamentului moral, a condițiilor manifestării sale reale, și pentru modul de justificare ce susține un sistem de recomandări normative. Ele redau rezultatele unor studenți doctoranzi și cercetători postdoctorali care au urmărit obiective individuale de cercetare reunite sub tema mai largă: „Fundamentele normativității și constrângerile psiho-sociale” în cadrul de lucru oferit cu generozitate de Academia Română, Filiala Iași, în perioada iunie 2014 – august 2015.

Variate studii de psihologie morală au pus în evidență factorii care influențează formularea și întemeierea judecăților și evaluărilor morale. Cercetările empirice au readus în discuție o dihotomie conceptuală larg discutată și în tradiția gândirii filosofice: distincția dintre raționarea explicită, abstractă, orientată de temeuri și principii, pe de o parte, și judecarea intuitivă, rapidă, automată, la un nivel relativ inaccesibil sondării conștiente, pe de altă parte. Dispunem de mai multe modele teoretice explicative ale judecării morale, fără a putea vorbi încă de o clarificare univocă a rolului diferitelor procese psihologice implicate. Studiile din acest volum participă la această dezbateră teoretică. Ele oferă câteva explorări originale ale unor teme de cercetare importante, precum: rolul emoțiilor în generarea judecăților despre dileme morale (de ex., *the switch dilemma*, *the footbridge dilemma* etc.); ponderea proceselor automate în formularea judecăților morale; strategiile de corectare a erorilor de evaluare a acțiunilor din perspectivă morală; rolul unor structuri configurate pe cale evolutivă (precum empatia) etc.

Acest volum de studii oferă bursierilor posibilitatea de a-și prezenta rezultatele, de a face cunoscute modul lor de examinare și metodologia adoptată pentru studierea temelor individuale de lucru. Se realizează astfel o raportare directă la fluxul de cunoștințe de actualitate din domeniu. Câștigul acestui volum se va vedea pe termen imediat în extinderea proiectelor teoretice și în planificarea unor noi studii teoretice sau experimentale.

Bogdan Olaru, Andrei Holman

**Partea întâi: Clarificări privind metode,
materiale și strategii de cercetare
în psihologia morală**

Folosirea dilemelor etice în psihologia morală. Investigații conceptuale și sugestii pentru o nouă metodologie

Bogdan Olaru

1. Introducere

Descrieri concise, de tipuri foarte variate, ale unor evenimente cu semnificație etică sunt utilizate astăzi pe scară largă în psihologia morală. Denumirea „dileme morale” folosită pentru astfel de materiale trebuie luată într-un sens larg. Materialele oferite spre lectură participanților la studiile experimentale prezintă situații conflictuale menite să provoace opinii divergente privitor la corectitudinea sau acceptabilitatea anumitor acțiuni. Prin controlarea minuțioasă a scenariilor, se pot formula deducții despre factorii care determină evaluarea din punct de vedere moral a acțiunilor sau comportamentelor descrise. Progresele de sistematizare a tipurilor de dilemele și de includere a cât mai multor factori relevanți sunt remarcabile. La fel și rafinamentul designului experimental. Totuși, potențialul dilemelor morale de a explora natura evaluării și a judecării morale rămâne din mai multe puncte de vedere încă insuficient dezvoltat. Vom discuta în acest studiu o serie de limitări conceptuale și metodologice de care suferă cercetările de psihologie morală care utilizează dileme ca material experimental.

În studiile de psihologie morală, o dilemă morală se dorește a fi o expunere scurtă a unei situații care implică un conflict moral între două acțiuni, principii, valori sau comportamente. Agentul acțiunii simte că este tras în direcții contrare de temeuri morale rivale și este conștient de incompatibilitatea celor două direcții posibile de acțiune (Christensen și Gomila 2012). Faptul că există temeuri suficient de puternice pentru ambele laturi aflate în opoziție ireconciliabilă este un ingredient esențial al dilemei. Pus în fața conflictului, participantul la studiu este invitat să indice calea de acțiune pe care o consideră corectă. Sau este adus în situația de a concede, prin judecata care i se cere, aderența la un principiu sau altul de acțiune. Sau să exprime preferința pentru o valoare din cele două aflate în conflict în situația descrisă.

Comparativ cu acest concept de dilemă, definițiile din literatura filosofică sunt asemănătoare, deși formulările pot căpăta uneori un aspect ușor tehnicizat. Dilema morală este o situație în care principiile morale îi spun unui agent că este

obligat să realizeze o anumită acțiune și, în același timp, să nu o realizeze (Donagan 1993). În jargon filosofic, aceasta este, desigur, doar o definiție „comună”. În altă formulare, care se impune „natural”, ca să preluăm chiar expresia autorului, dilema morală este situația în care cineva trebuie să facă A și, în același timp, trebuie să facă B, deși este evident că nu poate realiza ambele acțiuni (De Haan 2001).

Sunt suficiente aceste două definiții pentru a observa un contrast elementar cu înțelesul dilemei morale în psihologie. Filosofii subliniază în genere, în primul rând, incompatibilitatea dintre variantele aflate la dispoziție. Dat fiind acest aspect ireconciliabil, dilema este menită să surprindă conceptul imposibilității acțiunii, al lipsei soluției. Dilema morală genuină – dacă există – este inevitabil insolubilă, un impas, un blocaj. Agentul este pus în următoarea situație: el recunoaște că 1) trebuie să respingă (măcar) una din laturile dilemei, arătând că acel curs al acțiunii nu i se poate impune ca fiind bine întemeiat; 2) îi este imposibil să stabilească care este latura dilemei care trebuie respinsă; și 3) este responsabilitatea lui să stabilească acest lucru și să aleagă calea corectă de acțiune. Acest mixt de împrejurări conferă situațiilor dilematice un caracter agonizant (MacIntyre 1990, p. 379).

Pentru psihologi, interesați de rezultate clare și univoc interpretabile, această aură agonică ar putea părea inactivă. Ei folosesc situațiile descrise în materialele prezentate sub titulatura „dileme morale” pentru a provoca o reacție din partea participanților la studii, nu pentru a le bloca abilitatea de a decide. Ceea ce îi interesează este opțiunea la care ajung participanții, nu ezitarea lor. Dacă acceptăm acest mod de operare, dilemele nu sunt mai mult decât situații conflictuale care permit mai multe soluții, deseori divergente, dar, în definitiv, suficient de bine întemeiate pentru a fi prezentate de participanți ca soluții. Variabilitatea potențială a soluțiilor este de interes pentru studiul mecanismelor psihologice implicate în procesul evaluării morale. Când discutăm de dileme morale ca material folosit în studiile experimentale de psihologie morală trebuie să avem în vedere această înțelegere laxă a dilemei: ea descrie o coliziune de interese sau cursuri de acțiune cu rezultate diferite care trebuie comparate sub un aspect sau altul, considerat relevant de către subiectul evaluării. Este privilegiul experimentării să regleze fin aspectele relevante pentru a da naștere unor judecăți morale diferite.

În opoziție cu această concepție, voi arăta că psihologia morală experimentală trebuie să ia serios în atenție mai ales acele situații care nu permit o soluționare decisivă. Potențialul dilemelor morale de a induce un conflict la nivel emoțional și cognitiv se datorează caracterului lor insolubil, mai degrabă decât varietății soluțiilor concurente. Pe parcursul expunerii vor rezulta câteva sugestii metodologice care vor spori, credem, potențialul dilemelor morale în cercetarea mecanismelor psihologice ale judecării morale.

2. Modele explicative pentru diferențele care apar în evaluarea dilemelor morale

Două scenarii preluate din filosofia morală (Foot 1967/2002; Thomson 1986) au fost des folosite în psihologia experimentală. În primul scenariu, un vagon scăpat de sub control amenință viața a cinci indivizi care lucrează la linie. Personajul principal al scenariului se află în poziția de observator și are posibilitatea de a devia cursul vagonului pe linia secundară prin acționarea unei manete sau comutator (*the switch dilemma*¹). Al doilea scenariu confruntă participanții cu opțiunea de a împinge o persoană mai corpulentă de pe o pasarelă pe sub care urmează să treacă vagonul aflat în derivă. Corpul ei va bloca înaintarea vagonului, salvând, cu prețul vieții, pe cei cinci amenințați (*the footbridge dilemma*²). Aceste scenarii fac parte dintr-o familie de dileme dezvoltate în manieră similară și utilizate spre a identifica, de obicei, rolul analizei raționale și ponderea emoțiilor în răspunsul pe care îl oferă participanții (cf. de ex. Greene et al. 2001). Variații ce se doresc a fi mai realiste sunt dezvoltate în permanență, astfel că fondul de materiale se extinde constant (Greene et al. 2004; Lotto et al. 2013).³ Acest gen de dileme morale sunt prezentate în general ca un schimb între beneficii și pierderi (*harming one to save many*).

Participanții sunt invitați să se transpună în situația personajului descris în dilemă care poate schimba cursul acțiunii și să răspundă dacă este acceptabil din punct de vedere moral să devieze vagonul sau să împingă persoana corpulentă, provocând astfel moartea unui individ, dar reușind să-i salveze pe ceilalți cinci. În mod tipic, participanții la studii sunt de acord cu acel curs al acțiunii care conduce la salvarea celor cinci prin sacrificarea unei alte persoane în primul scenariu (*the switch dilemma*), dar resping opțiunea de a acționa astfel în cel de-al doilea scenariu (*the footbridge dilemma*), deși bilanțul de vieți salvate și pierdute este același. Această diferență ar putea fi văzută ca semn al unei inconsistențe în evaluările morale pe care le realizează oamenii obișnuiți.

¹ Denumită uneori și dilema trenului sau a tramvaiului, pornind de la descrierea oferită de Foot (1967/2002, p. 23). În versiunea originală, cel care conduce vagonul poate evita impactul cu cei cinci lucrători, prin intermediul unei bifurcații, intrând pe o linie secundară unde lucrează o altă persoană (*the trolley dilemma*).

² Conform denumirii originale, dilema „omului gras” (*Fat Man dilemma*), întrucât doar o persoană corpulentă, odată împinsă pe șine, ar putea bloca cursul nefast al evenimentelor (Thomson 1986, p. 109).

³ Într-o astfel de variație, o echipă de alpiști escaladează un versant. În urma unei mișcări greșite, toți alpiștii se află în pericol. Dilema invita participanții la studii să se imagineze în situația unui membru al echipei care atâră, împreună cu un coleg, deasupra unei crevase ținându-se de o sfoară care nu va rezista mult timp. Dacă taie legătura de care atâră acest coleg, provocându-i astfel o moarte sigură, el va garanta siguranța celorlalți cinci membrii prinși deasupra lui de aceeași sfoară (Lotto et al. 2013).

Una dintre teoriile foarte influente care au încercat să explice această diferență este modelul dual al judecății morale (Greene et al. 2001, 2004). Dilema pasarelei induce o notă mai „personală”, dat fiind contactul fizic cu victima sacrificată în contul celor cinci vieți salvate, comparativ cu scenariul în care este acționată doar o manetă sau un comutator, ceea ce ar presupune o implicare relativ „impersonală”. Modelul dual postulează că ideea de a provoca un rău într-un context personal activează emoții de tip alarmă, care se concretizează în interdicția de a acționa în sensul prevăzut în scenariul pasarelei (salvarea celor cinci prin sacrificarea unui individ). Prin contrast, în scenariul impersonal al intervenției de la distanță nu este activat acest tip de emoții, nu se conturează atât de pregnant interdicția de a nu provoca un rău, ceea ce ar permite derularea unui raționament de tip consecinționist. Calculul beneficiilor și al pierderilor favorizează răspunsul care aprobă sacrificarea unei persoane pentru salvarea celorlalte. În general, acest model explicativ este bine susținut de studii de imagistică neuronală.

Modelul dual al judecății morale explică diferența dintre evaluările oferite celor două scenarii prin implicarea inegală a două procese psihologice aflate în concurență, unul centrat pe emoții, iar celălalt pe calcul rațional. Lor le-ar corespunde două stiluri diferite de judecare. Dat fiind că cei mai mulți înclină spre salvarea celor cinci în primul scenariu, se consideră că acest tip de dilemă ar favoriza un mod de raționare orientat spre cântărirea câștigurilor și a pierderilor. Participanții ar da dovadă, în acest caz, de un mod de gândire consecinționist. Al doilea scenariu pare să pună în funcțiune alt mecanism de luare a deciziei, mai sensibil la interdicția de a ucide și mai opac la calculul consecințelor, care sunt identice cu consecințele din primul scenariu. Participanții ar da dovadă, în acest caz, de un mod de gândire deontologist (Greene et al. 2004). Contactul fizic cu persoana sacrificată în al doilea scenariu este diferența care a consacrat demarcația între „dileme impersonale” și „dileme personale”. Nota de implicare personală este considerată responsabilă pentru prezența unei mai mari activități emoționale observată la participanții confrunțați cu cea de-a doua dilemă. Acest lucru a putut fi pus în evidență prin studii neuroimagistice (fMRI) (Greene et al. 2001). Ulterior, rezultatele au fost generalizate, în sensul postulării unui factor distinct al „forței personale”, răspunzător pentru reacția emoțională mai puternică în dilemele de al doilea tip și pentru soluționările cu un pronunțat caracter deontologist (Greene et al. 2009). Determinantă pentru evaluarea morală este cât de pronunțată este implicarea directă, personală a agentului. Acest aspect nu trebuie confundat cu contactul fizic și proximitatea spațială (Greene et al. 2009). Aceste studii mai recente sunt considerate o confirmare a modelului dual al judecății morale, care postulează două moduri de analiză, emoțional și rațional, și coboară modul de gândire deontologist la statutul unei confabulații sau raționalizări *post hoc* a deciziei luate, invariabil, într-o manieră cvasiautomată, ca urmare a unui impuls emoțional (Haidt 2001).

O teorie alternativă explică diferența în evaluarea celor două dileme cu ajutorul distincției dintre efectul intenționat și efectul prevăzut, dar neintenționat al acțiunii agentului (cf. de ex. Foot 1967/2002). În prima dilemă, dacă agentul deviază cursul evenimentelor, o face cu scopul de a salva pe cei cinci indivizi aflați în pericol. Faptul că persoana de pe linia secundară este sacrificată este un efect neintenționat, deși previzibil, al acțiunii. Însă scopul agentului și intenția lui directă nu este de a sacrifica acel individ. În cea de-a doua dilemă, agentul își propune să sacrifice persoana corpolentă împingând-o de pe pasarelă, cu scopul de a salva alte cinci persoane. În acest caz, intenția agentului de a sacrifica acea persoană este un ingredient esențial al scenariului, nu doar un sacrificiu indus de cursul acțiunii. Intenția agentului pare să fie determinantă pentru modul diferit de evaluare a moralității acțiunii în cele două dileme. Doctrina dublului efect (elaborată în teologia catolică) susține că evaluarea moralității trebuie să fie diferită, întrucât e mai puțin blamabil să provoci neintenționat moartea cuiva decât să faci din aceasta obiectul intenționat al acțiunii. Sistemul juridic este sensibil, de asemenea, la această diferență și prevede pedepse diferite pentru cele două tipuri de acțiune. În consecință, este de așteptat ca cei mai mulți subiecți să refuze o intervenție în cazul dilemei pasarelei, dar vor tinde să fie de acord cu acțiunea agentului care va acționa maneta și va devia vagonul în prima dilemă. Explicația elaborată pe baza doctrinei dublului efect nu intenționează să stabilească dacă judecățile exprimate de subiecți sunt corecte relativ la această doctrină. Explicația bazată pe distincția dintre efectul intenționat și efectul prevăzut, dar neintenționat al acțiunii este utilă în măsura în care arată de ce diferența între răspunsurile la cele două tipuri de dileme nu ar trebui considerată expresia unei inconsistențe în judecata morală. Chiar dacă bilanțul consecințelor este același, diferența între evaluări este justificată din perspectiva factorului intenție.

3. Provocarea dilemelor morale: caracterul incomensurabil al opțiunilor

Am prezentat două teorii care propun explicații diferite despre divergența judecăților morale în cele două tipuri de dileme. Dezbateră nu este încă tranșată. În această secțiune, ne propunem să refăcem legătura cu câteva considerente care au făcut ca dilemele morale să suscite un interes constant în literatura filosofică. Mă refer în special la aspectul de indecizie pe care îl induce confruntarea cu o dilemă morală.

O abordare firească este considerarea alternativelor unei dileme morale din perspectiva obligațiilor care se impun agenților. Philippa Foot face acest lucru pe baza distincției între datorii pozitive și datorii negative (Foot 1967/2002). Distincția îi servește pentru clarificarea diferenței dintre două tipuri de dileme și dintre raționamentele care conduc la formularea unei judecăți. Cum vom vedea, clarificarea în cauză este relevantă și pentru o mai bună înțelegere a rolului consecințelor

în formarea judecății morale. În versiunea originală a primei dileme, agentul acțiunii nu este un observator distant, ci chiar mecanicul care manevrează vagonul. El poate evita impactul cu cei cinci lucrători, prin intermediul unui macaz, doar intrând pe o linie secundară unde lucrează o altă persoană (*the trolley dilemma*). Foot discută această dilemă în opoziție cu un scenariu asemănător celui din dilema pasarelei: un grup de indivizi violenți pretind unui judecător să găsească cât mai repede vinovatul pentru o crimă comisă în comunitatea lor. Ei amenință cu represalii asupra comunității rivale, din care provine cel mai probabil autorul crimei. Mai mult, ei dețin cinci ostatici și amenință cu moartea lor dacă judecătorul nu le oferă imediat pe cel responsabil pentru crimă. Judecătorul ar putea să aleagă la întâmplare o persoană și sacrifice un inocent pentru salvarea celorlalți cinci. Confruntat cu această posibilă soluție, el simte că este prins între obligația de a veni în ajutorul ostaticilor și obligația de a nu provoca moartea unei persoane nevinovate (Foot 1967/2002, p. 23).

Philippa Foot definește datoriile negative ca obligații de a ne abține de la intervenții sau acțiuni care provoacă daune sau vătămări, precum omorul sau jaful. Datoriile pozitive sunt obligațiile care impun intervenții sau acțiuni din partea noastră, cum este obligația de a îngriji proprii copii sau de a ajuta persoanele care au nevoie de sprijin. Deși este posibil ca definițiile să nu funcționeze în anumite cazuri datorită indeterminării domeniului de aplicație (Să îngrijim doar proprii copii sau și pe ai altora?), diferența dintre obligațiile negative și cele pozitive pare să ofere o demarcație utilă între cele două dileme morale descrise mai sus. Astfel, Philippa Foot interpretează primul scenariu în sensul unui conflict între două obligații negative. Persoana care conduce vagonul și observă apropierea iminentă a impactului se confruntă cu un conflict între obligația de a nu provoca moartea celor cinci, pe de o parte, și obligația de a nu provoca moartea persoanei aflate pe linia secundară, pe de altă parte. Întrucât nu poate da curs ambelor obligații, este nevoit să aleagă pe care dintre cele două o va respecta. Singurul criteriu relevant pentru alegere îl reprezintă costurile în termen de vieți omenești pierdute. Întrucât argumentul minimizării pierderilor nu este contrabalansat de niciun alt argument, este firesc ca opțiunile să încline preponderent spre salvarea celor cinci cu prețul unei vieți. (De notat că acesta este un scenariu esențial diferit de cel din secțiunea precedentă, *the switch dilemma*.) În cel de-al doilea scenariu, par să se opună lucruri de naturi diferite: agentul acțiunii este prins între obligația pozitivă de a veni în ajutorul celor cinci ostatici și obligația negativă de a nu provoca moartea unei persoane nevinovate. (De data aceasta, situația este similară cu cea din *the footbridge dilemma*: suntem prinși între obligația pozitivă de a veni în ajutorul celor cinci lucrători de pe linia principală și obligația negativă de a nu provoca moartea persoanei de pe pasarelă.) Întrucât în conflict se află obligații de naturi diferite, situația din dilema judecătorului nu poate fi tranșată doar de argumentul minimizării pierderilor sau, cel puțin, nu înainte de a tranșa disputa dintre obligațiile aflate în

joc. Or, aici, consideră Foot, întreaga chestiune rămâne încă un subiect de dispută. Mai mult, nu putem generaliza soluția oferită primei dileme (conflictul obligațiilor negative) pentru a formula o soluție rezonabilă pentru a doua dilemă (conflictul unor obligații de natură diferită). La fel stau lucrurile și dacă am fi confrunțați cu o dilemă care ne expune unui conflict între două obligații pozitive. Soluția la o astfel de dilemă nu ar oferi orientare în cazul unui conflict de obligații diferite ca natură. Modul de raționare consecinționist este relevant în prima dilemă, dar insuficient în cea de-a doua. (Ceea ce nu înseamnă că nu poate avea o mai mare sau mai mică relevanță dacă este tranșată la un moment dat disputa între obligația negativă de a nu provoca rău și obligația pozitivă de a veni în ajutorul celui care are nevoie.)

Dilema comutatorului și dilema pasarelei sunt prin structura lor similare dilemei judecătorului: ele prezintă un conflict de obligații de natură diferită, incomensurabilă. Diferența între răspunsurile participanților la studii este cu atât mai interesantă cu cât ne-am aștepta, prin prisma celor discutate, ca raționarea în baza consecințelor să nu joace un rol decisiv în niciunul din cele două conflicte morale. În ambele dileme, avem un conflict între obligația pozitivă de a veni în ajutorul celor cinci prin împiedicarea deplasării vagonului, pe de o parte, și obligația negativă de a nu provoca prin intervenția noastră moartea unei persoane, pe de altă parte. Din nou, ne aflăm într-un caz deschis dezbaterii, unde argumentul maximizării binelui (sau al minimizării pierderilor) nu poate fi determinant. Prin urmare, ceea ce necesită explicație este diferența în ce privește tendința participanților la studiile empirice de a se angaja într-un mod de raționare consecinționist într-un caz și nu în celălalt. Strategiile uzuale ale psihologiei experimentale de investigare a judecării morale se concentrează asupra cauzelor care ar putea explica de ce rezultatul raționării prin consecințe este acceptat în dilema comutatorului și nu în dilema pasarelei. Însă această perspectivă de a pune problema se bazează pe ideea că raționarea pe baza consecințelor este *ab initio* relevantă pentru situațiile date. Întrebările cu care sunt confrunțați participanții la studii sunt astfel formulate pentru a le îndrepta atenția asupra calculului consecințelor și pentru a explora în ce măsură acceptă balanța de câștiguri și pierderi înainte de – sau în absența – evaluării ponderii fiecărei obligații care se adresează agentului acțiunii. Mai concret, ceea ce trebuie testat este cum tranșează participanții la studii conflictul obligațiilor, ce pondere le acordă acestora în funcție de circumstanțe și, eventual, cu ce strategii de decizie operează – înainte de a investiga dacă aprobă sau nu schimbul de vieți omenești.

În acest punct, putem extrage câteva consecințe: 1) Discuția de până acum aduce o anumită clarificare referitoare la sursa naturii dilematice a scenariilor prezentate până acum. Și în dilema pasarelei, și în varianta mai nouă a dilemei vagonului (*the switch dilemma*), precum și în dilema judecătorului, nota de dificultate provine din conflictul unor obligații de natură diferită, aparent incomensurabile și de greutate relativ egală. Este plauzibil ca, în aceste condiții, conflictul moral să genereze un stres emoțional și cognitiv pentru participanții la studii. Atunci când o

privire mai atentă relevă că obligațiile sunt comparabile (*the trolley dilemma*), prioritizarea lor ca cerințe morale pare mai ușoară, iar aspectul dilematic se disipează mai repede. 2) Ce rol ne putem aștepta să joace factorul consecințe? Este plauzibil ca aspectul legat de calculul beneficiilor și de ceea ce este calificat în genere ca mod de gândire utilitarist să aibă o semnificație diferită în funcție de gradul de dificultate al dilemei. Spre exemplu, consecințele pot fi mai saliente atunci când participanții nu sunt confrunțați cu conflictul emoțional și cognitiv produs de coliziunea obligațiilor, precum în cazul unor dileme autentice. De notat că scenariile au elemente minimale în descrierea lor. Deseori decizia este luată într-un timp scurt, iar unele experimente sunt de așa natură proiectate încât să nu invite la reflecție. Participanților nu li se lasă posibilitatea să întrevadă că descrierea situației este în mod intenționat limitată la factori a căror relevanță poate fi pusă sub semnul întrebării. Pe acest fond minimalist, factorul consecințe (raportul numeric al pierderilor și beneficiilor) ar putea să apară ca fiind hotărâtor, mai ales atunci când aspectul dilematic se disipează, ca în cazul unor conflicte de obligații de aceeași natură.

În concluzie, evidențierea conflictului obligațiilor prezent în dilemele morale pune sub semnul întrebării dihotomia presupusă între stilul de gândire deontologist, activat de o dilemă, și stilul de raționare consecinționist, activat de cealaltă dilemă (Greene et al. 2001, 2004). În fapt, ambele scenarii clasice sunt exemple de opoziții între datorii sau obligații. Ceea ce deosebește scenariile este tipul obligațiilor aflate în conflict. Coliziunea unor obligații de natură diferită, greu de comparat și de ierarhizat face mai dificil procesul de luare a deciziei. Totuși, este puțin probabil că, prin construirea unei opoziții mai greu de evaluat, ar fi create condițiile pentru inițierea unui stil de raționare sau a altuia.

4. Dileme dificile și dileme simple

În expunerile precedente au intervenit câteva calificări ce necesită explicații: dileme mai complicate și dileme simple, o dihotomie care trimite la o altă diferență, între dileme autentice și neautentice, i.e. false dileme. Observațiile de până aici converg spre ideea că dilema clasică a vagonului scăpat de sub control nu este propriu-zis o dilemă, întrucât alegerea pare relativ ușor de tranșat. Odată ce constată că este tras în două direcții contrare de obligații similare pe care nu le poate respecta concomitent, subiectul acțiunii realizează că trebuie să opteze pentru respectarea uneia dintre ele și alege un curs al acțiunii în funcție de singurul factor relevant (în acest caz, consecințele previzibile ale acțiunii). Desigur, ea este o dilemă în sensul precizat în introducere: agentul este tras în direcții contrare de temeuri morale rivale, fiind conștient de incompatibilitatea celor două direcții posibile de acțiune (Christensen și Gomila 2012). Dar acest lucru nu face decât să arate insuficiența acestei definiții. În studiile ulterioare, Greene și colaboratorii (2009) au comparat scenarii derivate din dilema pasarelei. Toate cele patru variante folosite de ei

reproduc conflictul identificat în dilema pasarelei între obligația de a-i ajuta pe cei cinci lucrători de pe linia principală și obligația de a nu cauza moartea persoanei de pe pasarelă. Ele sunt, prin urmare, exemple pentru scenariile dilematice într-un sens genuin: opoziția are loc între obligații de natură diferită, aparent incomensurabile și de greutate relativ egală.

Când introduce exemplele sale pentru dileme morale, Alasdair Macintyre le diferențiază de două situații care, în opinia lui, nu pot pretinde statutul de dileme autentice. Prima situație este conflictul datoriilor. El are loc când, de exemplu, promisiunea de a participa la concertul unui prieten intră în conflict cu datoria de a îndeplini o sarcină de serviciu. Deși ambele obligații sunt de natură morală, acest tip de conflict nu este unul moral. Tot ceea ce se cere într-o astfel de situație este să găsești strategiile potrivite pentru gestionarea și rezolvarea conflictului. O a doua situație de falsă dilemă este cazul a două persoane care sunt în pericol să se înece, în timp ce trecătorul care poate sări în ajutor nu poate salva decât una. Întrebarea „Pe care persoană să o salvez?” nu ar trebui să genereze vreo dilemă (în absența altor detalii despre persoanele în cauză), întrucât trecătorul trebuie să dea curs obligației de a salva pe una dintre ele mai degrabă decât pe niciuna (Macintyre 1990, p. 369). Cele două situații nu prezintă acea tensiune specifică cazurilor irezolvabile cu care ne confruntă dilemele autentice.

Într-o manieră similară, în studiul lor din 2004, Greene și colaboratorii își concep cercetarea urmând o distincție între dileme simple și dileme de natură mai complexă. Într-un scenariu tipic, un grup de persoane s-au refugiat într-o pivniță în urma unui atac al unor soldați care au ordinul să ucidă toți civilii. O mamă cu un copil mic se află printre refugiați, iar copilul începe să plângă. Dacă nu se oprește din plâns, ei vor fi descoperiți și uciși pe loc. Dacă îi pune mâna la gură, mama va opri plânsul copilului, dar acesta va muri asfixiat. În viziunea autorilor, această dilemă (*the crying baby dilemma*) confruntă participanții la studii cu o alegere extrem de dificilă. Răspunsurile nu converg spre o anumită tendință, iar timpul de reacție este în general mai mare, comparativ cu alte dileme, mai „ușoare”. Un exemplu de dilemă „ușoară” este scenariul în care o mamă adolescentă trebuie să decidă dacă își ucide sau nu copilul nou-născut (*the infanticide dilemma*). Răspunsurile la acest scenariu sunt în general uniforme (cum este de așteptat, converg spre dezaprobarea infanticidului), iar timpul de reacție este mai scăzut, comparativ cu dilema copilului care plânge.

Ceea ce au în comun dilema pasarelei, dilema judecătorului sau dilema copilului care plânge este caracterul nesoluționabil, care provine din conflictul unor obligații de natură diferită, aparent incomensurabile și de greutate relativ egală. Dilemele autentice au un potențial ridicat de a bloca decizia, de a paraliza acțiunea, de a induce îndoiala. Ceea ce le conferă statutul de dileme sunt conflictul irezolvabil și stresul emoțional și cognitiv ce rezultă din acest impas. Într-un anumit sens, dilema autentică este ceva personal. Dilema morală genuină se joacă în unul și același individ. Dacă există un conflict autentic de valori, principii sau temeuri

pentru acțiune, lupta în sine este un fenomen interior. Astfel se explică și caracterul apăsător al dilemei. Cel care trăiește o astfel de luptă se simte măcinat interior de imposibilitatea de a tranșa în vreun fel conflictul pe care îl resimte ca fiind conflictul lui personal. Într-o dilemă morală nu este vorba de a pune în balanță interesele unora cu interesele altora și de a întreba persoanele din jur care interese ar trebui să prevaleze. (Am avea astfel doar o problemă de gestionare a conflictelor de interese.) Dilema este însă puternic manifestă în cel care, dat fiind obligațiile pe care și le asumă, înțelege că temeiurile de a favoriza pe unii în detrimentul altora sunt egal de puternice și că, orice soluție ar alege, el va greși. În alt individ, cu alte adevăruri și inventarii de alte temeiuri, este posibil ca un anumit curs al acțiunii să apară evident și necontroversat. Pentru el, nu există nicio dilemă.

Data fiind această înțelegere a dilemei morale, ce interese de cercetare îi pot fi asociate? Din perspectivă filosofică, o miză importantă a discuțiilor a fost în jurul tezei imposibilității soluționării dilemelor morale. S-au delimitat două tabere: a) teoreticieni care neagă existența dilemelor morale, întrucât a accepta existența lor în cadrul unei teorii etice ar însemna să o contaminezi cu inconsistențe; b) teoreticieni care consideră că există dileme morale genuine și indică drept dovadă, de exemplu, faptul că fiecare dintre noi este prins într-o rețea de obligații ce decurg din rolurile și pozițiile pe care le ocupăm, astfel că e inevitabil să apară conflicte morale de factură ireconciliabilă. Din perspectiva psihologiei morale, dilemele ar putea reprezenta un obiect fertil de cercetare tocmai atunci când opțiunile participanților nu inclină univoc balanța într-o anumită direcție. Doar astfel pot fi manipulați factorii care au o semnificație reală în balanța alternativelor.

Nu este clar dacă Greene și colaboratorii lui au avut în vedere acest aspect insolubil al dilemelor atunci când au elaborat setul lor de dileme „dificile”. Cert este că interpretarea dilemelor în sensul unor conflicte între stiluri de gândire, generate la rândul lor de conflicte între mecanisme psihologice diferite (emoții versus calculul rațional) distrage atenția de la caracteristici esențiale ale dilemelor morale care pot influența răspunsurile participanților.

5. Solicitare cognitivă și stres emoțional

Fie că aderăm la teoria că dilemele morale autentice sunt insolubile, fie că acordăm șanse ideii că poate fi găsită întotdeauna o soluție, este cert că orice confruntare cu dilemele morale produce o solicitare a sistemului cognitiv. În paradigma mecanismelor duale de procesare emoțională versus rațională, solicitarea cognitivă impusă de anumite dileme morale a putut fi sporită prin suplimentarea evaluării acțiunii cu alte sarcini de natură cognitivă. Intervenția a condus la o încetinire în formularea judecăților de tip consecinționist (Greene et al. 2008). Rezultatul a fost interpretat în sensul unei concurențe între sarcina cognitivă suplimentară și procesarea care stă la baza acestor judecăți, deci ca o dovadă indirectă pentru natura rațională, deliberativă a judecării consecinționiste.

În mod similar, alte studii au manipulat starea emoțională a participanților pentru a observa efectul emoțiilor asupra tipului de judecată morală (Valdesolo și DeSteno 2006; Feinberg et al. 2012). Totuși, aceste studii testează ipoteze formulate pe baza modelului dual al judecării morale. Prea puțin se știe despre natura emoțiilor specifice suscitade de scenariile dilematice ca atare și despre cauza care a provocat aceste emoții. Recent, câteva studii au încercat să diferențieze emoțiile experimentate de participanții care se confruntă cu dileme morale și să plaseze diferite tipuri de emoții pe diferite paliere ale procesului de generare a judecării morale. Două modele concurente consideră emoțiile din perspectiva variabilității lor. La o extremă, se află modelul care vede emoțiile de furie, dispreț și dezgust moral ca fiind semantice echivalente pentru o stare emoțională generală, care ar putea fi denumită „indignare morală”. La cealaltă extremă, s-ar plasa teoria care asignează o funcție specifică fiecărei emoții în generarea judecăților morale (Hutcherson și Gross 2011).

O altă abordare diferențiază emoțiile din perspectivă funcționalistă. Unele emoții semnaleză încălcări ale normelor morale („alarm bells emotions”). Aceste emoții ar furniza sursa pentru contrângeri și cerințe absolute, favorizând judecățile deontologice. Un alt tip de emoții („currency emotions”) participă în procesul de cântărire al argumentelor, proces specific rațiunii practice, furnizând baza judecăților utilitariste (Cushman et al. 2010). Emoțiile indicate de subiecții confrunțați cu dilemele morale sunt, în general, frică, tristețe, compasiune, vină, furie, dezgust, regret. Unele studii identifică asocieri între emoții și tipurile de judecăți. Emoțiile de tip „fear & disgust” ar fi asociate cu alegerile deontologice, în timp ce emoția „regret” ar fi pusă în legătură cu alegerile utilitariste (Szekely și Miu 2014).

Totuși, aceste abordări pleacă de la premiza că emoțiile semnalizează în primul rând transgresiuni ale normelor (morale sau de factură socială). Deși este foarte plauzibil ca emoțiile morale să îndeplinească această funcție, se poate induce impresia că stresul emoțional și afectele negative trăite în momentul confruntării cu o dilemă morală sunt generate exclusiv de această încălcare a normativității. Teoriile duale despre geneza judecăților morale atribuie emoțiilor un rol causal și univoc în ce privește formarea unui tip specific de judecată morală și ignoră posibilitatea ca mare parte din starea emotivă a participanților să provină din stresul emoțional indus de caracterul irezolvabil al dilemelor. O dilemă provoacă în general o substanțială incertitudine epistemică, întrucât subiectul nu poate spune care obligație trebuie să o anuleze pe cealaltă, și ne confruntă cu imposibilitatea practică de a da curs ambelor obligații morale recunoscute ca întemeiate de către agent. De aici rezultă un sentiment al eșecului și o tensiune emoțională specifică pe care literatura filosofică a comentat-o extensiv. Simptomele eșecului evocă o paletă variată de sentimente: a) fenomenul regretului; b) îndoiala *ex post* („Am făcut lucrul corect?”); c) îngrijorarea („Am făcut cumva un lucru greșit?”) (McConnell 1978); d) sentimentul de vinovăție; e) nesiguranța, convingerea că, orice ai face, vei greși; e) nevoia de confirmare.

Un alt exemplu despre cât de simplistă este abordarea teoriei duale a judecății morale este degradarea emoțiilor la stadiul de bruij al proceselor răspunzătoare de generarea judecăților morale. Aceste teorii oferă background-ul teoretic pentru elaborarea unor strategii de gestionare a reacțiilor emoționale. Din această perspectivă, procesele raționale ar avea un rol regulativ și ar contribui la diminuarea unui așa-numit bias al gândirii deontologice: „emotional experience might promote deontological decisions in moral dilemmas, and overcoming this bias would involve emotion regulation” (Szekely și Miu 2014). Ideea unui presupus bias al gândirii deontologice se bazează pe identificarea greșită a sursei și funcției reacției emoționale. Caracterul aparent insolubil al dilemei este în primul rând cel care declanșează o puternică încărcătură emoțională. Rolul emoțiilor negative este să semnalizeze incertitudine și pericolul erorii în evaluarea alternativelor și în formularea judecății morale. Strategiile de ținere sub control a emoțiilor ar avea sens dacă ar ataca această problemă a incertitudinii. Prin urmare, întrebarea relevantă este: Cum diferențiem cauza emoțiilor? Pentru anumite emoții, poate fi răspunzător tipul scenariului; pentru altele, sursa poate fi incertitudinea epistemică, lipsa de orientare etc. Rămâne încă de explorat cum determinăm sursa emoțiilor și funcția lor. Mai mult, generalizarea rezultatelor teoriei duale e limitată la tipul dilemelor folosite. În general, dilemele de tipul „harming one to save many” declanșează emoții negative puternice. În schimb, există dileme în care puterea obligațiilor este diminuată, iar altele care impun alegeri fără pierderi clar identificabile („Să dedic mai mult timp carierei sau familiei?”). Nota de incertitudine rămâne, la fel și emoțiile asociate, dar nu ne putem aștepta, foarte probabil, la emoții de tipul „fear & disgust”.

6. Concluzii

Dilemele morale sunt o provocare constantă pentru filosofia morală și au devenit recent un teren fertil de explorare empirică a mecanismelor de luare a deciziei și de formare a judecății morale. În acest studiu, am arătat că sursa dificultății în evaluarea dilemelor morale constă în caracterul ireconciliabil al unor obligații morale pentru care nu poate fi găsit un standard plauzibil de comparație. Astfel de cerințe morale nu pot fi ierarhizate și prioritizate. Această înțelegere a sursei conflictului într-o dilemă morală și separarea de cazurile unor pseudodileme pune sub semnul întrebării modelul dual al judecării morale și ipoteza că dileme de tip diferit ar declanșa procese psihologice diferite, răspunzătoare pentru soluționări diferite. Un alt punct insuficient explorat și care pare foarte promițător pentru cercetările de psihologie morală experimentală este constatarea că orice conflict moral autentic generează un stres emoțional și cognitiv care interferează cu procesele răspunzătoare pentru luarea deciziei. Fără un control adecvat al acestei

interferențe nu putem câștiga un concept clar despre procesele de luare a deciziei în situații cu relevanță etică.

Mențiune: Această lucrare a fost realizată în cadrul proiectului POSDRU/159/1.5/S/133675 „Inovare și dezvoltare în structurarea și reprezentarea cunoașterii prin burse doctorale și postdoctorale (IDSRC - doc postdoc)”, cofinanțat de Uniunea Europeană și Guvernul României din Fondul Social European prin Programul Operațional Sectorial Dezvoltarea Resurselor Umane 2007-2013.

Referințe bibliografice:

- Christensen, J.F. și A. Gomila. 2012. „Moral dilemmas in cognitive neuroscience of moral decision-making: A principled review.” *Neuroscience and Biobehavioral Reviews* 36: 1249-1264.
- Cushman, Fiery, Liane Young și Joshua D. Greene. 2010. „Multi-system moral psychology.” In *The Oxford handbook of moral psychology*, ed. J. Doris, G. Harman, S. Nichols, J. Prinz, W. Sinnott-Armstrong și S. Stich, 47-71. New York, NY: Oxford University Press.
- De Haan, Jurriaan. 2001. „The definition of moral dilemmas: a logical problem.” *Ethical Theory and Moral Practice* 4: 267-284.
- Donagan, Alan. 1993. „Moral Dilemmas, Genuine and Spurious: A Comparative Anatomy.” *Ethics* 104 (1): 7-21.
- Feinberg, M., R. Willer, O. Antonenko și O.P. John. 2012. „Liberating reason from the passions: Overriding intuitionist moral judgments through emotion reappraisal.” *Psychological Science* 23: 788-795.
- Foot, Philippa. 2002. *Virtues and Vices and Other Essays in Moral Philosophy*. Oxford: Clarendon Press.
- Greene, J. D., R.B. Sommerville, L.E. Nystrom, J.M. Darley și J.D. Cohen. 2001. „An fMRI study of emotional engagement in moral judgment.” *Science* 293: 2105-2108.
- Greene J. D., L.E. Nystrom, A.D. Engell, J.M. Darley și J.D. Cohen. 2004. „The neural bases of cognitive conflict and control in moral judgment.” *Neuron* 44: 389-400.
- Greene, J. D., S.A. Morelli, K. Lowenberg, L.E. Nystrom și J.D. Cohen. 2008. „Cognitive load selectively interferes with utilitarian moral judgment.” *Cognition* 107: 1144-1154.

- Greene, J.D., Fiery A. Cushman, Lisa E. Stewart, Kelly Lowenberg, Leigh E. Nystrom și J.D. Cohen. 2009. „Pushing moral buttons: The interaction between personal force and intention in moral judgment.” *Cognition* 111: 364-371.
- Haidt, J. 2001. „The emotional dog and its rational tail: a social intuitionist approach to moral judgment.” *Psychological Review* 108: 814-834.
- Hutcherson, C.A. și J.J. Gross. 2011. „The moral emotions: A social-functional account of anger, disgust, and contempt.” *Journal of Personality and Social Psychology* 100: 719-737.
- Lotto, L., A. Manfrinati și M. Sarlo. 2013. „A new set of moral dilemmas: norms of moral acceptability, decision times and emotional salience.” *Journal of Behavioral Decision Making* 27 (1): 57-65.
- MacIntyre, Alasdair. 1990. „Moral Dilemmas.” *Philosophy and Phenomenological Research* 50: 367-382.
- McConnell, Terrance C. 1978. „Moral Dilemmas and Consistency in Ethics.” *Canadian Journal of Philosophy* 8 (2): 269-287.
- Szekely, Raluca D. și Andrei C. Miu. 2014. „Incidental emotions in moral dilemmas: The influence of emotion regulation.” *Cognition & Emotion* 29 (1): 64-75.
- Thomson, Judith Jarvis. 1986. *Rights, Restitution and Risk: Essays in Moral Theory*. Cambridge: Harvard Univ. Press.
- Valdesolo, P. și D. DeSteno. 2006. „Manipulations of emotional context shape moral judgment.” *Psychological Science* 17 (6): 476-477.

Normativitatea prin prisma psihologiei naive. Cum pot contribui teoriile implicite la dezvoltarea unei științe a deciziei morale

Ana Maria Hojbotă

1. Introducere și perspectivă generală asupra capitolului

Studiul viziunilor prezente la nivelul simțului comun asupra caracterului moral constituie o miză multiplă pentru domeniile psihologiei sociale, a moralității și perspectivelor etice, reunind interesele psihologilor, sociologilor, specialiștilor în drept și științe politice. Comunicarea între perspectivele de studiu este necesară pentru avansarea cunoștințelor din acest domeniu. Printre priorități se numără clarificarea principalelor concepte utilizate în literatura psihologică, discutarea limitelor de interpretare și generalizare, precum și decantarea consecințelor teoretice. În cadrul acestui capitol ne propunem trecerea în revistă a direcțiilor și evoluției cercetării în domeniul teoriilor implicite cu sublinierea implicațiilor acestora asupra înțelegerii și evaluării comportamentului moral. Vom discuta resursele și provocările cu care se confruntă acest câmp de studiu, pledând pentru revitalizarea și reintroducerea lor în modelele contemporane asupra judecății morale și trăsăturilor de caracter.

Teoriile naive sau implicite reprezintă seturi de convingeri personale referitoare la variabilitatea intra și inter individuală a caracteristicilor de personalitate. În privința stabilității intra individuale, aceste convingeri vizează stabilitatea în timp sau maleabilitatea. În privința celei interindividuale, ele includ aspecte legate de distribuția în populație a dispozițiilor, tăria și direcția asocierii cu alte caracteristici personale, care pot deține un rol explicativ, diagnostic sau predictiv în raport cu acesta. Teoriile implicite influențează scopurile, evaluările și comportamentele persoanelor (Schneider, Hastorf și Ellsworth 1979), fiind cadre de referință pentru procesarea informațiilor, inferarea cauzalității, explicarea, predicția și înțelegerea comportamentelor (Molden și Dweck 2006). Teoriile implicite sunt afirmații cu caracter generic care vizează caracterizarea și predicția anumitor aspecte ale realității. Ele modelează inferențele cauzale asupra evenimentelor observate în mediul social și orientează atenția către anumite categorii de informații. Acestea tind să fie specifice domeniului evaluativ, luând diverse forme în funcție de experiențele de socializare ale indivizilor, tipurile de explicații la care aceștia au fost

expuși, fie că este vorba de cele oferite de simțul comun, fie că au la bază surse mai credibile, de pildă rezultatele cercetării științifice. Putem defini teoriile implicite ca grile de interpretare a realității. Astfel, acestea funcționează ca tendințe dispoziționale, dar pot fi și induse provizoriu, manifestându-și influența asupra procesului de formare a judecăților evaluative de ordin moral.

Acest capitol are trei obiective. Pe de o parte, ne propunem să discutăm modelul teoriilor implicite asupra caracterului moral, din perspectiva cogniției sociale dar și cu referire la conținutul său, trăsături și opoziția dintre trăsătură, comportament și stare. Va fi discutată centralitatea evaluărilor referitoare la caracterul moral pentru cogniția socială și repercursiunile acestui aspect asupra modului de stabilire a responsabilității și culpabilității în formularea judecăților evaluative. De asemenea, evidențierea caracteristicilor metodologiei folosite în studiile existente și a modalităților de îmbunătățire și suplimentare a instrumentarului psihologic utilizat în înțelegerea teoriilor implicite. Recadrarea conceptuală și metodologică a teoriilor implicite o vom susține prin renunțarea la însăși viziunea esențialistă asupra acestor dimensiuni de conceptualizare a psihologiei naive, pe care chiar autorii modelului o susțin. Această viziune, vom arăta, limitează posibilitățile de înțelegere și extindere a domeniului. În acest studiu ne preocupă, în primul rând nu atât înțelegerea caracterului, a dinamicii și modului de funcționare a trăsăturilor și componentelor acestuia, ci a modului în care indivizii operează cu aceste conceptualizări asupra personalității. Cu alte cuvinte, ne interesează felul în care este tratată, la nivelul simțului comun, ideea de modificare comportamentală relevantă pentru domeniul moral. Nu ne propunem clarificarea disputelor din domeniul psihologiei personalității, care vizează dezvoltarea modelelor trăsăturilor și validarea lor, cu propunerea și identificarea celor mai robuste metode. Abundența termenilor referitori la trăsături în limbajul comun sugerează că psihologia naivă operează masiv cu acestea pentru a descrie persoanele. De asemenea, ne dorim aprofundarea teoriilor implicite asupra caracterului moral integrând conceptualizări de tip stare și trăsătură, prin nuanțarea definiției acestora, în acord cu modele dinamice și integrative, precum este cel propus de Poon și Koehler (2006), care vorbesc mai degrabă de activare a unor seturi de cunoștințe decât de dispoziții cronice, rigide care afectează percepțiile asupra trăsăturilor de caracter. Vom discuta aceste caracteristici ale teoriilor implicite, pornind de la datele existente asupra principiilor de activare, stabilității lor temporale, încercând să identificăm sursele de ordin conceptual și metodologic ale inconsistențelor care se cer explicate. Astfel, un al treilea obiectiv constă în rediscutarea conținuturilor și consecințelor, precum și dezvoltarea funcțiilor teoriilor implicite. Un loc special este rezervat celor ignorate anterior, legate de răspunsurile moralizante ale indivizilor și grupurilor sociale la factorii de amenințare socială, prin întărirea normelor și amplificarea reacțiilor de justificare a sistemului, arătând în ce fel pot fi apropiate aceste construcții de modelul mentalității incriminatorii propus de Tetlock (2002). Aducerea împreună a celor

două modele ar putea oferi clarificări importante cu privire la procesul de formare a inferențelor spontane cu privire la trăsăturile morale, dar și la cel al modului în care intrarea într-o dispoziție evaluativă poate fi influențată de modul de conceptualizare a trăsăturilor dispoziționale de caracter. Vom arăta că aceste convingeri personale nu sunt afirmații rigide și inerte, ci sunt cadre mentale care sunt activate de nevoile psihologice evocate de stimulii sau presiunile situației.

2. Teorii implicite în ansamblul modelelor asupra epistemologiei naive și a percepției persoanei

2.1. Psihologia socială: de la modelele atribuirii la „teoria teoriilor”

Varietatea afirmațiilor referitoare la caracterul moral și moralitate indică interesul oamenilor obișnuiți pentru identificarea legilor de funcționare a lumii sociale. Avansul psihologiei cognitive s-a produs împreună cu apariția și asumarea unei viziuni a omului de știință naiv, care depune eforturi constante pentru descifrarea legităților care stau la baza vieții sociale (Heider 1958; Kelley 1967; Nisbett și Wilson 1977). Conform acestei reprezentări, convingerile indivizilor constituie o grilă de lectură a realității care influențează percepțiile interpersonale de zi cu zi, precum și explicațiile și predicțiile cu privire la fenomene sociale. În domeniul evaluării sociale, seturile de convingeri pe care le dețin indivizii constituie propria lor psihologie naivă. Aceste psihologii individuale pot fi dominate de anumite „paradigme”, mai mult sau mai puțin permissive la informații și constatări noi. Variabilitatea perspectivelor explicative asupra acestor seturi de convingeri și lipsa unui cadru integrativ referitor la ele se datorează parțial inflației de termeni meniți a descrie aceste construcții epistemice personale, înrădăcinate în fondul cultural preexistent: psihologie populară („folk psychology”, sintagmă preferată de Stich și Nichols (1992), care arată că acele convingeri sunt vizibile la nivelul proverbelor, zicătorilor), teoriile simțului comun (Heider 1958), teorii profane („lay theories” cf. Adrian Furnham, 1988) sau teorii implicite (sintagmă preferată de Dweck, Chiu și Hong (1995a). Ultima sintagmă trimite la natura acestor construcții, care par a nu fi întotdeauna disponibile sau direct accesibile, de aceea ele trebuie invocate, extrase prin diverse procedee pe care le vom discuta pe parcursul acestei expunerii.

Oamenii explică deciziile, comportamentele și caracterele indivizilor luând în calcul mai multe categorii de factori. Vom expune pe scurt axele pe care se produce cel mai des evaluarea spontană, arătând felul în care apelul la o dimensiune sau la alta este determinat de factori dispoziționali sau situaționali. Heider (1958) vorbește despre cauze dispoziționale și despre elemente situaționale în determinarea comportamentului. Weiner (1985) adaugă în descrierea cauzelor și dimensiunea controlabilității, vorbind despre factori determinanți ai comportamentului asupra

căroră individul poate acționa, de pildă prin efort voluntar, respectiv cei asupra căroră nu poate opera (aptitudini, stări mentale). Studii recente indică faptul că trăsăturile de caracter sunt fundamentale pentru conceptualizarea identității proprii și a celorlalți indivizi cu care interacționăm și că dimensiunile morale prevalează în percepția socială, organizând modul în care îi evaluăm pe ceilalți.

Dimensiunile dispoziționale sau trăsăturile morale sunt considerate mai importante decât trăsăturile din sfera agreabilității, mai controlabile și independente de context (Goodwin, Piazza și Rozin 2013; 2014). Mai mult, acest primat este prezent de la vârste fragede. Copiii de 7-8 ani evaluează moralitatea ca fiind un aspect al persoanei mai stabil decât alte aspecte, cum ar fi de pildă aptitudinile (Heyman și Dweck 1998). Felul în care indivizii recrutează tipuri de explicații în descrierea antecedentelor comportamentelor este influențat de biasuri generale, precum eroarea fundamentală de atribuire. Aceasta reflectă expeditivitatea observatorilor în evaluare și se referă la tendința de a identifica cu precădere cauze interne și stabile ale comportamentelor evaluate (Ross 1977).

O altă sursă de influență asupra evaluărilor o constituie propriile definiții asupra realității psihologice și sociale, pe care le vom dezvolta în continuare. Aceste teorii iau diverse forme și manifestări în limbajul curent, de unde sunt cel mai adesea extrase. Proverbele și zicătorile, de exemplu, sunt aserțiuni cu caracter generic, construite prin mecanisme inductive, în care se exprimă în manieră sintetică diverse legități de funcționare a lumii fizice, sociale sau intrapsihice. Unele proverbe ilustrează asimetria între acuratețea auto- și hetero-evaluărilor și consecințele care decurg din această discrepanță cu rol de protejare a imaginii de sine („Defectele altora le avem în ochi, ale noastre sunt în spatele nostru”). Altele fac trimitere în mod direct la viziunile asupra naturii fixe sau dimpotrivă, modificabile a caracterului oamenilor, dihotomie pe marginea căroră vom discuta pe parcursul acestui capitol („Lupul își schimbă blana dar năravul ba”). Cercetarea corpusului paremiologic poate constitui un prim pas către elucidarea temelor existente la nivelul discursului comun cu privire la moralitate, relevând mentalitățile dominante care își pun amprenta asupra indivizilor dintr-un anumit context istoric, social și cultural. Ea poate însă constitui o temă de cercetare autonomă, care nu face obiectul prezentei analize.

Viziunile asupra comportamentului moral și asupra moralității sunt dominate de o serie de controverse, care își au originea în viziunea aristotelică asupra ființei umane, continuată de tradiția iluministă și care pune accent pe raționalitate. Această tradiție a transmis psihologiei opoziția dintre rațiune și intuiție. O a doua controversă vizează măsura în care trăsăturile de caracter posedă identitate proprie, consistență și continuitate. Regăsim această dihotomie în conflictul dintre situaționism și dispoziționism, dintre apelul la explicații inerente, vizând cauze interne și stabile, și apelul la factorii contingenți, externi, mai mult sau mai puțin maleabili și controlabili. Pe de o parte, se dezvoltă concepțiile care pun accent pe factorii

contextuali, care limitează sau influențează autodeterminarea. Pe de altă parte, avem concepțiile personologice care evidențiază aspectele individuale unice în dezvoltarea lor, fie că este vorba de înțelegerea comportamentului moral cotidian sau a excepționalității morale. Ambele tabere se străduiesc să ofere o explicație coerentă și comprehensivă unui fenomen care nu poate fi supus unei abordări reduționiste. Lipsa de integrare a aspectelor conceptuale și a datelor empirice, bazate fie pe descrieri personologice, fie pe manipulări experimentale, nu face decât să dezarmeze cercetătorul în fața complexității domeniului comportamentului moral.

2.2. Obiectele teoriilor implicite. Conceptele de teorie naivă și teorie științifică

Interesul pentru extragerea conținuturilor și principiilor după care funcționează epistemologia naivă se reflectă în abordarea unei varietăți de teme, de la cele fizice, cosmice, până la procese psihosociale sofisticate. Diferiți autori au încercat să înțeleagă modul în care omul de știință naiv sau profan formulează explicații privitoare la fenomene geografice, cosmice, mecanice sau fizice, precum gravitația, mișcarea obiectelor sau formarea anotimpurilor (Chi și Slotta 1993; diSessa 1982; Kozhevnikov și Hegarty 2001; Smith și Casati 1994). Studiile amintite sunt axate pe identificarea surselor de înțelegere eronată a fenomenelor, evaluarea rigidității distorsiunilor sau a tipurilor de explicații spontane pe care indivizii le oferă cu privire la fenomene naturale, prin raportare la teoriile științifice. Problematika pusă în discuție de aceste studii vizează nu doar modul de formare a distorsiunilor, dar și posibilitatea influențării acestora prin schimbare conceptuală, în special în urma expunerii la explicații credibile, validate științific (e.g. Dunbar, Fugelsang și Stein 2007).

În sfera conceptelor psihologice și sociale, literatura abundă în studii referitoare la un larg repertoriu de concepte și explicații naive asupra relațiilor dintre fenomene interpersonale, intra- și inter-grupale. Unii autori se concentrează pe procese, precum teoriile implicite asupra grupurilor și identităților sociale (Tong și Chang 2008), leadershipului și caracteristicilor liderilor ideali (Mitchell, Green și Wood 1981), negocierii (Kray și Haselhuhn 2007), relațiilor romantice și interpersonale (Knee et al. 2004), statutului relațional (Conley și Collins 2002). Altele vizează calități personale, precum cele din zona aptitudinilor intelectuale, de pildă manifestările inteligenței, creativității și înțelepciunii (Sternberg 1990), fericirii (Furnham și Chen 2000), timidității (Beer 2002), atractivității fizice (Dion, Berscheid și Walster 1972), emoțiilor (Tamir et al. 2007), memoriei (Niedźwieńska, Neckar și Baran 2007). Lista poate continua cu studiile asupra tulburărilor mentale (Furnham și Chen 2004), stresului (Furnham 1997; Kinman și Jones 2005), victimelor ofenselor sexuale (Polaschek și Gannon 2004), criminalității (Gerber și O'Connell 2012), consumului de alcool (Jones și Rossiter 2003). Majoritatea acestor studii converg către o serie de concluzii comune: existența unor explicații care tind

să se distribuie în populație, explicații care nu se suprapun adesea asupra celor raționale, științifice, fiind adesea lipsite de realism și coerență internă. Ele sunt, de asemenea, destul de rigide, impermeabile la elemente noi care le provoacă valoarea de adevăr sau cer restructurări semnificative la nivelul conținuturilor lor. Mai mult, spre deosebire de caracterul explicit și asumat al cunoașterii științifice, epistemologia naivă funcționează adesea cu legități implicite, ceea ce aduce după sine necesitatea explicării acestui aspect. În psihologie, termenul de implicit este legat de două aspecte: o modalitate de procesare, respectiv un tip de verificare a informațiilor. În prima privință, raportul implicit-explicit, care nu are întotdeauna sensul opoziției naiv-academic/științific (în sensul diferenței dintre informațiile care întrunesc sau nu consensul la nivelul unei comunități intelectuale), se poate referi la opoziția dintre procesarea reflexivă a informației, în mod conștient și deliberat, pe de o parte, și procesarea inconștientă pe de altă parte. În a doua, opoziția implicit-explicit este cel mai adesea utilizată din perspectiva posibilității verificării intersubiective a cunoștințelor. Teoriile științifice au calitatea de a fi testabile, verificabile, ceea ce favorizează posibilitatea de a fi făcute publice, de a fi împărtășite într-un mod reflexiv, explicit. În opoziție cu ele, teoriile naive sau implicite nu dețin (cel puțin cerința de a întruni) această calitate. Mark Runco definește teoriile implicite în opoziție cu explicațiile științifice, drept „acele opinii și viziuni deținute de oameni, alții decât oamenii de știință, (...) care reflectă un tip de cunoaștere tacită, destul de răspândită” (Runco, 1999, p. 27). Macinga (2011) realizează o distincție între teoriile naive, referitoare la idei împărtășite de grupuri particulare privitor la aspecte specifice ale realității, teoriile non-științifice sau implicite, referitoare la structuri cognitive cu un caracter personal, idiosincronic și informal, și teoriile științifice. Abordarea distincției explicit-științific/implicit-științific trebuie să ia în considerare, conform lui Furnham (1988), ideea de suprapunere și interdependență a planurilor, cele două alimentându-se unul din celălalt. O poziție similară este exprimată de Alin Gavreliuc, care arată că „între reflecția științifică, sistematică și cea a omului obișnuit nu există o ruptură, ci o continuitate operațională și semantică” (Gavreliuc 2002: 76).

În manieră asemănătoare, Ross (1997) arată că aceste teorii sunt mecanisme inductive, referitoare la aspecte specifice, inconsistente și sensibile la confundarea cauzei și efectului. Situat în afara granițelor domeniului academic și a rigorilor acestuia, subiectul naiv deține instrumente epistemice de o sofisticare variabilă, fiind dominat de motivații diferite și mai puțin interesat de economia și coerența internă a teoriei la care apelează, de obiectivitatea și generativitatea acesteia. Modul său de a trata cunoașterea este mai degrabă intuitiv, expeditiv și de multe ori cu rol de justificare a alegerilor proprii sau a sistemului din care face parte. Vom discuta aceste calități într-o secțiune separată, dedicată funcțiilor teoriilor implicite, în încercarea de a argumenta rolul mai degrabă oportunist al acestor seturi de convingeri. Concluziile către care converg aceste studii sugerează că modalitățile în

care indivizii conceptualizează fenomenele sociale au consecințe asupra modului de reacție la situații dificile, așa cum sunt cele din sfera învățării și performanței intelectuale, a evaluării indivizilor și grupurilor, aici fiind incluse cele care vizează moralitatea, relațiile interpersonale sau grupurile. Concepția despre fenomenele sociale poate augmenta vulnerabilitatea la stereotipuri, atribuirile asupra caracterului agenților și statutului moral al acțiunilor acestora.

2.3. Concepțiile esențialiste asupra persoanei și modelul stabilitate vs. maleabilitate

Studii din psihologia dezvoltării sugerează existența unui bias al pozitivității în conceptualizarea naivă a firii umane și a modului de evoluție a acesteia. Lockhart, Chang și Story (2002) au arătat că, încă de la vârste mici, copiii au tendința de a considera trăsăturile pozitive, fizice sau psihologice, drept calități care tind să se mențină și consolideze pe parcursul dezvoltării personale, pe când celor negative le este atribuită tendința de a dispărea sau a se estompa cu timpul. Acest optimism cu rol protectiv se răsfrânge și în modul în care adulții folosesc și alte categorii. Newman, Bloom și Knobe (2014) au avansat ipoteza că oamenii atribuie categoriilor definite prin trăsături negative o calitate secundară, un statut neesențial, cu alte cuvinte, elementele vicioase sunt văzute ca impermanente, tranzitorii, pe când virtuțile constituie „adevărata esență” a lucrurilor.

Vom discuta în continuare modelul propus de echipa lui Carol Dweck al viziunii statice, respectiv maleabile asupra persoanei. Sondând procesualitatea fenomenelor de inadaptare și subrealizare, mai precis patologia neajutorării învățate, Dweck și colaboratorii săi (o sinteză a acestor rezultate sunt prezentate în Dweck, 1999) au propus o soluție de conceptualizare a modului în care persoanele privesc inteligența proprie și în general, abilitățile. Ei arată că persoanele operează cu două tipuri de viziuni: o viziune statică, conform căreia inteligența este tratată ca o calitate fixă, rigidă, imuabilă, un dat cu care persoana se naște, și o viziune incrementală, care este mult mai favorabilă vizavi de aspectul educabilității. Conform acesteia, indiferent de nivelul de bază, inteligența/abilitatea constituie un aspect cultivabil și sensibil la influențele exterioare, chiar dacă această evoluție este realizată lent, doar prin acumularea constantă de experiențe noi și prin efort susținut. Astfel, unul dintre aspectele conținute de teoriile implicite vizează și caracterul înnăscut, natural, cu determinism genetic al trăsăturilor pe care le definesc. Primatul determinismului biologic în gândirea naivă este sugerat de studiile care stabilesc o legătură între teoriile de tip entitate asupra persoanei și tendința de a atașa attribute stereotipice unor grupuri noi pe baza unui set foarte redus de informații, aceste attribute fiind investite cu acest aspect menționat anterior, al caracterului înnăscut (Levy, Stoessner și Dweck 1998). Aceasta trimite la

asumpția esențialistă, care atașează caracteristici fixe, inerente, membrilor anumitor categorii, ce sunt considerate centrale sau definitorii pentru identitatea acestora. Ele definesc asemănările dintre membrii categoriei respective și diferențele față de membrii altor grupuri, disimulare sub aspectul respectiv. Caracteristică esențialismului este convingerea că aceste trăsături nu pot fi modificate sub influența acțiunii umane (Medin și Ortony 1989).

În sfera abilităților, cele două tipuri de teorii au consecințe diferite asupra felului în care este reprezentat succesul sau eșecul, respectiv reacțiile la aceste două tipuri de evenimente. Cei cu o viziune rigidă leagă aceste evenimente de factori necontrolabili, considerând eșecul ca un diagnostic al abilităților lor scăzute. Cei cu o viziune incrementală tind să atribuie consecințele pozitive sau negative unor elemente controlabile, precum investiția de efort; pentru primii, însăși investiția de efort în îndeplinirea unei sarcini reprezintă o invalidare a abilității, văzută ca o calitate inerentă și neschimbabilă. Această reprezentare conduce în cele din urmă la dezvoltarea aversiunii față de implicare activă în scopuri de dezvoltare a abilității prin investiția de efort, pe când pentru ceilalți, efortul rămâne singura cale către succes. În domeniul moral, teoriile implicite de tip entitate pot fi citite la extrem în grila esențialismului ca manifestarea unei viziuni maniheiste, în care indivizii posedă trăsături sau seturi coerente de trăsături de caracter inalterabile care îi pot distribui în categoria oamenilor „buni”, „corecți”, „cinstiți”, respectiv „răi”, „corupți”, „nedrepti”. Vom dezvolta în următoarea subsecțiune corelatele și consecințele teoriilor implicite, moderatorii și mediatorii relațiilor dintre acestea și aspectele enumerate mai sus, în special judecățile morale.

2.4. Corelate ale teoriilor implicite asupra caracterului moral

Judecata morală este omniprezentă, adesea extinzându-se, chiar și în absența unui mandat moral bine definit, și asupra altor tipuri de judecăți. De pildă, Joshua Knobe (2010) propune, pe baza observațiilor experimentale, o conceptualizare a realității prin care teoriile și interpretările oamenilor sunt influențate automat de judecățile de valoare pe care le fac cu privire la evenimentele observate. Astfel, toate încercările de a înțelege lumea sunt infuzate de aceste evaluări morale. De pildă, inferențele valorice pe care indivizii le fac în contexte non-normative au tendința de a influența modul de a atribui intenționalitatea și acordul față de o acțiune, în funcție de modul în care este evaluată de către aceștia acțiunea agentului moral (Cushman și Mele 2008; Leslie, Knobe și Cohen 2006). Astfel, conform lui Knobe (2010), felul în care indivizii operează cu majoritatea conceptelor și teoriilor despre lumea înconjurătoare este infuzat de elemente care țin de moralitate (biasul normativității).

În sfera înțelegerii moralității, mai precis a trăsăturilor și caracterului moral în ansamblu, componentele modelului lui Carol Dweck, descris mai sus, au posibile implicații asupra reacțiilor la transgresiuni și asupra modului în care este realizată judecata morală (Chiu, Dweck, Tong și Fu 1997; Gervy et al. 1999). În sfera evaluării sociale, efectele sunt discutate în special cu privire la modul de atribuire a responsabilității, estimarea nivelului de culpabilitate, aprecierea intenționalității și controlabilității faptelor, precum și modul de selectare a consecințelor, mai precis cel de alocare a pedepselor. Vom trece în revistă în cele ce urmează principalele corelate la nivel evaluativ al acestor teorii.

Credința în imutabilitatea trăsăturilor de personalitate și de caracter predispozează la formularea de explicații ale comportamentelor observate în termeni de trăsături, făcând predicții ale comportamentelor viitoare cu o încredere mai mare decât cei cu scoruri mici la scala de imutabilitate (Chiu et al. 1997; Erdley și Dweck 1993). Același fenomen pare a fi asociat cu formularea rapidă de judecăți stereotipice la adresa grupurilor etnice sau a membrilor anumitor ocupații (Levy, Stoessner și Dweck 1998). Erdley și Dweck (1993) arată că indivizii cu scoruri ridicate la teorii de tip entitate tind să aloce etichete evaluative globale (de exemplu „persoană răuvoitoare”) în urma observării unor comportamente contranormative. Ei sunt predispuși, conform autorilor, să formuleze diagnostice ale caracterului moral pe baza unui număr redus de instanțe sau chiar în urma expunerii la situații singulare. Teoreticienii mutabilității prezintă în măsură mai mică tendința de a recruta trăsături ca bază explicativă pentru actele observate și preferă să construiască descrieri ale sursei variațiilor comportamentale ale indivizilor pornind de la integrarea informațiilor care țin de contextul existenței și evoluției individului evaluat (Chiu et al. 1997; Chiu, Hong și Dweck 1997). Așadar, pentru aceștia sunt mai atractive explicațiile care iau în calcul istoricitatea, caracteristicile situației în care s-a produs un comportament, motivațiile mai mult sau mai puțin provizorii care îl caracterizează pe individ, stările sale mentale, așteptările sau scopurile tranzitorii care nu au manifestările specifice unor trăsături. De asemenea, convingerea în imutabilitatea firii corelează cu orientarea către pedeapsă (Chiu et al 1997; Erdley și Dweck 1993) Credința în principiul opus, al mutabilității, se reflectă într-o orientare mai degrabă colaborativă și constructivă, mutând focalizarea asupra măsurilor educative, pe iertare și pe negociere ca modalități de rezolvare a in justiției și de reabilitare a agresorului, atât în cazul copiilor, cât și al adulților (Chiu et al 1997; Gervy et al. 1999; Haselhuhn, Schweitzer, și Wood 2010). Ultimii autori citați arată, de pildă, că o convingere sporită în capacitatea caracterului de a se schimba în timp se asociază cu o mai mare disponibilitate de a accepta scuzele și de a reinvesti cu încredere o persoană care a violat o normă socială, în special atunci când scuzele includ o promisiune a unui angajament către schimbare, pe când adepții viziunii entității sunt mult mai puțin receptivi la tentativele de reconstruire a raportului de încredere.

Atunci când sunt nevoiți să stabilească verdictul asupra unui act (stabilirea gradului de inocență sau vinovăției), „teoreticienii entității” apelează la informații legate de aspectul fizic, îmbrăcăminte, stil de viață, care servesc la extragerea de diagnostice cu privire la comportamentul moral al autorului, neglijând aspectele care contravin explicației dispoziționale preferate. Pe de altă parte, incrementalistii vor fi atenți mai degrabă la detaliile care alcătuiesc contextul comportamentului contranormativ, favorizând explicații sistemice, procesuale (Gervey, et al. 1999) și vor da o atenție redusă explicațiilor bazate pe stereotipuri (Levy, Stroessner și Dweck 1998). Pe scurt, diferența dintre cele două orientări este dată de focalizarea pe un anumit tip de informații despre țintele percepute, în condițiile existenței unui set redus de date în descrierea cazuisticii. Teoreticienii entității caută activ informații relevante pentru elucidarea caracterului moral al unei persoane și stabilirea unui diagnostic, pe când cei ai incrementalității se orientează către integrarea unui set mai complex de informații. De asemenea, reacțiile afective negative la percepția transgresiunilor sunt mult mai intense în cazul teoreticienilor entității (Miller, Burgoon și Hall 2007). Wurthmann (2013) atrage atenția asupra unui alt tip de bias atențional, formulând pe baza observațiilor experimentale proprii concluzia că subiecții cu scoruri mari la teoriile de tip entitate acordă o prioritate mai mare procesării informațiilor legate de violarea datoriei, pe când cei cu scoruri mici (teoreticienii incrementalității) sunt mai sensibili la actele contranormative care amenință drepturile indivizilor. Concluziile sunt similare pentru situația în care teoriile sunt măsurate psihometric, cu cea în care ele sunt induse temporar prin procedură experimentală. De pildă, Gerber și O’Connel (2012) arată că teoriile implicite asupra controlabilității actelor criminale sunt strâns legate de continuarea angajării în acte ilegale și perpetuarea de conduite dezadaptative. Astfel, autorii arată că prezența unei convingeri de tip incremental, cu alte cuvinte încrederea în capacitatea indivizilor de a-și controla comportamentele imorale acționează ca un factor protectiv care întărește capacitatea de autoreglare a impulsurilor antisociale, prin atitudini compensatorii, cum ar fi investirea de efort suplimentar în controlarea reacțiilor în situațiile problematice.

Yeager, Trzesniewski și Dweck (2013) arată că o intervenție socio-cognitivă direcționată spre modificarea convingerilor despre potențialul persoanelor de a se schimba poate avea un efect pozitiv asupra adolescenților. În general, teoriile lor iau forma convingerilor de tip entitate, ei considerând că oamenii sunt fie „victime”, fie „agresori”, „câștigători” ori, dimpotrivă, „ratați” și că aceste caracteristici nu se schimbă (Yeager și Miu 2011; Yeager et al. 2011). Elevii care aveau la teorii statice asupra persoanei erau mult mai orientați spre răzbunare, cu alte cuvinte, spre un răspuns ostil, agresiv la adresa agresorului, având în același timp tendința de a atribui intenții ostile în măsură mult mai mare (Yeager et al. 2013). Cei cu teorii de tip incremental alegeau mai degrabă soluțiile prosociale, precum educarea transgresorului, expunerea consecințelor faptelor sale (mai multe

detalii, în Yeager și Miu 2011). Elevii victimizați care beneficiau de intervenție prezentau mai puține simptome depresive și aveau într-o măsură mai mică tendința de a răspunde agresiv în urma transgresiunii. De asemenea, erau predispuși să adopte și să formuleze răspunsuri prosociale.

2.5. Funcțiile epistemice, expresive și de protejare a eului ale teoriilor implicite

Un element esențial dar ignorat în majoritatea discuțiilor asupra teoriilor implicite îl constituie efortul de sistematizare al nevoilor psihologice și sociale pe care teoriile implicite le servesc. Deși am sugerat deja o parte din acestea, vom discuta principalele funcții îndeplinite de aceste seturi de cogniții, realizând analogii cu concluzii provenite din alte domenii ale evaluării sociale și integrându-le cu rezultate provenind din acest domeniu de studiu. Sistematizând bazele motivaționale care orientează procesele cogniției sociale, Dunning (2001) propune trei categorii de surse psihologice care dictează evaluările: curiozitatea epistemică, manifestată ca nevoia sau dorința de cunoaștere a actorului social, dorința de afirmare a competenței sau moralității proprii și nevoia stabilirii coerenței între aspectele observate în realitate și propriile convingeri. Conform acestui autor, nevoia de a stabili explicații despre realitate care să nu conțină inconsistențe generatoare de disconfort poate depăși nevoia de a ajunge la evaluări acurate.

Având în vedere însăși eticheta de teorie, vom prezenta întâi funcția epistemică atașată teoriilor implicite, descriind felul în care un anumit tip de a gândi trăsăturile morale influențează judecățile evaluative. Indivizii sunt neîndoiește motivați de a percepe și înțelege realitatea în mod cât mai precis, de a extrage în manieră sistematică și consistentă regularitățile observate în comportamentul celorlalți, pentru a putea construi explicații veridice asupra evenimentelor sociale, pentru a anticipa și planifica interacțiunile viitoare. Modelele mentale care permit anticiparea solidarității sau egoismului celuilalt facilitează orientarea în mediul social și calibrarea propriilor comportamente de cooperare sau dimpotrivă, egocentrice ori competitive. Heider (1944) ridică nevoia de descifrare a motivelor și manifestărilor mai puțin evidente, atașate actelor sociale observate, la rangul de nevoie fundamentală. Unii autori vorbesc despre o tendință generală către găsirea de explicații cauzale, un „impuls causal” (Heider, p. 359), iar Jarvis și Petty (1996) propun un concept similar, acela de „nevoie de evaluare”. Astfel, indivizii sunt motivați să construiască dispozitive evaluative care să le permită extragerea rapidă și corectă de informații despre actorii din mediul social, deși cele două constrângeri sunt de cele mai multe ori în tensiune.

Un rol important asupra formării evaluărilor este cel de protejare a imaginii de sine pozitive, situându-se astfel la interfața dintre motivație și cogniție. Astfel, în sfera comportamentelor problematice, cum ar fi fenomenele de infracționalitate,

acest pattern este cel mai evident, așa cum arată studiul amintit anterior, al lui Gerber și O'Connel (2012) cu aplecare asupra fenomenului de delincvență juvenilă. Astfel, convingerile cronice implicite de tip entitate deținute de tinerii delincvenți pot fi interpretate ca raționalizări ale comportamentelor condamnabile, prin plasarea sursei acestora în sfera unor factori incontrolabili, conducând în cele din urmă la crearea unui mecanism cu rol de disculpăre a faptelor deja comise. Acest aspect evaluativ facilitează angajarea în comportamente delictive viitoare. Alte rezultate similare provin din zona psihologiei criminalității sexuale, unde teoriile implicite dețin un rol în procesele de raționalizare, negare, minimalizare a ofensei. Aceste raționalizări se realizează prin diverse seturi de cogniții precum considerarea copiilor drept ființe sexuale sau aprecierea sexualității ca un aspect incontrolabil (Ward, 2000). În plus, importanța acestei funcții este susținută de recurența iluziei superiorității morale a propriei persoane în raportul aprecierii diferenței dintre sine și ceilalți, în special pe terenul evaluării trăsăturilor de caracter (Fetchnauer și Dunning, 2006). Astfel, autorii citați arată că oamenii apelează la diverse pârghii de întreținere a iluziei propriei superiorități morale. De pildă, aceștia pot varia propriile standarde referitoare la corectitudinea sau altruismul comportamentelor, pentru a ajusta judecarea propriei persoane către o evaluare cât mai pozitivă; de asemenea, judecă actele prosociale proprii în manieră abstractă iar pe cele antisociale concret, procedând invers în hetero-evaluarea comportamentelor anti- și prosociale. Mai mult, informațiile referitoare la comportamente antisociale sunt rememorate mai ușor dacă sunt atribuite intern și nu situațional (Ybarra și Stephan, 1996).

O funcție nu mai puțin importantă ca celelalte expuse anterior este legată de nevoia de predictibilitate a mediului social, teoriile implicite servind la menținerea senzației de control și coerență în evaluările realizate asupra mediului social. Ea derivă din prima funcție descrisă și contribuie la cea de-a doua în mod indirect. Cu toate acestea, la fel ca dimensiunea anterior menționată, și această funcție intră în tensiune cu prima, vizând asigurarea acurateții în evaluări. Astfel, indivizii ajung să investească activ în protejarea convingerilor lor dominante de amenințarea noilor dovezi care ar putea să le pună la îndoială validitatea (Placks, Grant și Dweck 2005). Confrunțați cu informații care intră în contradicție cu sistemele proprii de convingeri, oamenii tind să proceseze superficial, să se ecraneze de informațiile de acest tip sau să le discrediteze (Miller, 1997). Ei au tendința de a construi fire explicative care sprijină convingerile proprii, fără atenție deosebită asupra veridicității (Murray și Holmes 1993) și, de asemenea, manifestă o memorie superioară pentru evenimentele sau faptele care se pot constitui drept probe sau dovezi în sprijinul acestora (Sanitioso, Kunda și Fong 1990). Așadar, selectivitatea indivizilor în tratarea dovezilor care au consecințe asupra seturilor de convingeri și capacitatea de utiliza informațiile în mod oportunist pune sub semnul întrebării primatul epistemic. Astfel, vigilența sporită la procesarea unui anumit tip de informații trădează dispoziția de a asigura culpa fie asupra unor indivizi (sau grupuri), fie de a găsi

explicații cauzale pentru acte deviante în afara indivizilor, ceea ce le atașează acestor cadre de înțelegere a realității mize normative și politice.

O funcție despre care se poate vorbi din două perspective, mai precis la nivel personal, respectiv supraindividual, este aceea de protejare a convingerilor cu rol de justificare a sistemului. De pildă, referindu-ne la prima dimensiune enunțată, există o serie de studii (Jost și Hunyady 2002) care arată că există indivizi care prezintă o predispoziție cronică de tip conservator, spre justificarea status-quo-ului la nivel social, căutând să alimenteze permanent „ideologia” personală care raționalizează și astfel contribuie la acest status-quo, cum ar fi de pildă existența inegalităților sociale. Depășind nivelul individual, aceste cogniții au rolul creșterii legitimității subiective și a stabilității percepute a stratificării și inegalităților sociale și economice, fiind, în unele cazuri, perpetuate în special de către cei dezavantajați de inegalitățile prezente la nivelul sistemului (Jost și Banaji 1994). Așadar, în cea mai mare parte a timpului, indivizii sunt motivați să dețină convingeri conform cărora sistemele socio-politice de care aparțin sunt construite pe baze corecte, sunt naturale și stratificările care apar ca fiind inevitabile (Jost și Hunyady 2002), chiar dacă ei sunt cei care resimt efectele stării de fapt. De pildă, Jost et al. (2003) arată că tocmai respondenții cu un status socio-economic inferior sunt cei care apelează la justificări ale discrepanțelor între nivelurile veniturilor prin explicații motivaționale de tipul: „acestea au rolul de a motiva lucrătorii să depună mai mult efort în munca lor”. Este plauzibil astfel să conceptualizăm teoriile de tip entitate asupra caracterului ca aserțiuni ideologice asemănătoare miturilor legitimizatoare ale ierarhiilor, care servesc, cel puțin în anumite cazuri, funcții de asigurare a impresiei de legitimitate și stabilitate a sistemului social. Ele conferă, pe de o parte, o euristică în realizarea judecăților, dar și suport pentru impunerea unui anumit tip de abordare a problemelor psihologice individuale și sociale care derivă din aceasta. Necesitatea înțelegerii și cea derivată din aceasta, a abordării problemelor care pot fi explicate și prin prisma unor trăsături de caracter stabile și indezirabile, precum cea a consumului de substanțe, a sărăciei și șomajului, chiar a maladiei mentale și a comportamentului criminal determinat de cauze organice, aduc teoriile implicite într-o zonă cu miză socială importantă, aceea a formulării politicilor sociale.

Mesajele politice promovate și vehiculate în mass media adesea perpetuează și cogniții de tipul teoriilor de tip entitate asupra caracterului uman, care pot orienta susținerea programelor anti-sărăcie și de incluziune socială. În 2012, Paul Ryan, președintele republican al Comisiei de Buget din Camera Reprezentanților din S.U.A. își afirma îngrijorarea că sistemul de protecție socială ar putea deveni, din plasă de siguranță, un hamac „în care se vor odihni indivizi capabili de muncă, ducând astfel o viață de dependență și complăcere, fapt ce le va seca voința și motivația de a trăi viața căutând să obțină cât mai mult” (Delaney și McAuliff, 2012). Mesajele implicite conținute de astfel de declarații ar fi că indivizii ajung în situații nefavorabile, precum maladiile psihice, devenind victime ale comporta-

mentelor adictive sau unui trai auster, din cauza caracterului lor, a lipsei virtuților necesare evitării sau depășirii condițiilor de acest tip, sau a incapacității de a face față unor tendințe personale inerente, cum ar fi lipsa autocontrolului. Sunt minimalizați factori de ordin istoric, social, cum ar fi lipsa oportunităților sau manifestarea unor circumstanțe adverse, precum confruntarea cu experiența doliului, dezastre naturale sau accidente. Studii anterioare arată că, spre deosebire de susținătorii liberalilor, partizanii conservatori sunt dispuși să atribuie unor cauze interne și stabile fenomene diverse, de la dezastre naturale, până la situația financiară, ceea ce se reflectă mai departe și în disponibilitatea acestora de a veni în sprijinul victimelor (Skitka, 1999; Skitka și Tetlock, 1993).

2.6. Teoriile incrementale și ale entității din prisma principalelor abordări ale normativității

Ambele viziuni propuse de model, cea a entității, respectiv cea incrementală par să ofere două modele contrare, cel puțin din punct de vedere logic, asupra procesului schimbării comportamentale. Acestea nu vorbesc de factorii care stau la baza schimbării și dezvoltării, cum ar fi caracterul înăscut al trăsăturilor despre care vorbesc, rigiditatea sau reziliența acestora versus maleabilitatea și permeabilitatea la influențe educaționale motivate intrinsec sau extrinsec, ci izolează doar componenta schimbării. Valorile, alegerile conștiente care derivă din convingeri normative și motivațiile de a respecta normele, filosofile personale care pot reflecta o orientare altruistă, respectiv una egoistă, sunt considerate elemente exogene pentru discutarea modelului. Ignorarea lor nu văduvește conținutul explicativ al acestor asumții simple care ghidează viziunile prezente la nivelul simțului comun.

Totuși, anumite aspecte ale acestor construcții mentale, cum ar fi sensibilitatea la factori situaționali, împreună cu o serie de caracteristici specifice domeniului complex al moralității, ne îndeamnă să privim cu precauție tratamentul lor unitar și reduționist, ca un principiu unidimensional, cu doi poli: convingerile de tip entitate și la celălalt, convingerile incrementale. Descriind un concept care a dobândit popularitate în domeniul educațional, teoriile implicite necesită un tratament mai sensibil la adoptarea și introducerea lor în sfera moralității. Dihotomia propusă de modelul lui Carol Dweck poate fi tratată prin prisma câtorva distincții din câmpul psihologiei empirice și al filosofiei morale: a. Opoziția dintre trăsătură și stare în înțelegerea atributelor personalității; b. Tensiunea între rolul persoanei, respectiv al situației în explicarea și predicția comportamentului. Această tensiune are un corespondent în domeniul moral în disputa dintre situaționiști, reprezentați de John Doris (2002) și dispoziționiști, adepți ai viziunii caracteriale, și propunătorii viziunii de compromis, interacționiste (cum sunt majoritatea modelelor sociocognitive). Disputa dintre dispoziționiști, a căror tradiție este identificabilă încă din lucrările lui Aristotel, Teofrast și Galen, care propun conceptualizări ale

personalității pe bază de trăsături sau tipuri umane („caractere”) și situaționiști este încă fecundă pe tărâmul psihologiei empirice. Aristotel, de pildă, formula un model circular, bazat pe cauzalitate reciprocă, arătând că prin acțiune repetată, indivizii ajung la a dezvolta dispoziții stabile, care în timp le vor afecta comportamentele. Prima clasă de teorii operează parțial conform acestui model, anume pe principiul stabilității și consistenței trăsăturilor, permițând variabilitate situațională și temporală limitată, precum și pe baza premisei că acestea influențează comportamentul, având deci cauzalitate directă asupra acțiunilor persoanei.

Teoriile implicite asupra caracterului moral al indivizilor se extind și asupra grupurilor. Maniera în care indivizii tind să se comporte (predicție care are atașată o componentă normativă și una axiologică), fie din naștere, fie ca o consecință a unor modificări independente de voința personală, se va reflecta și în viziunea asupra modului de evoluție a trăsăturilor grupurilor (No et al. 2008). Această observație are implicații asupra conceptului de rasă și a fenomenelor psihosociale specifice rasismului. O mare parte a cercetărilor din domeniul judecăților evaluative și a pedepsei urmăresc tocmai procesele care conduc la prejudecăți, date fiind implicațiile majore pentru practica juridică.

2.7. Variabilitatea interindividuală și interculturală a teoriilor implicite

Cele mai multe critici aduse constructului de teorie implicită vizează lipsa unui model explicativ coerent referitor la stabilitatea în timp a acestor construcții mentale, la variabilitatea interindividuală, mai precis înțelegerea modelului în manieră dimensională sau categorială și nu în ultimul rând, explicarea surselor diferențelor documentate la nivelul cercetărilor transculturale. Chiu, Leung și Hong (2010) propun trei dimensiuni centrale ale discutării oricărei tradiții culturale cu implicații directe asupra înțelegerii legăturii dintre dimensiunea culturală și conceptualizarea moralității. Este vorba despre următoarele trei tipuri de interogații: *Ce este adevărat?* (teoriile naive), *Ce este important?* (valorile) și *Ce este corect?* (normele). Pe lângă acestea, o a patra dimensiune simbolică le completează pe fiecare în parte și se referă la practici și tradiții (ritualuri). În sfera moralității, ceea ce definește relația dintre aceste componente este lipsa coerenței, de multe ori un element de la un nivel fiind în conflict cu altele situate la niveluri diferite (norme vs. valori). Astfel de conflicte sunt identificabile în problemele legate de modul de restabilire a dreptății în urma unei transgresiuni sau de stabilire și negociere a responsabilității colective. Ele provin din tensiunea inerentă dintre forțele orientate către colaborare și competiție, respectiv din distribuția inegală la nivelul indivizilor din cadrul aceleiași culturi a acestor două aspecte.

Variabilitatea interculturală este și mai evidentă în geneza conflictelor interstatale și interetnice. Cultura, prin cele trei componente amintite, conduce la securitate epistemică, oferind un cadru de confirmare și validare a interpretărilor

experiențelor noi sau marcate de incertitudine (Chiu et al. 2000). Astfel, dincolo de notorietatea sursei care o propune, de saliența și popularitatea sa, o viziune sau idee tinde să se perpetueze în funcție de utilitatea sa socială (Heylighen, 1997), cu alte cuvinte, în funcție de măsura în care reușește să îndeplinească funcții de reglare socială. Teoriile implicite sau naive afectează nu doar modul de luare a deciziilor, dar sunt și reflecții ale diferențelor interculturale la nivelul bunăstării (Wirtz, Chiu, Diener și Oishi 2009). Aceste teorii sunt determinate/ influențate de structura mediului socio-cultural și economic. De pildă, Chen, Chiu și Chan (2009), arată că în contextele cu o mobilitate redusă a forței de muncă, indivizii tind să adopte mai degrabă o viziune fixă asupra lumii.

Discuția variabilității interindividuale și interculturale aduce în prim plan și factorii care conduc la apariția unei predispoziții către adoptarea unui tip de teorie sau a celei alternative. Unii autori speculează că expunerea la un anumit mediu familial, în care sunt încurajate tipuri de evaluări sau lăudate anumite aspecte personale în defavoarea altora (încurajarea efortului, respectiv a abilității, talentului, a felului de a fi al copilului) (cf Dweck et al, 1995b), ar putea genera o hiperaccesibilitate a cognițiilor de tip entitate, respectiv a celor legate de mutabilitate. Alte aspecte, sugerate de studiile expuse în secțiunile anterioare, ar fi orientarea către scopuri evaluative și promovarea unui stil de educație autoritar, în care primează atenția către modul în care sunt respectate obligațiile personale și dacă distanța ierarhică este salientă. Influența mediului social mai extins, a culturii, au fost studiate în designuri care utilizau subiecți cu un background bi- sau multi-cultural (Hong et al, 2000). Conform perspectivei dinamic-constructiviste a autorilor, aceștia din urmă par să oscileze mult mai ușor între cadre culturale diferite ca răspuns la expunerea la anumite simboluri culturale specifice decât alți participanți. Astfel, același individ poate încorpora elemente provenite din două sau mai multe culturi care pot fi în tensiune, putându-se comuta de la un cadru interpretativ la celelalte, proces care va afecta și modul în care va procesa informațiile despre mediul social (Hong et al, 2000).

2.8. Variabilitatea intraindividuală și principii de activare a teoriilor implicite

O asumție implicită conținută în literatura asupra teoriilor implicite se referă la stabilitatea acestor convingeri. Decizia cercetătorilor de a le trata în manieră mai degrabă esențialistă are o serie de consecințe asupra modului în care sunt înțelese și cercetate, aspecte pe care le vom dezvolta în ceea ce urmează. Acest mod de a înțelege constructul a fost trecut în plan secundar, însă ignorarea lui poate conduce la o serie de erori de ordin teoretic și metodologic, începând cu modul de evocare a acestor teorii, până la interpretarea rezultatelor și integrarea lor în câmpul rezultatelor existente.

Unul dintre aspectele vulnerabile la critici, central pentru înțelegerea modelului teoriilor implicite, însă insuficient explorat, este reprezentat de raportul dintre concepțiile de tip entitate și cele incrementale. Nici în propunerile autorilor modelului, nici în cele ale altor autori interesați de acest concept, nu este clar statutul opoziției dintre cele două. Deși logic se află în contradicție, această tensiune dintre viziunile alternative tinde să se manifeste diferit în plan psihologic, putând să ghideze cognițiile indivizilor prin prezența lor simultană. Mai precis, activarea lor se poate face într-un mod mai flexibil decât necesitatea coerenței interne a unei descrieri științifice ar putea să îl susțină. Felul în care autorii modelului empiric aleg să folosească cele două etichete diagnostice, „teoreticieni ai entității”, respectiv ai imutabilității trimit la trăsături stabile și globale, cu alte cuvinte, au inclusă sugestia rigidității și a unei viziuni mai degrabă esențialiste asupra modului de a conceptualiza entități psihologice, precum caracterul moral. Harackiewicz și Elliott (1995) arată că ele trădează un principiu care ar putea fi formulat astfel: „dacă ai fost o dată teoretician al entității, vei fi toată viața” (p. 298). Așa cum vom vedea în secțiunea care urmează, putem vorbi mai degrabă de alternanța între două lentile interșanjabile prin care indivizii percep realitatea, și care devin active sub influența unor stimuli situaționali, decât de două seturi de convingeri rigide care orientează toate evaluările. Trecerea de la o poziție la cea opusă ar putea fi de fapt doar schimbarea focalizării de pe un tip de interpretare a realității sociale pe cea alternativă. Spre deosebire de schimbarea conceptuală care are legătură cu alte concepte și se referă la caracterul evolutiv al procesului de cunoaștere, în evaluarea interpersonală aceasta ar putea fi mai flexibilă și oportunistă și adesea spontană. Astfel, ei i-ar putea lipsi caracteristicile unei evoluții cognitive incrementale, validate subiectiv și integrate personal și la nivel explicit de către subiectul epistemic.

Într-o suită de studii distincte, Dweck și colaboratorii săi, precum și alți cercetători interesați de viziunile indivizilor asupra funcționării personalității și efectele acestora asupra judecăților, motivațiilor și comportamentelor, arată că amorsarea și inducerea provizorie a unui anumit tip de teorie este posibilă. Cu alte cuvinte, prin sarcini simple de amorsaj, participanții la studii pot dobândi, cel puțin temporar, o anumită concepție asupra firii umane sau a trăsăturilor. Permeabilitatea acestor convingeri la intervenții bazate pe amorsaj ridică o serie de întrebări asupra statutului de variabilă dispozițională a teoriei implicite, de asemenea amenințat de constatările privind corelațiile test-retest destul de reduse (magnitudine de .43) între evaluările realizate la un interval de 8 săptămâni, obținute de Poon și Koehler (2005). Putem accepta, în aceste condiții, legitimitatea conceptului, însă redefinind parametrii acestuia prin tratarea cu precauție a concluziilor referitoare la diagnosticarea și clasificarea indivizilor în „teoreticieni ai entității” și „teoreticieni ai mutabilității”, bazate pe măsurători unice.

Pentru inducerea teoriilor de un tip sau celălalt, unele proceduri utilizează, pe lângă eseuri, și tehnici bazate pe memorare, cerând participanților, de exemplu,

să se gândească la o situație din propria lor existență în care și-au demonstrat că se pot schimba și să o descrie în detaliu (Heslin, Latham și VandeWalle 2005). Metoda scenariului este cea în care participanții citesc rezultatele unor cercetări psihologice care susțin fie viziunea statică, fie pe cea incrementală (Chiu et al. 1997; Kray și Haselhuhn 2007). În aceste scenarii sunt descrise fie studii care ar fi demonstrat o viziune incrementală (ideea că oamenii pot evolua sau se pot schimba în timp, că abilitățile lor se pot îmbunătăți prin exercițiu și întrucât creierul este un organ plastic, care se poate schimba), fie o viziune statică, ce susține poziția opusă. Intervenții similare se utilizează în studiile asupra victimizării și relației acestui fenomen cu teoriile implicite. În acest tip de studii, participanții primesc scurte descrieri ale unor cazuri în care un personaj (victimă a agresiunii din partea colegilor) descoperă faptul că se poate schimba în timp și că felul său de a fi nu este unul fix. În domeniul inteligenței, modificarea teoriilor prin intervenții orientate către adoptarea unei viziuni a creșterii conduce la îmbunătățirea performanțelor academice (Blackwell, Trzesniewski și Dweck 2007).

În concluzie, două probleme de interpretare apar din tratarea conceptului în manieră personologică, adică din clasificarea respondenților pe baza scorului la chestionarul de teorii implicite asupra caracterului, cu itemi care vehiculează doar ideea mutabilității. Prima este cea a instabilității răspunsurilor, care face dificilă atribuirea pe baza unui scor mare a unui diagnostic stabil. A doua este aceea că nu se poate preciza cu exactitate care este semnificația psihologică a unui scor mic. Această problemă a fost ridicată și de Harackiewicz și Elliot (1995), care atrag atenția asupra faptului că acesta poate însemna deopotrivă adeziunea la o viziune de tip incremental, dar și doar respingerea unui model al rigidității trăsăturilor de caracter. Este posibil ca în cadrul categoriei de indivizi care posedă o tendință cronică de a accepta în general teoriile de tip entitate să existe persoane mai sensibile la inducerea unei teorii de tip incremental. Factorii cu adevărat decisivi în această ecuație ar putea fi tocmai moderatorii psihologici care susțin permeabilitatea (cum ar fi, de pildă, inducerea unui scop tranzitoriu de tip evaluativ, vezi Poon și Koehler, 2006).

2.9. Dimensionalitatea și maleabilitatea teoriilor implicite

Așa cum am discutat în secțiunea anterioară, clasificarea subiecților pe baza scorurilor chestionarului încetățenit în literatură este problematică și se aplică întregului domeniu de explorare al teoriilor implicite. Aceste probleme nerezolvate sunt dublate și de o serie de neajunsuri legate de adaptarea modelului opoziției entitate-incrementalitate la sfera moralității. Dihotomia inerentă descrierilor standardelor comportamentale de tip prescriptiv sau proscriptiv, în termeni de pozitiv/negativ, bine/rău, corect/incorect, constituie o caracteristică evaluativă care nu poate fi desprinsă de modul de conceptualizare a trăsăturilor morale la nivelul

gândirii naive (Haidt, 2001). Felul în care a fost construită și utilizată scala de teorii implicite, pe care am semnalat-o în articolele anterioare (Hojbotă 2014, a,b), trimite la două principii care nu sunt contradictorii sau mutual exclusive, dar pot avea efecte contrarii la nivel psihologic, la fel cum pot funcționa simultan. La o privire atentă, itemii propuși de Chiu și echipa sa (1997) pentru măsurarea concepțiilor de tip entitate trimit la o predicție a comportamentelor viitoare ale oamenilor dinspre o direcție evaluativă negativă spre alta similară (evoluția caracterului este văzută continuând în sens negativ, dacă nu chiar spre o amplificare a trăsăturilor negative), pe când itemii atașați dimensiunii incrementale (mutabilitatea caracterului) evocă mai degrabă ideea de schimbare către o direcție pozitivă (dinspre pozitiv spre pozitiv sau de la negativ la pozitiv).

Astfel, este posibil ca cele două dimensiuni să vizeze nu numai o dihotomie între prezența și absența schimbării comportamentale, ci și traiectoria sau direcția acestei schimbări. Itemii care reflectă teoriile entității dezvăluie o predispoziție către adoptarea și perpetuarea de scopuri imorale, pe când cei corespunzători teoriilor incrementale vizează orientarea către scopuri, valori și idealuri morale pozitive, indicând așadar un progres. Deci, predicția implicită vehiculată de teoriile entității are atașată o valență afectivă care este mai degrabă orientată spre dezvoltarea sau perpetuarea de intenții comportamentale malițioase, răuvoitoare, care declanșează reacții de condamnare sau de desconsiderare. În schimb, predicția asociată formulării itemilor incrementali vizează modificări comportamentale laudabile, care determină reacții evaluative pozitive, de admirație, respect și stimă. Aceștia trimit la o viziune melioristă, optimistă asupra caracterului, amintind de concepțiile asupra îndreptării, pe când itemii asociați concepției entității trimit la o viziune sceptică, pesimistă.

Datorită caracterului inerent normativ al caracteristicilor și comportamentelor asociate domeniului moral, nu avem motive să considerăm că subiecții naivi recrutează în descrierea persoanelor etichete abstracte. Cu alte cuvinte, nu tratează trăsăturile de caracter ca atribute neutre, inerte evaluativ, care sunt organizate pe un continuum de la pozitiv (meritoriu, corect, moral) la negativ (reprobabil, incorect, imoral), în care virtutea este în mod automat evaluată ca absența viciului și invers, viciul este interpretat ca absență a virtuților. Mai mult, având în vedere caracterul multidimensional al moralității și multitudinea de posibilități de configurare a relației dintre agresor și victimă (pacientul moral poate fi identic cu agentul, poate fi altul sau un grup/societatea), este improbabil ca principiul incrementalității, respectiv cel al imutabilității, să se aplice în mod automat uniform tuturor trăsăturilor, însă ne așteptăm ca acestea să coreleze. Un alt argument este faptul că oamenii posedă module de procesare diferite pentru caracteristicile și comportamentele pozitive, respectiv pentru cele negative, așa cum am arătat într-un studiu anterior (Hojbotă 2014a).

Astfel, considerăm teoriile entității asociate cu tendința de a dezvolta teorii personologice referitoare la comportamentul moral. Acestea sunt orientate predominant către a preveni comportamentele imorale viitoare prin control, menținerea

ordinii sociale, protecția victimelor și a societății, pedeapsă focalizată pe făptaș și nu pe transgresiune. De asemenea, reacțiile la observarea faptelor imorale sunt mai severe, emoțiile care le însoțesc fiind frica, furia, indignarea, dezgustul moral, atribuind faptele unor caracteristici înnăscute sau cultivate în timp și ignorând elementele contextuale. În contrast, teoriile sau convingerile incrementale se asociază cu prevenirea prejudiciilor morale viitoare prin educație, restabilirea statutului social al transgresorului, focalizându-se pe actul contranormativ imoral și nu pe autor. Astfel, reacțiile vor fi mai puțin severe, incluzând și compasiune și iertare.

Teoriile incrementalității vorbesc despre potențial pentru dezvoltare și creștere personală, atunci când sunt aplicate în sfera abilităților intelectuale. Acestea sunt tratate în opoziție cu teoriile entității, așadar nu se referă și la modificări care pot lua o direcție negativă. În acest caz, variabilitatea caracterului descrie ideea de schimbare în sensul incrementalității predispoziției către intenții ostile, sau incrementalitate a răului, așa cum este acest fenomen descris de Phillip Zimbardo în Efectul Lucifer (2004). Un alt aspect care pune la îndoială capacitatea acestui model de a se adapta la domeniul moral este multidimensionalitatea conceptului de caracter, care include aspecte dispoziționale diferite a căror manifestare este foarte probabil a fi percepută ca funcționând diferit. De pildă, relația persoanei cu sine, respectiv cu celălalt și cu societatea, predispoziția către comportamente antisociale bazată mai degrabă pe autocontrol dar și pe renunțarea la comportamente egoiste, individualiste, comportamente prosociale inhibitive, respectiv proactive.

Mai mult, domeniul moral poate fi, cum consideră Jonathan Haidt, parcat în mai multe domenii: sacralitate, evitarea suferinței, echitatea, loialitatea și respectul față de autoritate (Haidt și Joseph, 2004). Până în acest moment nu există dovezi empirice care să ne permită să extragem concluzia că principiul maleabilității funcționează similar sau proporțional (în funcție de modul în care definim trăsăturile, conotate pozitiv sau negativ, în sens privativ) pentru toate aceste dimensiuni. Există fără îndoială corelații și numeroase suprapuneri la nivelul simțului comun între toate aceste domenii ale moralității, însă ar fi necesară studierea lor simultană pentru a verifica dacă în percepția naivă, conceptul de caracter este unul monolitic și modificările comportamentale și inter-temporale au un caracter pervaziv. Aceste teorii au un caracter dispozițional, însă modificări ale acestora (Chiu et al. 1997; Good, Aronson și Inzlicht 2003) au fost observate prin intervenții bazate pe scenarii sau pe traininguri despre potențialul de a crește, majoritatea fiind în domeniul abilităților și învățării. Permeabilitatea acestor construcții mentale și efectele acestor intervenții pe rută motivațională asupra îmbunătățirii performanței sau relațiilor interpersonale și intergrupuri deschid noi oportunități în special în zona abordărilor pozitiviste.

Considerăm că cele două tipuri de principii se pot asocia în diverse combinații: a) de pildă, asocierea dintre scoruri ridicate la incrementalitate și ridicate la imutabilitate sugerează o atitudine sceptică asupra caracterului, conform căreia oamenii sunt văzuți ca fiind capabili de schimbare pozitivă, însă de cele mai multe

ori nu sunt dispuși, nu beneficiază contextul sau resursele să o facă, și ratează o evoluție pozitivă. Pe de altă parte, predispoziția de a acționa imoral este considerată ca o consecință a deprivării de autocontrol, reacții afective inadecvate sau o incapacitate de a anticipa consecințele negative ale propriilor acțiuni (din neglijență, lipsa empatiei față de celălalt sau ca rezultat al unei gândiri prospective deficitare); b) o viziune maniheistă a caracterului moral care opune o portretizare a malevolenței în conceptualizarea caracterului imoral (o convingere în viziunea de tip entitate ridicată, însoțită de scepticism cu privire la posibilitatea mutabilității sau creșterii). În această perspectivă, oamenii sunt văzuți ca incapabili să se schimbe în bine, ca pradă unei tendințe pozitive (în sensul opoziției față de viziunea privativă în care conduita antisocială este rezultatul unor lipsuri, deficiențe), hedoniste către a acționa imoral (satisfacție asociată prejudiciului, plăcere), benevolenței sau tendinței dispoziționale de a acționa laudabil din punct de vedere moral. Comportamentul virtuos, moral este în schimb văzut ca apanajul aleșilor, a unei elite spirituale, exemplare al căror caracter este considerat incoruptibil (așa cum și caracterele imorale sunt văzute ca incorigibile); c) viziunea melioristă, optimistă, este cea în care converg o viziune a incrementalității ridicată, însoțită de una a imutabilității scăzută, caracterul moral fiind în această situație conceptualizat ca o sumă de trăsături și competențe personale care pot fi consolidate și exersate în timp; d) viziunea ambivalentă (relativistă), ar caracteriza zona în care s-ar plasa subiecții care obțin scoruri mici sau medii la ambele dimensiuni, permițându-ne să vorbim despre concepții ambivalente, în care predomină o ideologie relativistă și particularizatoare asupra moralității. În această ultimă zonă am găsi o poziționare situaționistă, care neagă legitimitatea conceptului de trăsătură de caracter. Concomitent, observăm o ruptură între studiile care abordează aceste teorii din perspectiva diferențelor interindividuale (cronice, ca elemente de tip trăsătură), în care instrumentele psihologice utilizate pentru operaționalizarea lor măsoară doar fațeta imutabilității, și cele care completează aceste constatări prin manipulări experimentale sau intervenții cognitiv-comportamentale bazate pe modificarea sistematică a acestor cogniții. În această a doua situație, intervențiile explicite folosesc ambele tipuri de manipulare a teoriilor, referitoare la teoriile de tip entitate sau și incrementale (fie se induce ideea că trăsăturile personale sunt în cea mai mare parte fixe și nu pot fi supuse unor modificări majore prin influența proprie sau a factorilor de mediu, fie convingerea opusă, că acestea pot evolua în orice direcție, dacă este investit suficient timp și efort din partea posesorului). Primul cadru de interpretare al calităților psihologice utilizează informațiile legate de actorii mediului social pentru categorizări și atribuirea de etichete. În schimb, mentalitatea atașată viziunii maleabilității aduce în discuție viziuni procesuale mai complexe, invocând motivații și intenții pe termen mediu și lung, activând un discurs al schimbării și transformării evolutive (Chiu et al. 1997; Erdley și Dweck, 1993). Acestea generează orientări evaluative diferite sub aspectul rigidității și caracterului

sistemic, holistic în interpretările generate de indivizi cu privire la propria persoană, la mediul social și sensibilitatea la factori situaționali (Mueller și Dweck 1998) sau la inducerea lor deliberată. Toate aceste aspecte cumulate legitimează propunerea tratării lor separate, așa cum și-au propus inițial autorii modelului.

3. Modelul socio-funcționalist al lui Tetlock și teoriile implicite asupra moralității

Modul în care oamenii realizează atribuirea vinei și responsabilității constituie una dintre temele centrale ale cogniției morale (Miller, Burgoon și Hall 2007; Pizzaro și Tannenbaum 2011), fiind strâns legată, așa cum am arătat în secțiunile anterioare ale acestui capitol, de detectarea trăsăturilor morale. O serie de erori sistematice în judecată, care au la bază atât procese automate, cât și reflexive, caracterizează procesele din sfera de evaluare morală, în special atunci când observatorii sunt confrunțați cu întrebări despre statutul moral al unei acțiuni, respectiv caracterul moral al unei persoane. Aceste erori sunt încorporate într-un proces evaluativ care ia adesea aspectul unui demers de completare a spațiilor goale, care are ca scop atingerea unui diagnostic al faptei și autorului acesteia (Pizzaro și Tannenbaum, 2011, p. 10). Oamenii sunt motivați să creadă într-o lume predictibilă, corectă și controlabilă. Răspunsul intuitiv, automat, al oamenilor de rând la transgresiuni este de tip punitiv, de alocare a unei pedepse proporționale cu severitatea faptei (Carlsmith, 2006). Statutul moral al faptei comise este prima informație pe care subiecții naivi o caută în procesul investigativ care se declanșează odată cu detectarea unui prejudiciu al cărui autor nu a fost încă identificat sau pedepsit în mod corespunzător. Explorarea mediului social și controlul asupra evenimentelor care se produc la nivelul acestuia sunt strâns legate de capacitatea de a diagnostica și prezice măsura în care indivizii (sau grupurile) se vor comporta în manieră cooperantă sau antisocială. Pornim de la premisa că unii indivizi manifestă tendința de a supraestima influența trăsăturilor stabile de caracter (fiind mai vulnerabili la comiterea erorii fundamentale de atribuire, vezi Gilbert, 1997), cu alte cuvinte de a supraestima înclinațiile stabile spre comportamentul moral sau imoral atunci când stabilesc vina/meritul și responsabilitatea pentru comportamente morale (/imorale), respectiv de a subestima influența factorilor situaționali. Vom încerca în continuare să detaliem perspectiva social-funcționalistă, încercând să o apropiem de concluziile cercetărilor asupra teoriilor implicite.

Există o variabilitate ridicată la nivelul simțului comun în ceea ce privește modul de conceptualizare a caracterului și judecăților deontice. Percepțiile despre mutabilitatea caracteristicilor umane posedă un potențial ridicat de a amplifica sau reduce tendințele de distorsiune ale judecăților evaluative. Deciziile și raționamentele morale diferă de alte tipuri de judecăți prin deplasarea direcției dinspre sine (scopuri

epistemice – eficiență și acuratețe, scopuri de protejare a imaginii de sine pozitive sau asigurarea sentimentului consistenței cognitive) spre mediul social, mai precis spre menținerea, păstrarea justiției și ordinii sociale și promovarea schimbării pozitive. Prin reacțiile la comportamente imorale, fie exteriorizate, fie resimțite doar la nivel subiectiv, acestea având rol mobilizator, antrenând hipervigilență și punitivitate, indivizii devin protectorii funcționalității lumii sociale din care fac parte. La fel ca modelele teoriilor implicite, o altă serie de concepte se referă la posibile surse de distorsiune care afectează procesul evaluării comportamentelor contranormative și reacțiile la transgresiune. Printre cele mai cunoscute modele, cel propus de Tetlock (2002) pornește de la premisa că oamenii posedă module multifuncționale de evaluare morală, pe care le mobilizează în funcție de caracteristicile și cerințele situației, mai precis de tipul de scop care este amenințat, precum și de configurația scopurilor personale. Noțiunea de mentalitate incriminatorie vizează un tip de bias în procesarea informațiilor referitoare la transgresiunile care amenință stabilitatea și ordinea socială.

Scopul principal al evaluării nu este unul epistemic, rece, de formulare a unui verdict corect pornind de la caracteristicile faptei, faptașului și a circumstanțelor, ci este mai degrabă unul centrat pe diagnosticarea și rezolvarea unei disfuncții psihosociale acute. Aceasta necesită un răspuns prompt, imediat, chiar și suportând costul pierderii acurateții în evaluarea responsabilității și cauzalității. Într-o serie de experimente distincte, Rucker, Polifroni, Tetlock și Scott (2004) au arătat că atunci când ordinea socială este amenințată de comportamente contranormative repetate, însă rămase nepedepsite, indivizii devin extrapunitivi în evaluarea respectivelor comportamente. Experimentele realizate de acești autori au manipulat percepția asupra eficienței sistemului de justiție, arătând existența unei tendințe automate către protejarea regimului social curent. Aceste tendințe către reacții afective de tipul amplificării furiei și indignării, și a intensificării reacției punitive se atenuază sau devin inactive în momentul în care actul justiției este realizat și, implicit, este redusă sursa de incertitudine și amenințare la adresa ordinii sociale existente (Tetlock, 2002). Modelul socio-funcționalist susține că în mod normal, atunci când evaluează comportamente contra-normative, și când scopul epistemic primează, oamenii se comportă asemenea unor cercetători naivi, dar când actele evaluate prezintă consecințe grave, care țin de domeniul legal, ei devin „judecători, teologi sau procurori intuitivi”, și sunt animați de scopuri utilitariste, mai precis reducerea posibilității de reapariție a unor acte similare (Tetlock, 2002).

Revenind la modelul teoriilor implicite, reluăm pe scurt modul în care cele două cadre de interpretare a caracterului moral afectează judecățile. Așa cum arată Chiu și colaboratorii (1997), teoreticienii entității manipulează informațiile contextuale în manieră expeditivă, sunt insensibili la circumstanțele atenuante și, în același timp, reactivi la cele agravante. Ei vor formula prematur, pornind de la instanțe singulare sau dovezi limitate, judecăți diagnostice premature și cu un

caracter generalizator asupra conduitei autorilor. Pentru aceștia, trăsăturile constituie elemente ușor de diagnosticat și care posedă o valoare inferențială ridicată. O trăsătură negativă dintr-un anumit domeniu moral constituie un indice al prezenței trăsăturilor negative și pentru alte dimensiuni caracteriale; trăsătura posedă și o valoare predictivă, va indica felul în care indivizii se vor comporta pe viitor (Erdley și Dweck 1993). Mai mult, aceiași autori arată că adepții convingerilor incrementale investesc trăsăturile identificate cu caracter de provizorat, convingerile lor fiind mult mai permeabile la informații situaționale noi, care contrazic dovezile pre-existente. Cântărirea caracteristicilor faptei, situației, statutului mental și dispozițiilor autorului este afectată așadar nu doar de biasuri precum sunt teoriile implicite asupra caracterului, ci și de modul în care este perceput contextul social. Astfel, măsura în care mediul social este văzut ca instabil, amenințat de criminalitate și, prin urmare, caracterizat de o ordine fragilă va dicta și asumarea indivizilor a unui rol de „câine de pază” (Kelley, 1971). Convingerile de tip entitate și mentalitatea incriminatorie amintesc ca manifestare și consecințe a atitudinii moralizatoare de sindromul personalității autoritare: convenționalism, intoleranță la ambiguitate, obediență față de autoritate (Adorno et al, 1950), întâlnindu-se pe teritoriul complexității integrative și a vigilenței epistemice.

Tetlock propune un model de compromis între viziunea raționalistă și cea intuiționistă din psihologia moralității, avansând viziunea „corectă-dar-biasată-și-totuși-perfectibilă” asupra judecății morale, care se bazează pe trei principii: 1) oamenii consideră în general că sunt ghidați de corectitudine, obiectivitate și imparțialitate în evaluare, 2) sunt adesea supuși la distorsiuni în judecăți care îi determină să supravalueze factori irelevanți, respectiv să îi subestimeze pe cei relevanți (Gilovich, Griffin și Kahneman, 2002) și 3) au în același timp tendința să își corecteze propriile evaluări atunci când surprind abateri de la propriile standarde de judecată. Acest model propune conceptul de „mentalitate incriminatorie” care este un cadru evaluativ caracterizat prin hipervigilență în raport cu informațiile care ar putea constitui probe, indicatori ai transgresiunilor observate. Printre elementele acestui „sindrom” se numără hiperaccesibilitatea datelor despre caracterul persoanei învinuite, o probabilitate ridicată de a-i învinui pe cei care încalcă normele, chiar și pentru comportamente contra-normative mai puțin grave și, nu în ultimul rând, de a susține și a încuraja ispășirea pedepsei atât pentru cei vinovați, cât și – dacă este cazul - a celor care nu își fac datoria de a amenda transgresiunea și restabili ordinea socială (Tetlock și colaboratorii, 2007). Având predispoziția către - sau inducându-li-se - convingerea că societatea este din ce în ce mai afectată de criminalitate, iar autoritățile sunt depășite (făptașii nu sunt identificați iar condamnările nu sunt realizate), oamenii devin mai punitivi, semnalizând astfel potențialilor transgresori inevitabilitatea ispășirii.

Astfel, confrunțați cu amenințarea acută a ordinii sociale, indivizii devin adepți ai teoriilor entității, motivați de pedepsirea transgresorilor, prevenirea

repetării prejudiciilor, chiar cu prețul pedepsirii sau afectării unor persoane nevinovate. Orientarea spre apărarea legii, către respectarea ordinii sociale cu prețul limitării drepturilor și libertăților individuale este, așa cum au arătat Tetlock și colaboratorii săi (2007), prezentă într-o formă dispozițională la persoanele care prezintă scoruri ridicate la instrumentele care măsoară ideologii autoritariste de dreapta. Operarea cu ajutorul trăsăturilor morale sau apelul la factorii situaționali nu se realizează independent de modul de conceptualizare a cronicității și caracterului dispozițional al atributelor care țin de sfera caracterului moral (Uhlmann, 2013). Conform modelului propus de Tetlock și colaboratorii săi în 2007, persoanele cu mentalitate incriminatorie cronică au „tendința de a pedepsi violatorii normelor mult mai aspru, să le atribuie mai multă responsabilitate, să manifeste mai multă furie îndreptată spre aceștia” (Tetlock et al., 2007, p. 201). Astfel, vedem teoriile de tip entitate asupra caracterului moral consubstanțiale unei predispoziții către hipervigilență, în scopul izolării și pedepsirii agresorilor, caracteristică nevoii de a evita comiterea unor erori de tipul II (achitarea vinovaților). În schimb, o viziune incrementală ar antrena mai degrabă orientarea spre corectitudine și respectarea drepturilor indivizilor, menținând o atenție sporită pentru evitarea comiterii erorilor de tip I (punerea sub acuzare a unei persoane nevinovate). Reducerea sau dezactivarea mentalității incriminatorii reprezintă unul dintre scopurile principale ale psihologiei morale aplicate în domeniul judiciar, în special acolo unde miza este maximizarea obiectivității în formularea verdictelor.

Evaluarea comportamentelor morale este de regulă focalizată pe consecințele actelor săvârșite (în termeni de cântărire a prejudiciilor cauzate, a responsabilității și vinei care derivă din actele observate) și pe modalitățile cele mai adecvate de a reacționa la aceste consecințe (normele injunctive legate de reacția la prejudiciile observate, stabilirea tipurilor de pedepse pentru faptele respective). Evaluarea persoanelor va viza mai degrabă un diagnostic de stabilire a prezenței, respectiv a absenței unor trăsături morale pozitive (Tannenbaum et al., 2011; Uhlmann, Zhu și Tannenbaum, 2013) și/sau, în funcție de măsura în care acestea sunt conceptualizate unitar sau separat, a unor dispoziții spre comportamente indezirabile. Cele două procese de evaluare, unul axat pe faptă, celălalt pe descrierea persoanei, se produc concomitent și se pot informa reciproc, așa cum sugerează studiile care arată că acte care produc prejudicii minore pot fi considerate uneori probe suficiente pentru inferarea caracterului moral al unei persoane. În aceeași direcție indică și cercetările asupra rolului unor emoții precum iertarea, răzbunarea și indignarea morală, care arată că indivizii sunt mai puțin motivați de a respecta principiile justiției retributive în reacția la o faptă de transgresiune, fiind mai degrabă interesați de evaluarea caracterului moral al unei persoane, de stabilirea calităților morale (dispozițiilor prosociale sau antisociale cronice) ale acesteia (Uhlmann 2013, 5-6).

Literatura asupra evaluării comportamentelor morale sugerează că percepția transgresiunilor morale și pedepsirea actelor de abatere de la norme sunt procese care pot fi afectate de cadre mentale induse provizoriu (Lerner, Goldber și Tetlock 1998) sau de afecte incidentale (Schnall et al. 2008), care sunt logic independente de caracteristicile specifice ale acțiunii evaluate. Astfel, considerăm că teoriile entității sunt cel mai probabil asociate cu tendința de a dezvolta teorii personologice referitoare la comportamentul moral. Acestea sunt orientate predominant către a preveni comportamentele imorale viitoare prin control, menținerea ordinii sociale, protecția victimelor și a societății în ansamblu, cu un verdict având formularea focalizată pe făptaș, nu pe faptă. De asemenea, reacțiile la observarea faptelor imorale sunt mai severe, faptele sunt atribuite unor caracteristici înnăscute sau cultivate în timp, ignorând elementele contextuale. Pe de altă parte, în prevenirea prejudiciilor morale viitoare, adepții teoriilor incrementale se vor axa pe măsuri de dezvoltare, educație, reintegrare și restabilire a statutului social al transgresorului, pedeapsa focalizându-se pe actul imoral și nu pe violator în integritatea lui ca persoană. Astfel, reacțiile vor fi mai puțin severe, mai puțin dezaprobatore, și mai mult bazate pe frică, dar și pe compasiune și iertare.

4. Întrebări deschise și direcții viitoare de cercetare

Sfera de cercetare a teoriilor implicite este dominată în prezent de eforturi de legitimizare și integrare. Așa cum am arătat, primele eforturi în acest sens au fost demarate de către Carol Dweck și echipa sa de cercetători în domeniul percepției sociale și a psihologiei dezvoltării, interesată în special de modul de conceptualizare a moralității, inteligenței, creativității sau înțelepciunii. A doua direcție de cercetare este reprezentată de cea al cărei pionier este Adrian Furnham, în sfera psihologiei muncii și a psihologiei organizaționale, și în context clinic. Cele două linii de cercetare converg către un set de concluzii similare: teoriile implicite prezintă variabilitate interindividuală și interculturală accentuată, sunt independente de nivelul stimei de sine și de nivelul intelectual al indivizilor, influențează o serie de variabile (motivația, performanța, modul de abordare a sarcinii) și sunt sensibile la manipularea lor experimentală. Ambele au tendința de a trata aceste dimensiuni în manieră esențialistă, aspect care le văduște din capacitatea explicativă, necesară înțelegerii instanțelor și coerenței interne a convingerilor indivizilor cu referire la domeniul moral. Legat de acestea, e necesară și delimitarea ideii mutabilității de cea a incrementalității trăsăturilor morale, prin operaționalizarea lor distinctă și prin încercarea de a extrage separat antecedentele și consecințele fiecăreia dintre dimensiuni menționate.

Pe parcursul capitoului am încercat să arătăm de ce aplicarea modelului convingerilor implicite nu poate încorpora cu lejeritate un construct, în manieră

universal valabilă, pentru toate trăsăturile din sfera caracterului moral. Am subliniat, de asemenea, posibilitatea înțelegerii principiilor imutabilității, respectiv a caracterului fix, imuabil a caracterului moral în înțelegerea naivă într-o manieră care pune în opoziție aspecte care țin de mai mult de o singură dimensiune, bipolară, de la static la dinamic. De pildă, ideea de stagnare poate fi așezată în opoziție cu cea de progres, avându-se în vedere simultan și constatarea că variabilitatea inter-temporală a comportamentului poate fi înțeleasă și ca inconstanță sau imprevizibilitate. Dificultățile inerente constructului de teorie implicită, sesizate deja în literatură și dezvoltate mai departe de noi într-o serie de critici necesită o rezolvare empirică și conceptuală care să elucideze nu doar dimensionalitatea, ci să rezolve problema stabilității intertemporale și transsituaționale.

Cercetările aplicative pot constitui un element de interes pentru numeroase arii de cunoaștere care depășesc nivelul înțelegerii individului, așa cum am evidențiat pe parcursul articolului, de la practicile judiciare, până la discursul public de legitimare a sistemului și puterii. Convingerile sau teoriile implicite constituie instrumente de atingere a unor scopuri personale, ceea ce le oferă flexibilitate și permeabilitate, dar pot fi tratate și ca elemente care pot fi analizate sub aspectul modului în care sunt încorporate în discursul public. De pildă, impunerea unui anumit tip de viziune asupra naturii umane, evident prin discursul politic, poate avea consecințe nu doar la nivelul evaluării interpersonale, ci și asupra modului în care sunt percepute, susținute și legitimate anumite politici publice. Așa cum am arătat, unele cadre sunt cerute de sprijinul unui sistem de justiție credibil și eficient, însă pot conduce la instituționalizarea suspiciunii, neîncrederii și punitivității. Acesta este cazul convingerilor referitoare la natura coruptibilă a caracterului uman, discursul predominant conservator care subliniază declinul moral la nivel generalizat și care recomandă o atitudine de hipervigilență. Sensibilitatea cognitivă la influența inducerii unei teorii implicite sau mentalități incriminatorii care să crească nivelul de punitivitate sau să reducă nivelul încrederii și chiar a generozității, permeabilitatea la informații contextuale care ar putea atenua aceste tendințe justifică necesitatea studierii conjugate a acestor factori.

În domeniul moralității, teoriile implicite asupra mutabilității trăsăturilor au fost studiate izolat, fără referire la modele consacrate asupra judecăților evaluative, ceea ce reduce din capacitatea explicativă, vizibilitatea și relevanța subiectului de cercetare. Lipsa identificată transformă acest teren într-un spațiu conceptual provocator. Mai mult, rezultatele raportate în literatură trădează multiple efecte adaptative și dezadaptative ale acestor cadre mentale, asupra mai multor aspecte ale funcționării individuale, ceea ce reclamă rediscutarea și rafinarea modelului. Astfel, este de așteptat ca aceste teorii să aibă consecințe indiscutabile în practica juridică, psihologică și educațională. Minimizarea erorilor și distorsiunilor prin metode validate științific vor fi componente pragmatice centrale ale discuției propuse, conducând

Ana Maria Hojbotă

la crearea și întărirea competențelor etice, mai precis în sfera evaluării etice. Reducerea sau dezactivarea mentalității incriminatorii, realizată uzual în cadrul proceselor de avocați, procurori dar și de mass media, reprezintă unul dintre scopurile principale ale psihologiei morale aplicate în domeniul judiciar, în special acolo unde miza este maximizarea obiectivității în formularea verdictelor.

Mențiune: Această lucrare a fost realizată în cadrul proiectului POSDRU/159/1.5/S/133675 „Inovare și dezvoltare în structurarea și reprezentarea cunoașterii prin burse doctorale și postdoctorale (IDSRC - doc postdoc)”, cofinanțat de Uniunea Europeană și Guvernul României din Fondul Social European prin Programul Operațional Sectorial Dezvoltarea Resurselor Umane 2007-2013.

Referințe bibliografice:

- Adorno, Theodor W., Else Frenkel-Brunswik, Daniel J. Levinson și Nevitt R. Sanford. 1950. *The Authoritarian Personality*. New York: Harper.
- Beer, Jennifer S. 2002. „Implicit Self-Theories of Shyness.” *Journal of Personality and Social Psychology* 83: 1009-1024.
- Blackwell, Lisa, Kali H. Trzesniewski și Carol S. Dweck. 2007. „Implicit Theories of Intelligence Predict Achievement Across an Adolescent Transition: A Longitudinal Study and an Intervention.” *Child Development* 78: 246-263.
- Carlsmith, Kevin M. 2006. „The Roles of Retribution and Utility in Determining Punishment.” *Journal of Experimental Social Psychology* 42: 437-451.
- Chen, Jing, Chi-yue Chiu și Fiona S. Chan. 2009. „The Cultural Effects of Job Mobility and the Belief in a Fixed World: Evidence from Performance Forecast.” *Journal of Personality and Social Psychology* 97: 851-865.
- Chi, Michelene T.H. și James D. Slotta. 1993. „The Ontological Coherence of Intuitive Physics”. *Cognition and Instruction* 10: 249-260.
- Chiu, Chi-yue, Carol S. Dweck, Jennifer Y. Y. Tong și Jeanne H. Y. Fu. 1997. „Implicit Theories and Conceptions of Morality.” *Journal of Personality and Social Psychology* 73: 923-940.
- Chiu, Chi-yue, Ying-yi Hong și Carol S. Dweck. 1997. „Lay Dispositionism and Implicit Theories of Personality.” *Journal of Personality and Social Psychology* 73: 19-30.
- Chiu, Chi-yue, Angela K-y Leung și Ying-yi Hong. 2010. „Cultural Processes: An Overview.” In *Cultural Processes: A Social Psychological Perspective*, ed. A. K-y. Leung, C-y. Chiu, Y-y. Hong. New York: Cambridge University Press.

- Chiu, Chi-yue, Michael W. Morris, M., Ying-yi Hong și Tanya Menon. 2000. „Motivated Cultural Cognition: The Impact of Implicit Cultural Theories on Dispositional Attribution Varies as a Function of Need for Closure.” *Journal of Personality and Social Psychology* 78: 247-259.
- Church, A. Timothy, Fernando A. Ortiz, Marcia S. Katigbak, Tatyana V. Avdeyeva, Alice M. Emerson, Jose de Jesus F. Vargas și Joselina R. Ibanez. 2003. „Measuring Individual and Cultural Differences in Implicit Trait Theories.” *Journal of Personality and Social Psychology* 85: 332-347.
- Conley, Terri D. și Barry E. Collins. 2002. „Gender, Relationship Status, and Stereotyping about Sexual Risk.” *Personality and Social Psychology Bulletin* 28: 1483-1494.
- Cushman, Fiery A. și Alfred Mele. 2008. „Intentional Action: Two and Half Folk Concepts.” In *Experimental Philosophy*, ed. Joshua Knobe, Shaun Nichols, 171–188. New York, NY: Oxford University Press.
- Delaney, Arthur și Michael McAuliff. 2012. „Paul Ryan Wnts ‘Welfare Reform Round 2’.” *Huffington Post*, March 20, disponibil la adresa: http://www.huffingtonpost.com/2012/03/20/paul-ryan-welfare-reform_n_1368277.html
- Dion, Karen, Ellen Berscheid și Elaine Walster. 1972. „What is Beautiful is Good.” *Journal of Personality and Social Psychology* 24: 285-290.
- diSessa, Andrea. 1982. „Unlearning Aristotelian Physics: a Study of Knowledge-Based Learning.” *Cognitive Science* 6: 37-75.
- Doris, John. 2002. *Lack of Character: Personality and Moral Behavior*. New York: Cambridge.
- Dunbar, Kevin N., Jonathan Fugelsang și Courtney Stein. 2007. „Do Naive Theories Ever Go Away? Using Brain and Behavior to Understand Changes in Concepts.” In *Thinking with Data*, ed. M. Lovett, P. Shah, 193-206. New York: Lawrence Erlbaum Associates.
- Dunning, David. 2001. „On the Motives Underlying Social Cognition”. In *Blackwell Handbook of Social Psychology: Vol. 1: Intraindividual Processes*, ed. Norbert Schwarz, Abraham Tesser, 348-374. New York: Blackwell.
- Dweck, Carol S. 1991. „Self-theories and Goals: Their Role in Motivation, Personality și Development.” In *Nebraska Symposium on Motivation*, ed. R. Dienstbier. Lincoln, Nebraska: University of Nebraska Press.
- Dweck, Carol S., Chi-Yue Chiu și Ying-yi Hong. 1995. „Implicit Theories and their Role in Judgments and Reactions: A World from Two Perspectives.” *Psychological Inquiry* 6: 267-285.
- Dweck, Carol S., Chi-yue Chiu și Ying-yi Hong. 1995b. „Implicit Theories: Elaboration and Extension of the Model.” *Psychological Inquiry* 6: 322-333.

- Erdley, Cynthia A. și Carol S. Dweck. 1993. „Children’s Implicit Personality Theories as Predictors of their Social Judgments.” *Child Development* 64: 863-878.
- Fetchenhauer, Detlef și David Dunning. 2006. „Perceptions of Prosociality and Solidarity in Self and Others.” In *Solidarity and Prosocial Behavior*, ed. Detlef Fetchenhauer, Andreas Flache, Abraham P. Buunk, Siegwart Lindenberg, 225-242. New York: Kluwer Academic/Plenum Publishers.
- Furnham, Adrian. 1988. *Lay Theories: Everyday Understanding of Problems in Social Science*. Oxford: Pergamon Press.
- Furnham, Adrian. 1997. „Lay Theories of Work Stress.” *Work & Stress* 11: 68-78.
- Furnham, Adrian și Helen Cheng. 2000. „Lay Theory of Happiness.” *Journal of Happiness Studies* 2: 227-246.
- Furnham, A. și Esther Chen. 2004. „Lay Theories of Schizophrenia A cross-cultural comparison of British and Hong Kong Chinese attitudes, attributions and beliefs.” *Social Psychiatry and Psychiatric Epidemiology* 39: 543-552.
- Galili, Igal și Varda Bar. 1992. „Motion Implies Force: Where to Expect Vestiges of the Misconception?” *International Journal of Science Education* 14: 63-81.
- Gavreliuc, Alin, 2002. *O călătorie alături de celălalt*. Timișoara: Universitatea de Vest.
- Gawronski, Bertram și Galen V. Bodenhausen. 2006. „Associative and Propositional Processes in Evaluation: An Integrative Review of Implicit and Explicit Attitude Change.” *Psychological Bulletin* 132: 692-731.
- Gerber, Sarah Jane și Michael O’Connell. 2012. „Protective Processes: the Function of Young People’s Implicit Theories of Crime in Offending Behaviour.” *Psychology, Crime & Law* 18: 781-795.
- Gervey, Benjamin, Chi-yue Chiu, Ying-yi Hong și Carol S. Dweck. 1999. „Differential Use of Person Information in Decision-making about Guilt vs. Innocence: The Role of Implicit Theories.” *Personality and Social Psychology Bulletin* 25: 17-27.
- Gilovich, Thomas, Dale Griffin și Daniel Kahneman. 2002. *Heuristics and Biases: The Psychology of Intuitive Judgment*. New York: Cambridge University Press.
- Goethals, George R. și Scott T. Allison. 2012. „Making Heroes: The Construction of Courage, Competence and Virtue.” *Advances in Experimental Social Psychology* 46: 183-235.
- Good, Catherine, Joshua Aronson și Michel Inzlicht. 2003. „Improving Adolescents’ Standardized Test Performance: An Intervention to Reduce the Effects of Stereotype Threat.” *Journal of Applied Developmental Psychology* 24: 645-662.
- Goodwin, Geoffrey, Jared Piazza și Paul Rozin. 2014. „Moral Character Predominates in Person Perception and Evaluation.” *Journal of Personality and Social Psychology* 106: 148-168.

- Haidt, Jonathan. 2001. „The Emotional Dog and its Rational Tail: A Social Intuitionist Approach to Moral Judgment.” *Psychological Review* 108: 814-834.
- Haidt, Jonathan și Craig Joseph. 2004. „Intuitive Ethics: How Innately Prepared Intuitions Generate Culturally Variable Virtues.” *Deadalus*, 133 (4): 55-66.
- Harackiewicz, Judith M. și Andrew J. Elliot. 1995. „Life is a Roller Coaster When You View the World through Entity Glasses.” *Psychological Inquiry* 6: 298-301.
- Haselhuhn, Michael P., Maurice E. Schweitzer, M. și Alison M. Wood. 2010. „How Implicit Beliefs Influence Trust Recovery.” *Psychological Science* 21 (5): 645-648.
- Heider, Fritz. 1944. „Social Perception and Phenomenal Causality.” *Psychological Review* 51: 358-374.
- Heider, Fritz. 1958. *The Psychology of Interpersonal Relations*. New York: Wiley.
- Heslin, Peter A., Gary P. Latham. și Don VandeWalle. 2005. „The Effect of Implicit Person Theory on Performance appraisals.” *Journal of Applied Psychology* 90: 842-856.
- Heylighen, Francis. 1997. „Objective, Subjective and Intersubjective Selectors of Knowledge.” *Evolution and Cognition* 3: 63-67.
- Heyman, Gail D. și Carol S. Dweck. 1998. „Children's Thinking about Traits: Implications for Judgments of the Self and Others.” *Child Development* 64: 391-403.
- Hojbotă, A. M. 2014(a), „Implicit theories of morality, personality and contextual factors in moral appraisal”. *Symposion*, 1 (2): 191-221.
- Hojbotă, A. M. 2014(b). „Measuring implicit theories and conceptions of morality. Conceptual and empirical challenges.” *The Proceedings of the International Conference Communication, Context, Interdisciplinarity 3rd Edition*, vol. 3: 223-230.
- Hong, Ying-yi, Michael W. Morris, Chi-yue Chiu și Veronica Benet-Martinez. 2000. „Multicultural Minds: A Dynamic Constructivist Approach to Culture and Cognition.” *American Psychologist* 55: 709-720.
- Jarvis, Blair W. G. și Richard E. Petty. 1996. „The Need to Evaluate.” *Journal of Personality and Social Psychology* 70: 172-194
- Jones, Sandra C. și John R. Rossiter. 2003. „Personality Characteristics Ascribed to Young Women who Drink Alcohol.” *Drug and Alcohol Review* 22: 117-123.
- Jost, John T. și Mazharin R. Banaji. „The Role of Stereotyping in System-Justification and the Production of False Consciousness.” *British Journal of Social Psychology* 33: 1-27.
- Jost, John T. și Osolya Hunyady. 2002. „The Psychology of System Justification and the Palliative Function of Ideology.” *European Review of Social Psychology* 13: 111-153.

- Jost, John T., Brett W. Pelham, Oliver Sheldon și Bilian Ni Sullivan. 2003. „Social Inequality and the Reduction of Ideological Dissonance on Behalf of the System: Evidence of Enhanced System Justification among the Disadvantaged.” *European Journal of Social Psychology* 33: 13-36.
- Kelley, Harold H. 1967. „Attribution Theory in Social Psychology.” In *Nebraska Symposium on Motivation*, ed. D. Levine, 192-238. Lincoln: University of Nebraska Press.
- Kinman, Gail și Fiona Jones. 2005. „Lay Representations of Workplace Stress: What Do People Really Mean when They Say They are Stressed?” *Work and Stress* 19(2): 101-120.
- Knee, Raymond C., Heather Patrick, Nathaniel A. Vietor și Clayton Neighbors. 2004. „Implicit Theories of Relationships: Moderators of the Link Between Conflict and Commitment.” *Personality and Social Psychology Bulletin* 30: 617-628.
- Knobe, Joshua. 2010. „Person as Scientist, Person as Moralizer.” *Behavioral and Brain Sciences* 33: 315-329.
- Kozhevnikov, Maria și Mary Hegarty. 2001. „Impetus Beliefs as Default Heuristics: Dissociation between Explicit and Implicit Knowledge about Motion.” *Psychonomic Bulletin & Review* 8: 439-453.
- Kray, Laura J. și Michael P. Haselhuhn. 2007. „Implicit Negotiation Beliefs and Performance: Longitudinal and Experimental Evidence.” *Journal of Personality and Social Psychology* 93: 49-64.
- Leslie, Alan M., Joshua Knobe și Adam Cohen. 2006. „Acting Intentionally and the Side-Effect Effect: ‚Theory of Mind’ and Moral Judgment.” *Psychological Science* 17: 421-427.
- Lerner, Jennifer S., Julie H. Goldberg și Philip E. Tetlock. 1998. „Sober Second Thought: The Effects of Accountability, Anger și Authoritarianism on Attributions of Responsibility.” *Personality and Social Psychology Bulletin* 24: 563-574.
- Levy, Sheri R., Steven J. Stroessner și Carol S. Dweck. 1998. „Stereotype Formation and Endorsement: The Role of Implicit Theories.” *Journal of Personality and Social Psychology* 74: 1421-1436.
- Lim, Woong și Jonathan A. Plucker. 2001. „Creativity Through a Lens of Social Responsibility: Implicit Theories of Creativity with Korean Samples.” *Journal of Creative Behavior* 35 (2): 115-130.
- Lockhart, Kristi L., Bernard Chang și Tyler Story. 2002. „Young Children’s Beliefs about the Stability of Traits: Protective Optimism?” *Child Development* 73: 1408-1430.
- Macsinga, Irina. 2011. „Romanian Adolescent’s Lay Theory on Mental Illness.” *Journal of Cognitive and Behavioral Psychotherapies* 9 (2): 237-252.

- Marziano, Vincent, Tony Ward, Antony R. Beech și Philippa Pattison. 2006. „Identification of Five Fundamental Implicit Theories Underlying Cognitive Distortions in Child Abusers: A Preliminary Study.” *Psychology, Crime, & Law* 12: 97-105.
- Medin, Douglas L. și Andrew Ortony. 1989. „Psychological Essentialism”. In *Similarity and Analogical Learning*, ed. Stella Vosniadou, Andrew Ortony, 179-195. New York, NY: Cambridge University Press.
- Miller, Rowland S. 1997. „Inattentive and Contented: Relationship Commitment and Attention to Alternatives.” *Journal of Personality and Social Psychology* 73: 758-766.
- Miller, Claude H., Judee K. Burgoon și John R. Hall. 2007. „The Effects of Implicit Theories of Moral Character on Affective Reactions to Moral Transgressions.” *Social Cognition* 25: 819-832.
- Mitchell, Terrence R., Stephen G. Green și Robert E. Wood. 1981. „An Attributional Model of Leadership and the Poor Performing Subordinate: Development and Validation.” In *Research in Organizational Behavior Vol. 3*, ed. L. L. Cummings, B.M. Staw, 197-234. Greenwich, CT: JAI.
- Molden, Daniel C. și Carol Dweck. 2006. „Finding Meaning in Psychology. A Lay Theories Approach to Self-Regulation, Social Perception and Social Development.” *American Psychologist* 61: 192-203.
- Mueller, Claudia M. și Carol S. Dweck. 1998. „Praise for Intelligence Can Undermine Children’s Motivation and Performance.” *Journal of Personality and Social Psychology* 75: 33-52.
- Murray, Sandra L. și John G. Holmes. 1993. „Seeing Virtues in Faults: Negativity and the Transformation of Interpersonal Narratives in Close Relationships.” *Journal of Personality and Social Psychology* 65: 707-722.
- Newman, George E., Paul Bloom și Joshua Knobe. 2014. „Value Judgments and the True Self.” *Personality and Social Psychology Bulletin* 40 (2): 203-216.
- Niedźwieńska, Agnieszka, Jacek Neckar și Beata Baran. 2007. „Development and Validation of the Implicit Memory Theory Scale.” *European Journal of Psychological Assessment* 23: 185-192.
- Nisbett, Richard E. și Timothy DeCamp Wilson. 1977. „Telling More than We Can Know: Verbal Reports on Mental Processes.” *Psychological Review* 84: 231-259.
- No, Sun, Ying-yi Hong, Hsin-Ya Liao, Kyoungmi Lee, Dustin Wood și Melody Manchi Chao. 2008. „Lay Theory of Race Affects and Moderates Asian Americans’ Responses toward American Culture”. *Journal of Personality and Social Psychology* 95: 991-1004.
- Pizarro, David A. și David A. Tannenbaum. 2011. „Bringing Character Back: How the Motivation to Evaluate Character Influences Judgments of Moral Blame.”

- In *The Social Psychology of Morality: Exploring the Causes of Good and Evil*, ed. Mario Mikulincer, Philip Shaver. APA Press.
- Plaks, Jason E., Heidi Grant și Carol S. Dweck. 2005. „Violations of Implicit Theories and the Sense of Prediction and Control: Implications for Motivated Person Perception.” *Journal of Personality and Social Psychology* 88: 245-262.
- Polaschek, Devon L.L. și Theresa T. Gannon. 2004. „The Implicit Theories of Rapists: What Convicted Offenders Tell Us”. *Sexual Abuse: A Journal of Research and Treatment* 16: 299-314.
- Poon, Connie S.K. și Derek J. Koehler. 2006. „Lay Personality Knowledge and Dispositionist Thinking: A Knowledge-Activation Framework.” *Journal of Experimental Social Psychology* 42: 177-191.
- Ranney, Michael. 1994. „Relative Consistency and Subjects’ ‘Theories’ in Domains Such as Naive Physics: Common Research Difficulties Illustrated by Cooke and Breedin.” *Memory & Cognition* 22: 494-502.
- Ross, Lee. 1977. „The Intuitive Psychologist and His Shortcomings: Distortions in the Attribution Process.” In *Advances in Experimental Social Psychology, Vol. 10*, ed. L. Berkowitz. New York: Academic Press.
- Rucker, D. Derek, Mark Polifroni, Philip E. Tetlock și Amanda L. Scott. 2004. „On the Assignment of Punishment: The Impact of General-Societal Threat and the Moderating Role of Severity.” *Personality and Social Psychology Bulletin* 30: 673-84.
- Runco, Marc A. 1999. „Implicit Theories”. In *Encyclopedia of Creativity*, ed. M. A. Runco, S. R. Pritzker, 27-30. San Diego, CA: Academic Press.
- Sanitioso, Rasyid, Ziva Kunda și Geoffrey T. Fong. 1990. „Motivated Recruitment of Autobiographical Memories”. *Journal of Personality and Social Psychology* 59: 229-241.
- Schnall, Simone, Jonathan Haidt, Gerald L. Clore și Alexander H. Jordan. 2008. „Disgust as Embodied Moral Judgment”. *Personality and Social Psychology Bulletin* 34: 1096-1109.
- Schneider, David J., Albert H. Hastorf și Phoebe Ellsworth. 1979. *Person Perception*. Reading, Mass: Addison-Wesley Pub. Co.
- Skitka, Linda J. 1999. „Ideological and Attributional Boundaries on Public Compassion: Reactions to Individuals and Communities Affected by a Natural Disaster.” *Personality and Social Psychology Bulletin* 25: 793-808.
- Skitka, L. și Philip Tetlock. 1993. „Providing Public Assistance: Cognitive and Motivational Processes Underlying Liberal and Conservative Policy Preferences.” *Journal of Personality and Social Psychology* 65: 1205-23.
- Smith, Barry și Roberto Casati. 1994. „Naive Physics.” *Philosophical Psychology* 7: 227-247.

- Sternberg, Robert J, ed. 1990. *Wisdom: Its Nature, Origins, and Development*. New York: Cambridge University Press.
- Stich, Stephen și Shaun Nichols. 1992. „Folk Psychology: Simulation or Tacit Theory?” *Mind & Language* 7: 35-71.
- Tamir, Maya, Oliver P. John, Sanjay Srivastava și James J. Gross. 2007. „Implicit Theories of Emotion: Affective and Social Outcomes Across a Major Life Transition.” *Journal of Personality and Social Psychology* 92: 731-744.
- Tannenbaum, David, Eric Luis Uhlmann și Daniel Diermeier. 2011. „Moral Signals, Public Outrage, and Immaterial Harms.” *Journal of Experimental Social Psychology* 47: 1249-1254.
- Tetlock, Phillip E. 2002. „Social-Functionalist Metaphors for Judgment and Choice: The Intuitive Politician, Theologian și Prosecutor.” *Psychological Review* 109: 451-472.
- Tetlock, Philip E., Penny S. Visser, Ramadhar Singh, Mark Polifroni, Beth Elson, Phillip Mazzocco și Phillip Rescober. 2007. „People as Intuitive Prosecutors: The Impact of Social Control Motives on Attributions of Responsibility.” *Journal of Experimental Social Psychology* 43: 195-209.
- Tong, Eddie. M.W. și Chang C. Weining. 2008. „Group Entity Belief: An Individual Difference Construct Based on Implicit Theories of Social Identities.” *Journal of Personality* 76: 707-732.
- Uhlmann, Eric L. 2013. „The Logic of Moral Outrage [Commentary].” *Behavioral and Brain Sciences*, 36, 38.
- Uhlmann, Eric L., Luke Zhu. și David Tannenbaum. 2013. „When it Takes a Bad Person to Do the Right Thing.” *Cognition* 126: 326-334.
- Ward, Tony. 2000. „Sexual Offenders’ Cognitive Distortions as Implicit Theories.” *Aggression and Violent Behavior* 5: 491-507.
- Weiner, Bernard. 1985. „An Attributional Theory of Achievement Motivation and Emotion.” *Psychological Review* 92 (4): 548-573.
- Wirtz, Derrick, Chi-yue Chiu, Ed Diener și Shigero Oishi. 2009. „What Constitutes a Good Life? Cultural Differences in the Role of Positive and Negative Affect in Subjective Well-Being.” *Journal of Personality* 77: 1167-1196.
- Wurthmann, Kurt. 2013. „Perceivers’ Implicit Theories, Violation Type and Moral Awareness.” *Academy of Management Proceedings* 772.
- Ybarra, Oscar și Walter G. Walter. 1996. „Misanthropic Person Memory.” *Journal of Personality and Social Psychology* 70: 691-700.
- Yeager, David S. și Adriana Miu. 2011. „Implicit Theories of Personality Predict Motivation to Use Prosocial Coping Strategies after Bullying in High School.” In *Personality, Stress and Coping: Implications for Education*, ed. E. Frydenberg and G. Reeve, 47-62. Charlotte: Information Age.

Ana Maria Hojbotă

- Yeager, David S., Adriana Miu, Joseph Powers și Carol S. Dweck. 2013. „Implicit Theories of Personality and Attributions of Hostile Intent: A MetaAnalysis, an Experiment, and a Longitudinal Intervention.” *Child Development* 84: 1651-1667.
- Yeager, David S., Kali Trzesniewski și Carol S. Dweck. 2013. „An Implicit Theories of Personality Intervention Reduces Adolescent Aggression in Response to Victimization and Exclusion.” *Child Development* 84: 970-988.
- Yeager, David S., Kali H. Trzesniewski, Kirsi Tirri, Petri Nokelainen și Carol S. Dweck. 2011. „Adolescents’ Implicit Theories Predict Desire for Vengeance After Remembered and Hypothetical Peer Conflicts: Correlational and Experimental Evidence.” *Developmental Psychology* 47: 1090-1107.

Psihologia morală și natura judecării morale.

O examinare critică a modelului social intuiționist

Emilian Mihailov

1. Introducere

George merge agale la ultimul seminar de introducere în filosofie morală pentru a puncta prezența. În timp ce așteaptă la semafor, o dubă de culoare gri oprește brusc în fața lui. Trei persoane cu cagulă coaboară și îl împing cu forța în dubă. George nu vede nimic din cauza vălului care îi acoperă ochii. Aude când duba se oprește și simte cum cele trei persoane îl duc pe brațe într-o zonă în aer liber. Vălul îi cade de pe ochi și observă în preajmă șine de tren. Din zare se apropie cu viteză un tren marfar. Conducătorul de tren face semne disperate că frânele nu funcționează. În fața lui, la aproximativ 50 de metri, vede cinci persoane legate de șine. Din fericire, găsește lângă el un macaz ce poate direcționa trenul pe o altă cale ferată. Din nefericire, pe calea ferată alăturată se află un muncitor care verifică siguranța șinelor. George avertizează cât poate de tare muncitorul dar fără succes. În timp ce se apropie trenul, George își spune în sinea lui că este greșit să schimbe macazul și să devieze trenul pe linia secundară. El pleacă spre facultate cu speranța că mai poate prinde a doua oră de seminar.

Ce s-a întâmplat în mintea lui George? Cum a ajuns la judecata morală că nu trebuie să schimbe macazul? A avut o aversiune față de situație? A aplicat explicit o regulă morală? A decis automat pe baza unei intuiții morale? Sau a deliberat atât cât i-a permis timpul și a considerat că este mai important să nu schimbe macazul?

Imaginea pe care a lăsat-o revoluția cognitivă din psihologia morală, inițiată de Piaget și stimulată de Kohlberg, este că George a decis într-o manieră conștient-deliberativă, urmând o serie de pași inferențiali, pe baza cărora a ajuns la concluzia că nu trebuie să schimbe macazul. Conform acestei tradiții de cercetare, judecățile morale mature sunt produsul raționării explicite după modelul deductiv (Kohlberg 1981). Accentul lui Kohlberg pe raționarea morală explicită a fost criticat pentru faptul că ar fi prea limitativ, că nu ține cont de diferențele de gen și că ignoră rolul important al emoțiilor în judecarea morală. Astfel, odată cu anii 80, a început revoluția „afectivă” în psihologia morală, susținută de descoperiri din psihologia evoluționistă și primatologie, care plasau originea moralității într-o serie

de emoții (simpatie, empatie, aversiune, rușine), împărtășite într-un grad mai redus și de animale (Greene & Haidt 2002; de Waal 1996, 2009, 2010). În anii 90, încrederea în revoluția „afectivă” a fost întărită de cercetările privind automatizarea gândirii, adică abilitatea de a rezolva probleme sociale, unele destul de complexe, într-o manieră automată și non-conștientă (Greene & Haidt 2002).

În acest context, Jonathan Haidt, coroborând cercetarea asupra automatității gândirii cu rezultate recente din neuroștiință, psihologia socială și studiul evoluționist al moralității, a elaborat modelul social intuiționist al judecății morale ca alternativă la imaginea raționalistă (Haidt 2001). Conform modelului social intuiționist, judecata lui George este rezultatul manifestării imediate a unui sentiment de dezaprobare, care ia forma unei intuiții afective activată brusc și fără efort în propria conștiință, fără senzația că au fost urmați niște pași de căutare și evaluare a temeiurilor sau de derivare a unei concluzii din premize. Ceea ce a cauzat judecata lui George nu este raționarea morală explicită, ci intuiția afectivă de dezaprobare. Modelul social intuiționist consideră că raționarea conștientă este un proces post-hoc de fabricare a justificărilor, care nu contribuie efectiv la formarea opiniilor morale. Raționarea vine să apere ceea ce emoția a stabilit deja.

În acest studiu, îmi propun să arăt că modelul social intuiționist al judecății morale propus de Haidt este la rândul său prea restrictiv față de influența raționării morale, poate tot așa cum modelul raționalist subestima influența emoțiilor morale. Mai întâi, voi prezenta modelul raționalist despre natura judecății morale și voi evidenția rezultatele empirice care au contribuit la erodarea sa. Apoi, voi prezenta și critica modelul social intuiționist revigorat de revoluția „afectivă” din psihologia morală, argumentând că rezultatele din psihologia experimentală, neuroștiință și psihologia evoluționistă acordă raționării morale o influență causală mai mare decât admite Haidt.

2. Modelul raționalist al judecății morale

Cum deprind oamenii moralitatea? La începutul secolului XX, psihologii au început să investigheze în detaliu procesul prin care oamenii își dezvoltă capacitatea de judecare morală. Jean Piaget este figura dominantă de început de secol XX care a produs un corp consistent de date despre dezvoltarea cognitiv-morală a copiilor, înțelegând ca o transformare treptată a structurilor de gândire. Cadrul cercetării lui Piaget despre dezvoltarea cognitivă este observarea schimbărilor ce se produc în înțelegerea regulilor de către copii.

Psihologul francez susține că există trei etape de înțelegere a regulilor: etapa pre-morală, etapa heteronomă și etapa autonomă (Piaget 1997). În prima etapă, nu se atribuie regulii o dimensiune coercitivă, deoarece regula este înțelegută ca o stimulare a acțiunii sau ca un exemplu interesant. În etapa heteronomă, regulile sunt

considerate sacre și de neschimbat, avându-și sursa în autoritatea adulților. Orice schimbare a regulii este văzută de copil drept o încălcare. În etapa autonomă, regulile nu mai sunt considerate legi externe și sacre, ci rezultatul raționării care întrunește un consens sau care s-a bazat pe principii universale.

În continuarea lui Piaget, Kohlberg detaliază transformările care au loc în structurile de gândire morală ale oamenilor. Paradigma de cercetare pe care o utilizează este observarea modalității în care sunt rezolvate dileme morale.¹ Scenariile dilematice sunt prezentate unor subiecți cu vârste și din culturi diferite. Ei sunt rugați să ofere o soluție dilemei și să explice justificările pe care s-au bazat. Dilema lui Heinz este dilema standard folosită de Kohlberg în experimentele sale: „Heinz are nevoie de un medicament pentru soția lui care este pe patul de moarte. El află că cei care au inventat medicamentul sunt atât de lacomi încât cer un preț de 10 ori mai mare decât valorează, iar Heinz nu are acești bani. Până la urmă, el reușește să facă rost de jumătate din sumă, dar farmaciștii nu acceptă să primească cealaltă parte mai târziu. De aceea, Heinz a intrat în farmacie și a furat medicamentul. Ar fi trebuit Heinz să facă acest lucru?” Analizând răspunsurile subiecților, Kohlberg și Hersh (1977) susțin că judecarea morală trece secvențial prin șase stadii de dezvoltare. În stadiile 1 și 2, există o sensibilitate față de regulile culturale și etichetele de bine/rău, corect/greșit, dar acestea sunt interpretate în funcție de consecințele asupra propriei bunăstări. Trecerea la stadiile 3 și 4 marchează o îndepărtare de simpla conformitate cu propriile preferințe și o încercare activă de a atribui valoare dincolo de propria persoană. Trecerea la stadiile 5 și 6 marchează o atitudine bine conturată de a judeca corectitudinea acțiunilor independent de autoritate. Aici apare gândirea autonomă și motivația de a reflecta în colaborare cu ceilalți și pe cont propriu asupra adoptării unor reguli sau aplicării unor principii.

Stadiile dezvoltării cognitive au două caracteristici care trebuie menționate pentru analiza de față. În primul rând, dezvoltarea se face secvențial, fără arderea etapelor, și întotdeauna către stadii superioare. În al doilea rând, fiecare stadiu al dezvoltării este o integrare ierarhică a stadiilor precedente, adică înglobează structurile de gândire anterioare, dar preferă stadiul superior disponibil. De aici decurge că indivizii, odată ajunși la un anumit stadiu, nu mai „retrogradează” la stadiul anterior și că, în cele din urmă, vor prefera gândirea morală autonom-reflexivă.

Kohlberg nu a elaborat o teorie psihologică despre natura judecății morale, ci o teorie despre dezvoltarea proceselor cognitive în gândirea morală. Cu toate acestea, teoria sa despre dezvoltarea treptată a structurilor minții umane sugerează un model al judecării morale bazat pe raționare explicit-conștientă și principială, eliberată de condiționări implicite și emoționale. Tabloul nu elimină contribuția emoțiilor, ci doar presupune că acestea sunt controlate de gândirea autonom

¹ Prin paradigmă de cercetare înțeleg aici un tip de experiment și procedură concepute pentru a obține rezultate empirice.

reflexivă. Emoțiile reprezintă, astfel, intrări informaționale în procesul de formulare a unei judecăți morale, dar procesele de raționare explicit-conștientă sunt singurele care, după o căutare inferențială și reflexivă, stabilesc în mod decisiv (cauzal) ce concluzie morală se impune. Gândirea autonomă, ca stadiu final al dezvoltării, va cauza prin raționare explicită judecăți morale după o cântărire a argumentelor, temeiurilor și importanței unor principii universale. Imaginea inspirată de rezultatele lui Kohlberg este aceea că, atunci când formulăm o judecată morală, noi adoptăm rolul unui judecător în căutarea dreptății. Instrumentul folosit este raționarea explicit-conștientă și inferențială, bazată pe dovezi, reguli și principii generale. Prin urmare, modelul lui Kohlberg ne spune că o situație poate trezi în noi emoții, atitudini, opinii etc., dar la un moment dat intervine raționarea explicită, care analizează informațiile disponibile și decide ce judecată morală va fi emisă. Așadar, asumția implicită a modelului este că oamenii ajung la concluzii morale prin raționare conștientă asupra principiilor pe care le utilizează în a-și susține punctul de vedere (Cushman et al. 2006). Cu cât urcăm pe scara treptelor de dezvoltare cognitivă, cu atât mai mult judecățile morale vor fi produse de raționarea explicită bazată pe consens, reguli și principii universale.²

S-au formulat multe obiecții împotriva teoriei lui Kohlberg, plecând de la afirmația că cele șase stadii nu ar surprinde cu acuratețe dezvoltarea cognitivă a gândirii morale până la acuzația că pune prea mult accent pe formalism și universalism, ignorând „culoarea” contextului. Însă, obiecțiile care au deschis posibilitatea unor cercetări alternative au vizat cele două caracteristici ale conceptului de stadiu menționate mai sus. Fostă colaboratoare a lui Kohlberg, Carol Gilligan (1977) arată că, dacă am admite că stadiile superioare reflectă maturitatea morală și dacă am localiza această maturitate în sfera gândirii centrate pe drepturi individuale și principii, structurile cognitive ale femeilor tind să nu se dezvolte secvențial în această direcție, deoarece femeile au un profil mental centrat pe empatie, compasiune, grijă și responsabilitate în relația cu ceilalți.

De asemenea, ideea că o minte matură moral va prefera întotdeauna să utilizeze raționarea conștient-deliberativă cu scopul de a aplica un set de principii universale a început să fie contestată pe temeiul că este statică și ignoră economia proceselor cognitive, care este sensibilă la circumstanțe. O posibilă explicație pentru faptul că cercetarea lui Kohlberg a accentuat atât de mult raționarea explicită și deliberativă ar putea fi aceea că subiecții puteau raționa destul de ușor pe marginea dilemei lui Heinz, care prezintă un conflict nechivoc între două cerințe morale (Haidt et al. 2010). Obiecția este că tipul de dilemă folosit invită subiecții la raționare explicită, ceea ce nu este suficient pentru a deduce o preferință pentru acest mod de a judeca. Mai mult, asemenea paradigme de testare a structurilor

² Un model raționalist mai extins ar lua în considerare și procesele cognitive de care nu suntem conștienți atunci când formulăm judecăți morale (vezi Harman et al. 2010).

cognitive implicate în formularea judecăților morale ar putea crea o imagine artificială despre judecarea morală, așa cum se manifestă ea în condițiile dinamice ale interacțiunii sociale.

3. Modelul social intuționist al judecății morale

Elaborarea unor modele alternative celui raționalist a fost stimulată de noi direcții de cercetare, care nu vizează exclusiv gândirea morală și care sunt centrate pe influența emoțiilor asupra proceselor cognitive și pe automatizarea procesării informațiilor. Tabloul psihologic al minții umane a căpătat treptat un profil mai complex, din care fac parte fenomenul procesării automate, influența emoțiilor și dependența de interacțiunea și cooperarea socială. Asemenea schimbări de direcție în cercetarea minții umane, chiar dacă nu vizează explicit aspecte morale, nu aveau cum să nu influențeze înțelegerea proceselor ce stau la baza formulării judecăților morale, având în vedere că judecarea morală nu poate fi complet separată de structurile mai generale ale minții.

În special, două provocări majore au erodat modelul raționalist (Cushman et al. 2010). Mai întâi, asumția că judecarea morală este în cea mai mare măsură produsul raționării explicit-conștiente a fost pusă la îndoială de rezultatele care sugerau că judecățile morale sunt reacții intuitive generate de procese psihologice emoționale, rapide, automate și inconștiente (Haidt 2001; Mikhail 2000; Shweder & Haidt 1993; Kelly 2011). Aceste rezultate, cuplate cu observația că, în situații încărcate emoțional, oamenii nu puteau să explice rațional convigerile lor morale, deși își mențineau verdictele (Haidt 2000), au subminat considerabil asumția că raționarea explicită are o contribuție majoră în judecarea morală. A doua provocare a venit din partea rezultatelor care arătau că judecarea morală este influențată în mod primar de reacții afective, împotriva concepției elaborate de psihologia dezvoltării conform căreia oamenii au tendința de a se concentra pe aplicarea deliberată a unor teorii sau reguli etice la cazuri particulare (Shweder & Haidt 1993; Bechara et al. 2000; Greene & Haidt 2002; Wheatley & Haidt 2005; Borg et al. 2006).

Studiul lui Haidt et al. (2000) exemplifică prin excelență aceste direcții de cercetare. Cercetătorii au derulat un experiment în cadrul căruia li se cerea subiecților să formuleze judecăți morale despre scenarii cu impact emoțional. În contrast cu dilema lui Heinz folosită de Kohlberg, care facilita raționarea explicită, Haidt et al. au folosit scenarii despre acte de canibalism și incest. Iată scenariul despre incest: „Julie și Mark, frate și soră, decid că ar interesant și plăcut să facă dragoste. Julie a luat pastile contraceptive, iar Mark a folosit un prezervativ. S-au simțit bine, dar decid ca acest episod să nu se mai repete.” După ce au parcurs scenariul, marea majoritate a participanților a considerat că ceea ce au făcut Mark și Julie este greșit. Ei au justificat răspunsul lor prin indicarea riscurilor genetice

specifice incestului sau prin menționarea posibilității ca cei doi frați să aibă traume emoționale. Când experimentatorul a evidențiat faptul că Julie și Mark au folosit mijloace contraceptive, participanții au renunțat la justificare, dar nu și-au schimbat evaluarea morală, recurgând la declarații de tipul „știu că este greșit, dar pur și simplu nu pot spune de ce”. Mai recent, Wheatley și Haidt (2005) au testat în ce măsură sentimentul de dezgust influențează judecata morală. Experimentul s-a bazat pe inducerea unei sugestii posthipnotice de a simți dezgust la citirea unui cuvânt arbitrar din scenarii despre incest sau mituire. După citirea scenariilor, participanții au fost rugați să evalueze moral gravitatea comportamentelor descrise. Cei care au primit sugestia posthipnotică de a simți dezgust au formulat judecăți morale mai aspre decât participanții din grupul de control. Asemenea rezultate au fost interpretate în sensul că reacțiile emoționale influențează direct judecățile morale și că raționarea explicită este folosită doar pentru a găsi justificări în favoarea concluziilor generate în prealabil de intuițiile morale de factură emoțională.

Plecând de la acest tip de rezultate, Jonathan Haidt propune un model social intuiționist al judecării morale (2001, 2002, 2008). După cum indică și denumirea, modelul social intuiționist susține că judecățile morale răspund la nevoile și oportunitățile interacțiunii sociale, sunt cauzate de intuiții morale rapide, urmate post factum de raționare morală explicită. Conform lui Haidt (2001), modelul social intuiționist conține patru elemente principale despre procesele care generează o judecată morală. Elementul judecării intuitive concepe judecata morală ca un produs al intuiției morale afective ce apare automat și fără efort în propria conștiință. Elementul raționării post hoc concepe raționarea morală ca un proces de a căuta argumente pentru a susține o judecată morală deja formulată, fără a avea vreo contribuție cauzală. Elementul raționării persuasive subliniază funcția de persuadare a raționării morale. Cu ajutorul raționării morale încercăm să-i convingem pe alții că opiniile noastre sunt cele corecte, dar pentru a funcționa este nevoie să se facă apel la resorturile emoționale ale interlocutorilor. Elementul persuasiunii sociale captează puterea influenței sociale de a adopta judecăți morale observate la ceilalți. Oamenii caută să fie în acord cu normele care guvernează un grup, astfel încât judecățile morale ale prietenilor sau cunoștințelor exercită o influență importantă asupra propriilor judecăți. Imaginea pe care o propune Haidt despre mecanismul judecării morale este cea a unui avocat care caută ingenios justificări și argumente, însă nu pentru a expune adevărul, ci pentru a-și apăra în fața celorlalți opiniile, interesele și identitatea sau pentru a naviga mai ușor în dinamica socială.

Haidt nu elimină total puterea cauzală a raționării explicite din procesul judecării morale (2001, 819; 2002, 56). El recunoaște că oamenii pot ajunge uneori la o judecată morală cu ajutorul raționării explicite și logice, anulând o intuiție prealabilă. Haidt admite că, în asemenea cazuri, raționarea explicită are un rol cauzal în formarea judecății morale, dar susține că astfel de exemple sunt rare și au

loc numai atunci când intuițiile inițiale sunt slabe și există o capacitate sporită de raționare.³ Deși nu elimină total contribuția raționării conștient-explicite în producerea judecăților morale, este limpede că Haidt operează o reducere drastică. Sugestiv este și titlul articolului din 2001 în care descrie pentru prima dată modelul social intuiționist: „Câinele emoțional și coada sa rațională”. Coada rațională se ține după câinele emoțional, cel care face aproape toată treaba în judecarea morală.

4. Cât de lungă să fie coada rațională?

Deși psihologia morală a cunoscut o revoluție „afectivă”, fiind susținută de descoperiri noi din psihologia evoluționistă, neuroștiință și psihologia socială, rezultatele empirice nu indică doar prezența unei componente emoționale în judecarea morală, ci și o componentă cognitivă, care se dovedește a avea putere cauzală. Alte rezultate, care au luat naștere tot în noile tendințe de cercetare la care face referire Haidt, temperează imaginea social intuiționistă a judecății morale.

Într-adevăr, psihologia evoluționistă a adus în prim plan importanța emoțiilor ca element fundamental al moralității. Aprofundând ipoteza lui Darwin că instinctele sociale au dat naștere simțului moral, primatologul Frans de Waal susține că empatia reprezintă baza moralității (de Waal 2006). În rândul mamiferelor, grija față de pui este puternică și larg răspândită. Indivizii resimt plăcere în activitățile de socializare cu membrii propriului grup și neplăcere atunci când apar situații de stres și amenințare. Frans de Waal numește contagiune emoțională capacitatea afectivă de a simți ce simt ceilalți. Pentru a ilustra contagiunea emoțională, el descrie următorul caz: un copil mic de maimuță rhesus este pedepsit sever și începe să scoată țipete puternice care îi determină pe ceilalți copii mici să-l îmbrățișeze și să-l liniștească (de Waal 2006, 27).

Dacă empatia este atât de bine înrădăcinată, din punct de vedere evoluționist, în profilul nostru psihologic, atunci este limpede că va avea un rol semnificativ în judecarea noastră morală. Dar Frans de Waal susține că, în rândul primatelor, mai poate fi identificată și o componentă cognitivă a empatiei, definită ca abilitate de a adopta perspectiva celuilalt pentru a oferi ajutor. El povestește o situație care poate surprinde prin complexitatea cognitivă pusă la lucru de primatele superioare (2006, 31). O femelă bonobo, pe nume Kuni, capturează un graur și îl ține la pământ. Supraveghetorul parcului zoologic observă întâmplarea și, de teamă să nu-i facă vreun rău graurului, o îndeamnă pe Kuni să-l elibereze. Kuni ridică graurul căzut la pământ, se urcă în vârful celui mai înalt copac, iar apoi cu grijă desface aripile păsării, le întinde și-o aruncă în aer cât poate de tare. Din păcate,

³ Haidt dă exemplul filosofilor care pot exemplifica în mod real puterea cauzală a raționării explicite în formarea judecăților morale (2001, 819).

graurul nu își poate lua zborul și aterizează pe marginea unui șanț cu apă. Maimuța Kuni se apropie de graur și îl apără pentru multă vreme de un tânăr bonobo curios. Un asemenea comportament ar fi greu de explicat dacă femela bonobo nu ar fi adoptat perspectiva păsării pentru a înțelege ce este necesar în actul de a oferi ajutor. Empatia, în sensul de capacitate de a lua perspectiva celuilalt a, permis trecerea „de la relațiile personale la centrarea pe binele general”, crede de Waal (2006, 54).

Dacă acceptăm ipoteza că empatia cognitivă a permis dezvoltarea complexă a moralității umane până la gândirea în termeni de bine general, atunci observațiile lui Kohlberg despre relația dintre judecarea morală și capacitatea cognitivă de a gândi explicit diferitele roluri în care se află ceilalți nu sunt subminate de studiul evoluționist al moralității, ci poate, dimpotrivă, întărite. Există, așadar, o convergență între cercetarea evoluționistă a moralității și perspectiva dezvoltării cognitive, conform căreia moralitatea este produsul natural al tendinței umane de a ne pune în situația celorlalte ființe (Kohlberg 1975). Această convergență poate explica de ce la nivelul stadiilor cognitive avansate ale judecării morale argumentele prosociale sunt mai convingătoare decât argumentele egoiste de a urmări propriul interes. Takezawa și colegii săi (2005) au descoperit că, în rândul copiilor cu vârsta de 11 ani, altruștii sunt mult mai puțin influenți decât egoiștii. Altruștii nu au putut să-și susțină argumentele prosociale chiar și atunci când erau în majoritate. În schimb, în rândul copiilor cu vârsta de 13 ani, argumentele prosociale au fost mai influente decât argumentele egoiste. Este posibil ca tocmai dezvoltarea empatiei cognitive să confere plauzibilitate argumentelor în favoarea binelui general.

Studiile realizate de Joshua Greene pentru a investiga substratul neuronal al judecării morale în scenarii care presupun sacrificii extreme au arătat că formarea judecăților morale este corelată cu activitate neuronală nu doar în zone ale creierului asociate cu procese emoționale, ci și în zone asociate cu controlul cognitiv (Greene et al. 2001). Greene și colegii săi au măsurat ce zone ale creierului sunt activate atunci când oamenii se confruntă cu faimoasele dileme morale create de filosofi, dilema vagonului și dilema pasarelei.⁴ Dilema vagonului (sau a trenului, în altă formulare) este cea cu care s-a confruntat George în începutul articolului. Contrar a ceea ce a decis George, cei mai mulți oameni aleg să schimbe macazul, dar când sunt confrunțați cu dilema podului, lucrurile iau o întorsătură interesantă. În dilema podului, același tren vine cu viteză, însă de data aceasta scenariul presupune să ne imaginăm că stăm pe un pod deasupra căilor ferate și că lângă noi observăm o persoană corpolentă care, dacă este împinsă în fața trenului, îl va putea deraia, salvând astfel viața celor cinci persoane cu prețul propriei vieți. Cei mai mulți

⁴ Aceste dileme au fost create inițial de Philippa Foot (1967), și dezvoltate apoi de Judith Jarvis Thompson (1976, 1985).

oameni nu aprobă acțiunea de a împinge persoana corpolentă, chiar dacă cele cinci persoane vor fi salvate.

Rezultatele studiului realizat de Greene sunt relevante pentru asocierile dintre zonele neuronale care prezintă activitate sporită și răspunsurile majorității participanților în experimentele în care au evaluat cele două dileme. Decizia de a nu împinge persoana de pe pod a fost corelată cu activarea zonelor responsabile de procesarea emoțională (cortexul cingular posterior, cortexul median prefrontal, amigdala). Acest rezultat susține tabloul intuiționist, deoarece reacția respondenților este similară cu reacția subiecților la scenariul incestului construit de Haidt. În fața scenariului incestului, subiecții au avut o reacție emoțională puternică de dezgust, care i-a determinat să judece negativ relația sexuală dintre cei doi frați. Pe de altă parte, imagistica prin rezonanță magnetică a arătat că decizia de a schimba macazul în dilema trenului și de a împinge persoana corpolentă în dilema podului a fost corelată cu zone asociate proceselor de control cognitiv (cortexul prefrontal dorsolateral, lobul parietal inferior). Aceste rezultate arată că, în contexte de raționare dificilă, judecarea morală se bazează și pe control cognitiv, care este cvasi-independent de intuiții morale impregnate emoțional.

S-ar putea obiecta că rezultatele lui Greene și echipei sale arată doar o corelație, fără să dovedească influența cauzală a controlului cognitiv asupra judecării morale. Pentru a stabili o conexiune cauzală între judecarea morală și procesele cognitive, Greene a derulat un nou experiment, în cadrul căruia participanții au răspuns la același tip de dileme morale în timp ce rezolvau o sarcină care solicita sistemul cognitiv (Greene et al. 2008). În timp ce răspundeau dilemelor, participanții trebuiau să apese un buton de fiecare dată când într-un șir de numere apărea cifra 5. Rezultatele au arătat că subiecții din grupul experimental au avut timpi de reacție mai mari atunci când decideau să schimbe macazul decât atunci când refuzau să împingă persoana de pe pod, ceea ce indică faptul că sarcina cognitivă a solicitat suplimentar procesele cognitive și a produs o întârziere în formularea judecăților de tip „schimb macazul”. Acest rezultat poate fi considerat o dovadă semnificativă că procesele controlului cognitiv joacă un rol cauzal *ex ante* în judecarea morală.⁵

Unul din aspectele importante ale modelul raționalist al judecării morale este acela că, atunci când judecăm, noi căutăm să ajungem la concluzii întemeiate. Prin urmare, raționarea morală ar trebui să fie sensibilă la calitatea argumentelor aduse în favoarea unei judecăți morale. Paxton și colegii săi au încercat să verifice dacă judecarea morală este sensibilă la argumente în scenarii cunoscute pentru

⁵ Trebuie precizat că scopul lui Greene este de a argumenta că judecățile morale utilitariste (maximizarea beneficiilor și minimizarea costurilor) se bazează într-o mai mare măsură pe raționare morală, în contrast cu judecățile morale deontologice (respectul față de reguli și drepturi), care se bazează într-o mai mare măsură pe reacții emoționale (Greene 2008), cele din urmă conformându-se mai bine modelului intuiționist a lui Haidt.

activarea unor răspunsuri emoționale de condamnare morală, care se opun de obicei persuasiunii raționale, cum este scenariul incestului (Paxton et al. 2012). Două efecte asupra judecării morale au fost urmărite. În primul rând, s-a urmărit dacă subiecții fac diferența între argumente slabe și argumente puternice. În al doilea rând, s-a urmărit efectul timpului de deliberare asupra judecării, plecând de la ideea că o judecată sensibilă la puterea argumentelor, dar care se produce imediat, poate fi numită „intuitivă”. Rezultatele au arătat că argumentele puternice în apărarea incestului au fost considerate mult mai convingătoare decât argumentele slabe în apărarea incestului, atunci când subiecții au avut un timp de deliberare mai mare.⁶ Evaluarea solidității argumentelor de către participanți arată că judecarea morală poate fi controlată de raționarea explicită. Când judecata este influențată de reacții emoționale puternice și nu este însoțită decât cel mult de argumente slabe în favoarea ei, se observă că, dacă sunt prezentate argumente puternice împotriva argumentelor slabe, judecarea morală este influențată destul de mult de raționarea explicită, care poate reconsidera răspunsul moral provocat inițial, fără să fie astfel doar o justificare *post hoc*. Acest rezultat arată că raționarea explicită reușește să influențeze considerabil judecarea morală, nu doar în situațiile în care avem o intuiție slabă, așa cum crede Haidt.

Tot în același spirit, Cushman și colegii săi au investigat în ce măsură oamenii își întemeiază judecățile despre diferite dileme morale pe principiile morale care sunt consistente cu judecățile lor (Cushman et al. 2006). Asumpția experimentului este că atunci când participanții invocă un principiu în justificarea lor avem o dovadă a raționării conștiente, deoarece posibilitatea invocării principiului depinde de conștientizarea lui. Dacă subiecții nu pot indica principiul relevant după care au judecat, atunci este foarte probabil nu au fost conștienți de el, ceea ce sugerează lipsa raționării conștiente. În răspunsurile date dilemelor, au putut fi identificate trei principii morale: 1) principiul acțiunii și omisiunii, care prescrie că o vătămare cauzată de acțiune este mai rea din punct de vedere moral decât aceeași vătămare cauzată de omisiune; 2) principiul dublului efect, care prescrie că o vătămare intenționată ca mijloc pentru a atinge un scop este mai rea din punct de vedere moral decât aceeași vătămare prevăzută ca efect secundar al realizării unui scop; și 3) principiul contactului, care prescrie că utilizarea contactului fizic pentru a produce o vătămare unei victime este mai rea din punct de vedere moral decât aceeași vătămare cauzată fără utilizarea contactului fizic. După ce au formulat judecăți care exprimau patternurile încapsulate de principiile descrise, li s-a cerut

⁶ Argumentul în favoarea incestului prezentat subiecților și considerat „puternic” s-a bazat pe explicația evoluționistă a sentimentelor de dezgust. Dezgustul a fost selectat ca un sentiment necesar pentru a elimina riscuri genetice într-o etapă a evoluției în care nu se putea controla reproducerea. Însă, în scenariul incestului, ambii frați folosesc metode contraceptive, fapt care ar trebui să scadă din relevanța sentimentului de dezgust în formularea judecării. Argumentul în favoarea incestului considerat „slab” a invocat ideea că relația dintre un frate și o soră este o relație de iubire și că a face dragoste este, până la urmă, expresia iubirii dintre ei.

participanților să ofere justificări. Majoritatea subiecților au fost capabili să furnizeze justificări suficiente care să arate că au apelat în mod conștient la principiul acțiunii și omisiunii. Cushman și colegii săi precizează că, deși este posibil ca invocarea principiului acțiunii și omisiunii să fie un proces *post hoc*, rezultatele arată că subiecții dețineau cunoașterea explicită necesară pentru răspunsul lor. Mai puțin de o treime din participanți au fost capabili să ofere justificări suficiente pentru a putea afirma că au conștientizat principiul dublului efect, chiar dacă au generat un pattern al judecării consistent cu acest principiu. Capacitatea subiecților de a articula principiul contactului în conținutul justificării a fost mai mică decât în cazul principiului acțiunii și omisiunii, dar considerabil mai mare decât în cazul principiului dublului efect, peste jumătate dintre participanți reușind să ofere justificări suficiente. Este de remarcat că, deși subiecții au fost capabili să invoce principiul contactului, ei au manifestat reticență în a-l considera un principiu moral valid, odată ce l-au precizat în justificare.

Trei implicații semnificative decurg din rezultatele prezentate până acum. În primul rând, oamenii pot raționa conștient pe baza unui principiu conform modelului raționării explicite chiar și în situații dilematice cu puternice elemente emoționale. Am văzut că așa stau lucrurile în cazul principiului acțiunii și omisiunii, deși în cazul principiului dublului efect este favorizat modelul intuiționist al judecării morale. Această implicație contrazice modelul intuiționist, care admite cauzalitatea raționării practice numai atunci când reacțiile emoționale sunt slabe și capacitățile de raționare sunt extrem de avansate. În al doilea rând, raționarea conștientă *post hoc* poate reconsidera judecata morală inițială prin evaluarea relevanței principiului utilizat, cum e cazul principiului contactului. Raționarea *post hoc* poate arăta că o judecată morală inițială se bazează pe factori irelevanți din punct de vedere moral, influențând tăria cu care o susținem sau chiar determinându-ne să renunțăm la ea.⁷ Această implicație sugerează că raționarea explicită are o influență cauzală și *post hoc*, conducând la schimbarea opiniilor morale. Empatia, în sensul de capacitate cognitivă de a adopta o altă perspectivă, este un bun instrument pentru a reconsidera judecățile noastre inițiale după un proces de cunoaștere a nevoilor și intereselor legitime ale celorlalți. În al treilea rând, judecarea morală este sensibilă la calitatea argumentelor invocate, ceea ce arată că raționarea explicită are un rol mult mai important în formularea judecăților morale decât admite modelul intuiționist. Desigur, raționarea morală îndeplinește și un rol social de persuasiune, dar câtă vreme persuasiunea nu țintește doar la activarea unor stimuli emoționali și este dependentă de calitatea justificărilor sau argumentelor, atunci modelul raționalist al judecării morale nu poate fi limitat atât de drastic precum au dorit unii cercetători. Preluând metafora lui Haidt, judecarea morală nu este pur și simplu asemenea unui avocat care apără o cauză indiferent

⁷ Pentru unii filosofi morali nu este atât de evident că distanța sau contactul fizic sunt complet irelevante din punct de vedere moral (vezi Kamm 1999).

dacă este de partea dreptății, ci asemenea unui avocat sensibil față de ceea ce apără. El va tinde să susțină acele concluzii pentru care are argumente cât de cât întemeiate, nu concluzii lipsite total de plauzibilitate.⁸

5. Concluzii

Acum ne putem întoarce la George. Cum a ajuns la judecata că nu trebuie să schimbe macazul? Modelul raționalist ne spune că George a decis într-o manieră explicit-deliberativă, ghidându-se reflexiv după varii considerații morale generale. Rezultatele recente din psihologia evoluționistă, neuroștiință și psihologia socială pun la îndoială imaginea raționalistă, aducând în prim-plan importanța emoțiilor, intuițiilor, proceselor automate și a factorilor sociali care pot influența formarea judecăților morale. Modelul social intuiționist ne spune că George a decis pe baza unei reacții intuitiv emoționale, iar dacă va trebui să dea socoteală cuiva, atunci el va produce o justificare *post hoc* pentru a îndeplini o funcție socială. Deși rezultate recente relevă influențe non-raționale de necontestat, acest model poate fi la rândul lui temperat, deoarece există temeuri empirice să credem că raționarea explicită influențează semnificativ judecățile morale, deși nu atât de mult precum considerau psihologii în secolul trecut.

Mențiune: Această lucrare a fost realizată în cadrul proiectului POSDRU/159/1.5/S/133675 „Inovare și dezvoltare în structurarea și reprezentarea cunoașterii prin burse doctorale și postdoctorale (IDSRC - doc postdoc)”, cofinanțat de Uniunea Europeană și Guvernul României din Fondul Social European prin Programul Operațional Sectorial Dezvoltarea Resurselor Umane 2007-2013.

Referințe bibliografice:

- Bechara, Antoine, Hanna Damasio și Antonio R. Damasio. 2000. “Emotion, decision making and the orbitofrontal cortex.” *Cerebral cortex* 10(3): 295-307.
- Borg, Jana Schach, Catherine Hynes, John Van Horn, Scott Grafton și Walter Sinnott-Armstrong. 2006. „Consequences, action, and intention as factors in moral judgments: An fMRI investigation.” *Journal of cognitive neuroscience* 18(5): 803-817.
- Cushman, Fiery, Liane Young și Marc Hauser. 2006. „The role of conscious reasoning and intuition in moral judgment testing three principles of harm.” *Psychological science* 17(12): 1082-1089.

⁸ Vezi Mercier și Sperber (2011) pentru teza că funcția raționării este una argumentativă.

- Cushman, Fiery, Liane Young și Joshua D. Greene. 2010. „Our multi-system moral psychology: Towards a consensus view.” *The Oxford handbook of moral psychology* : 47-71.
- De Waal, Frans. 1996. *Good natured*. Harvard University Press.
- De Waal, Frans. 2009. *Primates and philosophers: How morality evolved*. Princeton University Press.
- De Waal, Frans. 2010. *The age of empathy: Nature's lessons for a kinder society*. Broadway Books.
- Foot, Philippa. 1967. „The Problem of Abortion and the Doctrine of Double Effect.” *Oxford Review*, 5: 5-15.
- Gilligan, Carol. 1977. „In a different voice: Women's conceptions of self and of morality.” *Harvard Educational Review* 47(4): 481-517.
- Greene, Joshua, R. Brian Sommerville, Leigh E. Nystrom, John M. Darley and Jonathan D. Cohen. 2001. „An fMRI investigation of emotional engagement in moral judgment.” *Science* 293(5537): 2105-2108.
- Greene, Joshua. 2008. „The secret joke of Kant's soul.” In Walter Sinnott-Armstrong (ed.), *Moral psychology: Vol. 3. The neuroscience of morality*. Cambridge, MA: MIT Press.
- Greene, J. D., Sylvia A. Morelli, Kelly Lowenberg, Leigh E. Nystrom and Jonathan D. Cohen. 2008. „Cognitive load selectively interferes with utilitarian moral judgment.” *Cognition* 107(3): 1144-1154.
- Greene, Joshua & Jonathan Haidt. 2002. „How (and where) does moral judgment work?” *Trends in cognitive sciences* 6(12): 517-523.
- Haidt, Jonathan, Fredrik Bjorklund și Scott Murphy. 2000. „Moral dumbfounding: When intuition finds no reason.” *Unpublished manuscript, University of Virginia*.
- Haidt, Jonathan. 2001. „The emotional dog and its rational tail: a social intuitionist approach to moral judgment.” *Psychological Review* 108(4): 814.
- Haidt, Jonathan. 2002. „Dialogue between My Head and My Heart: Affective Influences on Moral Judgment.” *Psychological Inquiry*, 54-56.
- Haidt, Jonathan and Fredrik Bjorklund. 2008. „Social intuitionists answer six questions about morality.” In Walter Sinnott-Armstrong (ed.), *Moral psychology: Vol. 2. The Cognitive Science of Morality: Intuition and Diversity*. Cambridge, MA: MIT Press.
- Harman, Gilbert, K. E. L. B. Y. Mason și Walter Sinnott-Armstrong. 2010. „Moral reasoning.” *The moral psychology handbook*. Oxford University Press.
- Kamm, Francis. 1999. „Famine ethics: the problem of distance in morality and Singer's ethical theory.” In Dale Jamieson (ed.), *Singer and His Critics*. Blackwell Publishers.
- Kelly, Daniel Ryan. 2011. *Yuck!: The nature and moral significance of disgust*. MIT Press.

Emilian Mihailov

- Kohlberg, Lawrence și Carol Gilligan. 1971. „The adolescent as a philosopher: The discovery of the self in a postconventional world.” *Daedalus*, 1051-1086.
- Kohlberg, Lawrence. 1975. „The cognitive-developmental approach to moral education.” *Phi Delta Kappan*, 670-677.
- Kohlberg, Lawrence și Richard H. Hersh. 1977. „Moral development: A review of the theory.” *Theory into practice*, 16(2): 53-59.
- Kohlberg, Lawrence. 1981. *The philosophy of moral development (Vol. 1). Moral stages and the idea of justice*. Harper & Row.
- Mercier, Hugo și Dan Sperber. 2011. „Why do humans reason? Arguments for an argumentative theory.” *Behavioral and brain sciences* 34(02): 57-74.
- Mikhail, John. 2000. *Rawls' Linguistic Analogy: A Study of the "Generative Grammar" Model of Moral Theory Described by John Rawls in "A Theory of Justice"*. (Phd Dissertation, Cornell University).
- Paxton, Joseph M., Leo Ungar și Joshua D. Greene. 2012. „Reflection and reasoning in moral judgment.” *Cognitive Science*, 36(1): 163-177.
- Piaget, Jean. 1997. *The moral judgement of the child*. Simon and Schuster Inc.
- Shweder, Richard A. și Jonathan Haidt. 1993. „The future of moral psychology: Truth, intuition, and the pluralist way.” *Psychological Science* 4 (6): 360-365.
- Takezawa, Masanori, Michaela Gummerum și Monika Keller. 2006. „A stage for the rational tail of the emotional dog: Roles of moral reasoning in group decision making.” *Journal of Economic Psychology* 27(1): 117-139.
- Thomson, Judith, Jarvis (1985). „Double effect, triple effect and the trolley problem: Squaring the circle in looping cases.” *Yale Law Journal* 94(6): 1395-1415.
- Thomson, Judith, Jarvis (1976). Killing, letting die, and the trolley problem. *The Monist*, 59(2), 204-217.
- Wheatley, Thalia și Jonathan Haidt. 2005. „Hypnotic disgust makes moral judgments more severe.” *Psychological Science* 16(10): 780-784.

Variații ale stimulilor experimentali în cercetările de psihologie morală: factori relevanți și precauții metodologice necesare

Andrei Holman

Cu toate că psihologia moralității are deja o istorie de câteva decenii, cercetătorii din acest domeniu nu au reușit încă să ofere răspunsuri definitive la întrebările sale fundamentale, care au motivat de la început eforturile sale investigative, cum ar fi: care sunt factorii judecăților morale? Ce rol au emoțiile în generarea acestor judecăți? Cât de importantă este implicarea proceselor cognitive superioare, a rațiunii, în determinarea reală a aprecierilor și deciziilor noastre morale? Aceste întrebări (și nu numai) și-au găsit răspunsuri variate, fiecare cu susținători ce invocă rezultate empirice care par a le confirma poziția. Așadar, eterogenitatea perspectivelor teoretice asupra problemelor de psihologie a moralității are la bază o varietate substanțială a rezultatelor studiilor empirice construite pentru a explora aceste teme. La rândul său, aceasta poate fi explicată, cel puțin în parte, prin eterogenitatea metodologică a cercetărilor desfășurate până acum în acest domeniu.

În studiile de psihologie a moralității, participanților li se solicită o reacție (sub forma unei judecăți, evaluări, decizii etc.) la un material experimental sub forma unui scenariu care prezintă unul sau mai multe comportamente ce pot fi analizate prin prisma adecvării lor la anumite principii morale. În ciuda acestei structuri experimentale simple, complexitatea psihologică a reacțiilor morale face ca variații minore, în aparență nesemnificative, ale acestor scenarii să genereze modificări substanțiale ale felului în care ele sunt receptate de către participanți și, în consecință, ale reacțiilor morale consecutive.

Dar care sunt elementele materialelor experimentale ale căror variații influențează reacțiile morale ale participanților? În 2012, Christensen și Gomila au publicat o metaanaliză a studiilor din psihologia moralității, identificând un set de 19 factori importanți ce țin de construcția *dilemelor morale*, ce reprezintă tipul de material experimental folosit cu predilecție în cercetările din domeniu. Ei pot fi conceptualizați drept parametri ai dilemelor morale, deoarece dilemele care variază din aceste puncte de vedere declanșează reacții psihologice și judecăți morale diferite. Scopul acestui capitol este de a realiza o trecere în revistă a acestor factori și de a argumenta importanța lor, prezentând sumar efectele lor asupra reacțiilor morale ale participanților la diversele studii relevante. De asemenea, eterogenitatea

metodologică generată de multiplele varietăți și combinații ale acestor parametri va ilustra și multitudinea de opțiuni disponibile cercetătorilor din psihologia moralității în privința construcției materialelor experimentale. Esențială, însă, este alegerea informată dintre aceste multiple variante metodologice, bazată pe conștientizarea efectelor pe care fiecare dintre ele le poate avea, efecte ce pot interacționa cu cele ale variabilelor specifice urmărite în studiul respectiv. De aceea, ne propunem să depășim nivelul strict metodologic al metaanalizei menționate, urmărind cu precădere articularea diverselor variații metodologice cu conceptele teoretice ce descriu fenomenele psihologice determinate de ele.

1. Interviu Judecăților Morale

Înainte de a ne opri asupra parametrilor dilemelor morale, vom încerca o plasare a lor în contextul mai larg al evoluției materialelor experimentale predilecte în studiile din psihologia moralității. Această evoluție a fost asociată cu schimbările de paradigmă teoretică dominantă din această arie. Primele investigații empirice utilizând materiale standardizate (cele ale lui Piaget (1932) fiind mai degrabă idiografice, bazate pe observație și interviuri nestructurate) au fost cele desfășurate de Kohlberg (1969). Ambii autori descriau judecata morală ca o capacitate ce evoluează de-a lungul dezvoltării din perioada copilăriei și adolescenței, fiind dependentă de evoluția abilităților cognitive ale individului. În această optică, judecata morală presupune cu precădere capacitatea de a distinge mental între bine și rău, idee preluată din filozofia raționalistă kantiană, iar factorul esențial al acestei abilități este dezvoltarea rațiunii. Ca atare, această perspectivă asupra judecăților morale a fost categorizată ca fiind una „raționalistă”; conform ei, dezvoltarea morală a individului se încheie atunci când el își bazează deciziile, reacțiile și evaluările morale pe raționamente explicite, conștiente, ce invocă ca argumente ale concluziilor lor principii morale universale. Kohlberg a rezervat un loc special în rândul acestor principii, definite ca „mărci” ale dezvoltării morale depline, principiului kantian al interdicției utilizării oamenilor ca mijloace în urmărirea scopurilor. În evaluarea comportamentelor altora, urmărirea acestui principiu presupune și identificarea intenției din spatele lor; în această privință, Kohlberg extinde ideile lui Piaget cu privire la utilizarea criteriului intenției drept barometru al evoluției morale. În optica piagetiană, copiii ajung la maturitate morală atunci când în calculul lor moral cu privire la diverse comportamente, intențiile acestora capătă o pondere mai mare decât consecințele lor.

Ideile lui Kohlberg nu au fost fundamentate doar teoretic, ci și inspirate de constatările sale empirice; el a observat că oamenii, inclusiv unii copii, pot oferi justificări ale evaluărilor adecvării morale ale unui comportament sub forma unor raționamente sofisticate. Ca urmare, el a construit un instrument special dedicat

analizei proceselor cognitive implicate în moralitate – Interviu Judecăților Morale. El include un set de scenarii fictive povestite celui evaluat, fiecare finalizat cu descrierea unui comportament. Participantului i se solicită o apreciere a acceptabilității sau chiar obligativității acelei acțiuni (“Ar fi trebuit X să facă Y?”), iar apoi i se administrează un interviu semi-standardizat ce urmărește procesul psihologic prin care participantul a ajuns la acea concluzie. Cei care reușesc să construiască răspunsuri elaborate în apărarea deciziilor lor care să invoce principii morale universale sunt clasificați la nivelul maxim de dezvoltare (al șaselea, cel al autonomiei judecăților morale și al bazării lor pe principii etice universale). Cel mai celebru scenariu din lista lui Kohlberg este cel al lui Heinz, care, pentru a-și salva soția muribundă, fură un medicament de la un farmacist care refuzase să îl ajute. După ce li se cere acordul cu acțiunea lui Heinz, amplitudinea și caracteristicile raționamentelor morale ale participanților sunt sondate cu anumite întrebări deschise, cum ar fi: „Ar conta dacă Heinz nu și-ar iubi soția? Ar conta dacă persoana pe moarte ar fi fost un necunoscut?”, etc. Alte scenarii prezintă dilema unui adolescent care trebuie să decidă între a urma voința tatălui său și a-i da banii pe care el îi câștigase, respectiv a păstra acești bani, sau cea a unui doctor care este pus în fața unei alegeri între a curma sau nu viața unui pacient muribund care îi cere să îl eutanaseze.

Una din criticile aduse acestei metode este aceea că ea conduce cu predilecție la rezultate care confirmă teoria, în loc ca pur și simplu să o verifice. În primul rând, conținuturile multor dileme opun două principii morale cu aceeași relevanță în acea situație; de aceea, subiectul trebuie să apeleze la o analiză și comparație atentă a implicațiilor fiecăruia pentru a ajunge la o concluzie. Așa cum vom arăta, însă, această structură morală a scenariilor, opunând două principii morale, este folosită și în multe cercetări contemporane în materialele experimentale. Diferența este aceea că prezumția dominantă (deși criticată de studii recente) cu privire la mecanismele psihologice ale deciziei în aceste scenarii este aceea că procesele cognitive de nivel superior sunt implicate în alegerea doar uneia dintre cele două opțiuni pe care ele le oferă (cea utilitaristă), în timp ce opțiunea opusă este privită ca marcă a intervenției afectului și a adeziunilor etice intuitive, solicitând minimal procesarea cognitivă. Cu alte cuvinte, în comparație cu dilemele lui Kohlberg, cele din psihologia morală contemporană par a avea avantajul de a permite decizii fără o implicare atât de puternică a rațiunii. În acest fel, ele nu mai sunt susceptibile de a fi doar pretexte metodologice pentru validarea unei poziții teoretice dominante (cum ar fi cea raționalistă, lansată de Kohlberg). În al doilea rând, formularea întrebărilor ce ar trebui să exploreze mecanismele psihologice ale judecății morale motivează participanții să construiască justificări complexe, implicând substanțial capacitatea lor de argumentare sofisticată (Monin et al., 2007). Deci, și ele deplasează artificial rezultatele metodei spre date empirice care corespund tezei raționaliste.

Mai mult, în clasificarea stadiilor morale aplicată de Kohlberg, incapacitatea construcției unor astfel de argumentări este etichetată ca semn al apartenenței subiectului la un stadiu moral inferior. Mai important, chiar și detectarea acestei influențe a rațiunii asupra justificărilor post-decizionale nu garantează că ea a avut un rol causal similar ante-hoc, în producerea judecății morale. Așa cum aveau să arate rezultate empirice ulterioare, argumentele ce justifică o decizie morală sunt uneori doar rodul unui efort de raționalizare și nu parte a mecanismului causal al acelei decizii. Interesant în această privință este și faptul că incapacitatea de a produce o astfel de legitimare rațională a deciziei morale a fost reinterpretată de către Haidt (2001) nu ca indicator al unei specificități individuale (cum ar fi poziția în ordinea dezvoltării morale în clasificarea lui Kohlberg), ci al unui tip specific de judecată morală, determinată exclusiv de intuiții emoționale – morale ce operează în afara calculelor raționale. Ca urmare, astfel de situații de reacție morală intuitivă sunt urmate de „mușenie morală” (*“dumbfoundedness”*), adică incapacitatea de a oferi argumente raționale ale propriilor judecăți morale.

2. Evaluarea transgresiunilor morale

Treptat, însă, paradigma raționalistă a fost recunoscută ca incapabilă de a explica întreaga diversitate a judecăților morale umane. Motivele acestei diminuări a importanței raționalismului în psihologia morală au fost multiple; pe de o parte, studiile psihologice au remarcat faptul că procesarea rațională are o capacitate limitată, și deci ea nu poate integra toate detaliile relevante ale situațiilor evaluate. Pe de altă parte, alte cercetări au descoperit rolul fundamental al unor procese psihologice alternative în determinarea judecăților de orice tip; ne referim aici la studiile lui Damasio (1994) cu privire la importanța emoțiilor în luarea deciziilor, ca și la rezultatele empirice și formulările teoretice din aria procesării automate, inconștiente a informațiilor (Bargh, 1994).

Astfel de constatări generale au avut un ecou semnificativ și în psihologia moralității, ducând la formularea unor perspective teoretice ce rezervă rațiunii un rol secundar. Cea mai importantă astfel de alternativă față de perspectiva raționalistă este modelul social – intuiționist (Haidt, 2001), care susține că judecățile morale sunt ghidate de procesele emoționale automate, de sentimente imediate de aprobare sau dezaprobare (Green și Haidt, 2002) generate de elementele respectivei probleme morale. Rațiunea nu ar avea decât un rol post-hoc, după formarea judecății morale pe baza intuițiilor declanșate de emoție, cel de a identifica argumentele care să justifice respectiva judecată. Printre altele, rolul emoțiilor în sfera judecăților morale este susținut și de rezultatele empirice din domeniul neuropsihologiei care arată că tulburările neuropsihologice care determină deficite emoționale modifică substanțial deciziile morale luate (Koenigs et al., 2007).

Demonstrația dominanței afective asupra judecăților morale se bazează pe un tip complet diferit de material experimental în comparație cu cel utilizat de Kohlberg, și anume cel al scenariilor care prezintă transgresiuni morale. În optica modelului social-intuiționist, prototipul situațiilor în care poate fi relevată optim judecata morală este cel al contactului cu un comportament ce violează flagrant principiile morale. De exemplu, unul din scenariile frecvent utilizate în studiile pe care se bazează acest model prezintă situația unei familii care își gătește și mănâncă la cină câinele tocmai ucis de către un automobil în fața casei lor. Reacția morală a participanților este imediată și profund emoțională, dezgustul moral fiind cea mai frecventă emoție provocată. Alte exemple cer participanților să aprecieze comportamentul unor protagoniști care angajează pe cineva pentru a le ucide soția, care se masturbează într-o găină moartă sau care comit incest (Greene et al., 2001). Firește, toate acestea determină reacții de dezaprobare instantanee, ce pot fi, ca urmare, catalogate ca având originea în intuiții morale cu propensiune afectivă, ce lasă puțin loc operațiilor raționale. La fel de validă este, însă, îndoiala cu privire la reprezentativitatea acestui tip de situație pentru întreaga noastră viață morală; ca urmare, teza rolului fundamental al emoțiilor pentru judecata morală nu poate fi considerată a fi pe deplin demonstrată de studiile bazate pe acest tip de material experimental. Așa cum vom arăta într-o secțiune ulterioară, structura tipului alternativ de material utilizat frecvent în prezent în psihologia moralității – cel al dilemelor morale – permite și investigarea temei influențelor emoției asupra judecății morale. Prin urmare, cei interesați de această temă trebuie să ia în calcul ambele seturi de rezultate empirice, ținând cont de diferențele de structură psihologică dintre situațiile în care sunt plasați participanții în cele două arii de cercetare.

3. Dilemele morale în studiile contemporane de psihologie a moralității

În restul capitolului ne vom focaliza pe tipul predilect de material experimental utilizat în cercetările contemporane de psihologie a moralității, cel al dilemelor morale. Este important de precizat, însă, faptul că varietățile materialelor experimentale tratate în acest text nu acoperă întreaga gamă a procedurilor folosite în studiile din acest domeniu de-a lungul vremii. Am preferat însă explorarea în profunzime a ancorărilor teoretice și ale structurii psihologice ale celor trei tipuri de materiale privilegiate aici (metoda lui Kohlberg, transgresiunile morale și dilemele morale), ignorând cu bună știință alte variante – cum ar fi cele construite pentru explorarea slăbiciunii morale (a abdicărilor de la propriilor principii morale sub impactul tentației – Giner-Sorolla, 2001, sau a eșecurilor auto-controlului – Baumeister et al., 1998) sau cea a reacțiilor morale după participarea la sarcini experimentale interpersonale sub forma unor jocuri – cum ar fi cel al Dictatorului sau al Ultimatumului (Hofmann și Baumert, 2010).

În studiile contemporane, structura dilemelor morale prezentate participanților păstrează esența celor utilizate de către Kohlberg: ele prezintă situații în care există doar două variante de decizie ale protagonistului, fiecare dintre ele fiind motivate de, sau fiind în acord cu un principiu moral. Cele două principii operaționalizate sunt, însă, în conflict, în sensul că fiecare dintre opțiuni este inacceptabilă după standardul principiului moral al celeilalte. Spre deosebire, însă, de materialele experimentale folosite în studiile lui Kohlberg, care variau din punctul de vedere al principiilor morale puse în opoziție, cele care domină spațiul investigativ actual sunt mult mai stereotipe. Astfel, în prima lor parte este descris un pericol considerabil la care sunt expuși anumiți oameni. Apoi, este prezentată și o posibilă soluție de eliminare a acestui pericol, sub forma unei acțiuni (sau, în unele cazuri, a unei inacțiuni) pe care ar putea-o realiza protagonistul scenariului. Ea are însă un preț, sub forma rănirii sau uciderii unei alte persoane (în cea mai tipică variantă). Deci, alegerea acestei opțiuni ar duce, pe ansamblu, la un număr mai mic de victime, ea reprezentând astfel alternativa optimă din punct de vedere aritmetic. Ca urmare, majoritatea autorilor o echivalează cu polul utilitarist al deciziei. Pe de altă parte însă, ea ar face ca protagonistul să devină responsabil de rănirea sau uciderea celui sacrificat pentru a salva acest grup de oameni aflați inițial în pericol, încălcând astfel interdicția morală a răului cauzat altei persoane. De aceea, opțiunea alternativă, cea de a nu interveni și de a permite astfel agresiunea asupra victimelor mai numeroase este considerată a reflecta aderența la acest principiu moral al evitării provocării de rău altei persoane.

Opoziția morală urmărită în această structură a dilemelor este, deci, una uniformă, între două principii specifice cu ancorare etică. Primul este cel utilitarist, operaționalizat prin opțiunea de a sacrifica pe mai puțini pentru a salva mai mulți. Această opțiune este corectă conform doctrinei morale a utilitarismului (Darwall, 2003a), ce definește deciziile corecte moral ca fiind cele care produc cel mai mult bine pe ansamblu. Opțiunea opusă este validă în optica deontologică, focalizată pe regulile, obligațiile, îndatoririle pe care trebuie să le respecte un comportament pentru a fi considerat corect moral (Darwall, 2003b). Cu toate că dilemele morale din psihologia contemporană a moralității urmăresc poziționarea față de o singură astfel de regulă – cea a interdicției rănirii altei persoane – autorii din acest domeniu preferă o etichetă generalizatoare aplicată acestei decizii, denumind-o ca fiind una „deontologică”. Firește, validitatea acestei generalizări ar trebui verificată prin studii experimentale care să urmărească reacțiile psihologice și față de alte reguli ce compun sfera deontologică.

Focalizarea exclusivă a psihologiei moralității pe această opoziție specifică de principii morale poate fi explicată, în parte, prin faptul că dilemele pe care ea le utilizează își au originea în anumite poziții teoretice din filosofia morală. Acestea au introdus astfel de dileme tocmai în scopul de a demonstra inconsistența utilitarismului

ca teorie etică, adică faptul că el nu poate fundamenta toate deciziile umane cu relevanță morală. Argumentul lor a fost cel că, în anumite cazuri, opțiunea opusă, deontologică, se impune, în ciuda faptului că ea contravine calculului utilitarist. Una dintre dilemele construite pentru a ilustra aceste variații decizionale între cele două poziții morale a făcut deja istorie în psihologia moralității. Este vorba de *dilema tramvaiului*, în al cărui scenariu este prezentat cazul unui tramvai scăpat de sub control, care se îndreaptă spre un grup de cinci oameni care se află pe șine și care nu s-ar putea feri în timp util. În prima versiune a dilemei, cea a „comutatorului” (Foot, 1967), cei cinci pot fi salvați prin acționarea unui comutator care ar devia tramvaiul pe un alt traseu; acolo, însă, se află o altă persoană, care ar fi astfel ucisă. Varianta alternativă a acestei dileme este cea a „podului” (Thomson, 1976), în care cei cinci pot fi salvați tot prin sacrificarea altei persoane, dar într-o manieră diferită, adică prin aruncarea sa de pe un pod pe șinele tramvaiului, oprindu-l. Datele obiective ce ar putea intra în calculul utilitarist sunt aceleași în cele două variante (cinci victime versus numai una). Totuși, dacă în prima majoritatea oamenilor consideră decizia utilitaristă ca fiind cea corectă moral, în a doua ei consideră că opțiunea alternativă se impune. Deci, sacrificarea unei victime pentru salvarea altora este considerată a fi permisă moral doar în anumite condiții.

Începând cu studiul lui Greene (2001), această dilemă a fost utilizată frecvent ca material experimental în psihologia moralității, eforturile cercetătorilor fiind orientate cu precădere tocmai spre descoperirea acestor condiții ale permisivității opțiunii utilitariste. Deci, dilema tramvaiului a fost preluată în această arie ca structură fixă pe care au fost adăugate diverse detalii cu rolul de a operaționaliza presupușii factori ai judecăților morale.

Un studiu recent oferă argumente pentru teza importanței speciale a acestui tip de dilemă morală pentru psihologia contemporană a moralității. El oferă o statistică a frecvenței apariției mențiunilor la dilema tramvaiului în articolele și cărțile de psihologie publicate între 2000 și 2012, ce indică un salt semnificativ al acestei frecvențe după anul 2004 (până la care frecvența respectivă era mai mică de trei referințe anual), ajungând la nivelul de aproximativ 20 de referințe între anii 2009 și 2012.

Explicația interesului crescut al autorilor din acest domeniu pentru dilema tramvaiului, și în general pentru dilemele „sacrificiale” (Bauman et al., 2014) construite pe tiparul său ține de avantajele pe care le oferă acest material experimental. În primul rând, el permite adăugarea, modificarea sau eliminarea facilă a unor detalii din scenariul prezentat participanților, fiecare dintre acestea operaționalizând un presupus factor al judecăților morale. Prin comparațiile între reacțiile morale determinate de diversele variante de scenarii construite prin aceste operații de manipulare a „parametrilor scenariilor” se evidențiază efectul factorilor urmăriți. Această rețetă metodologică este deja oferită de cele două variante ale dilemei tramvaiului cu origine în filosofia morală (cea a „comutatorului” și cea a

„podului”), cu toate că în acest caz, așa cum vom vedea, nu există încă un consens în rândul psihologilor cu privire la parametri ce generează diferențele de judecăți morale în privința lor. Mai mult, această incertitudine a dat naștere unei teme de cercetare propriu-zise, diverse studii propunând și testând factori diferiți care ar sta la baza respectivelor diferențe între cele două dileme originare. Tema a fost completată prin îmbogățirea variantelor de dileme ale tramvaiului cu alte scenarii, o parte prezentate și în acest capitol, a căror rațiune a fost verificarea influenței unor potențiali factori ai judecăților morale care nu puteau fi studiați prin comparația dintre dilemele originare.

Acest avantaj este unul semnificativ în comparație cu alternativa metodologică prezentată mai sus, cea a transgresiunilor morale, al cărui spațiu psihologic este mult mai restrâns. Cu alte cuvinte, el induce tuturor participanților același tip de reacție – cea dezaprobativă –, singura dimensiune variabilă în această privință fiind intensitatea acestei reacții. Ea a fost pusă în legătură cu precădere cu caracteristicile personale ale participanților, analizând factorii care predispun la reacții morale negative mai puternice. Dată fiind simplitatea scenariilor, este dificil de a aplica rețeta folosită în cazul dilemelor morale, de a manipula detalii ale lor pentru a reliefa astfel diverși factori ai judecăților morale. Singura metodă de abordare a acestei teme este prin comparații între scenarii diferite (deci nu varietăți ale aceluiași scenariu, ca în cazul dilemelor). O astfel de metodă a fost folosită până acum în investigațiile cu privire la emoțiile morale (de exemplu, dezgustul sau furia morală) generate de astfel de scenarii, și ale judecăților morale consecutive. Aceste studii oferă participanților descrieri ale unor transgresiuni morale diferite și evaluează reacțiile lor emoționale, evidențiind diferențele dintre acestea în funcție de principiile morale care stau la baza tiparului specific de evaluare cognitivă al acestor emoții (principiul purității în cazul dezgustului moral, cel al justiției în cazul furiei morale) (Horberg et al., 2011).

La fel ca transgresiunile morale, dilemele morale prezintă situații extreme, ce rareori rămân fără efecte emoționale. Ca atare, și ele permit investigarea rolului emoțiilor în judecățile morale; mai mult, această temă a generat unul din cele mai masive seturi de studii ce au utilizat acest material experimental, focalizate pe verificarea ideii că emoțiile negative induse de alternativa sacrificării victimei pentru salvarea numărului mai mare de persoane amenințate în scenariu deplasează judecata morală spre polul deontologic, opus calculului utilitarist. Există însă o diferență psihologică importantă între emoțiile generate aici și cele induse în cercetările ce confruntă participanții cu transgresiuni morale. În acest ultim caz, scenariile induc emoții propriu-zise (de exemplu dezgustul față de incest); dilemele morale, însă, generează mai degrabă emoții anticipative sau imaginate (Monin et al., 2007). Participanții contemplă fiecare dintre alternative și realizează un calcul afectiv cu privire la emoțiile pe care le-ar simți dacă ar alege fiecare dintre opțiuni,

sau dacă ar asista la altcineva care ar face această decizie. De exemplu, evitarea sacrificării victimei unice ar putea fi asociată cu vinovăția anticipată de individ ca resimțită în cazul ipotetic în care el ar lua această decizie. Diferența între cele două tipuri de emoții în ceea ce privește efectele lor asupra judecății morale poate fi una semnificativă, pe care însă studiile de până în prezent nu au luat-o în considerare.

Pe lângă aceste avantaje, o analiză aprofundată a dilemelor morale, cel puțin în maniera în care ele au fost utilizate până acum în psihologia moralității, le poate descoperi o serie de probleme. Pentru unii autori, acestea sunt atât de grave încât singura soluție pe care ei o recomandă este abandonarea lor ca material experimental (Bauman et al., 2014). Una din aceste probleme este marea lor eterogenitate; diversele studii realizate în această arie au folosit o multitudine de variante ale dilemelor morale sacrificiale. Unele diferă ca scenariu, în sensul că pe lângă cele două variante de dilemă a tramvaiului, cercetările de până acum au expus participanții la multe alte scenarii în care se opun aceleași tipuri de alternative (cea utilitaristă și cea deontologică): cea a prizonierului care s-ar putea salva pe sine și pe alții ucigând un alt prizonier, cea a mamei care se ascunde împreună cu alții și al cărei nou-născut plânge, putând fi auzit de soldații care îi caută, cea a speciilor pe cale de dispariție care ar putea fi salvate prin construirea unui baraj, care ar duce însă la extincția altor specii etc. Mai mult, aproape toate aceste structuri epice au generat variații în diverse studii; tipul de scenariu cu gradul cel mai ridicat de proliferare este cel al tramvaiului. Din cauza eterogenității variantelor de dilemă morală (fie a scenariilor, fie a conținuturilor specifice ale aceluiași scenariu), unii autori (McGuire et al., 2009) și-au exprimat îndoiala cu privire la utilitatea dilemelor morale ca material experimental. Ea se bazează pe observația că aceste diferențe importante fac dificile comparațiile între concluziile diverselor studii ce au utilizat dilemele morale și, mai mult, îngreunează construcția teoretică din domeniu, subminând validitatea tentativelor de integrare a acestor concluzii în modele teoretice generale asupra judecăților morale.

Pentru a putea aprecia măsura în care o astfel de îndoială este fundamentată, este important să analizăm în detaliu această eterogenitate a dilemelor morale în psihologia moralității. Vom urma în acest scop structura clasificării propusă de Christensen și Gomila (2012), insistând însă și asupra rașiunilor teoretice care au motivat construcția anumitor variante ale acestui material experimental, amplificând astfel variabilitatea dilemelor morale. Deci, acolo unde este cazul, vom completa planul pur descriptiv al metaanalizei realizate de cei doi autori prin ancorarea diferențelor dintre variantele de dileme morale enumerate în modelele teoretice corespunzătoare. Miza acestei completări este cea a ilustrării fertilității teoretice pe care o oferă dilemele morale, chiar dacă ea vine cu prețul deja menționat, cel al unei eterogenități empirice ce poate părea exagerată.

4. Dimensiuni de variabilitate ale dilemelor morale

În metaanaliza lor, Christensen și Gomila (2012) identifică 19 dimensiuni în raport cu care studiile psihologice au utilizat cel puțin două variante de dileme morale. Așa cum vom vedea, o parte dintre ele presupun diferențe între dileme din studii diferite, în timp ce altele se referă la variații ale dilemelor morale prezentate participanților din aceeași cercetare. De cele mai multe ori, în acest ultim caz variațiile respective au rolul de a operaționaliza un anumit factor psihologic; deci, ele sunt intenționate de către autorii studiului. Pe de altă parte, în primul caz este vorba de utilizarea de către cercetător doar a unei anumite variante specifice de dilemă morală din cele posibile (de exemplu, doar a dilemelor formulate la persoana I). Această opțiune este fie asumată conștient și tratată explicit, fie nu, limitând în orice caz generalizabilitatea rezultatelor asupra celorlalte variante ce țin de dimensiunea respectivă (de exemplu, asupra reacțiilor morale față de dilemele formulate la persoana a III-a).

Autorii metaanalizei la care ne raportăm clasifică parametrii dilemelor morale în trei categorii. Prima îi include pe cei care țin de formatul prezentării lor, cu precădere de formularea textelor oferite participanților. A doua conține factori care vizează caracteristicile participanților, atât în general cât și în raport cu cele ale protagoniștilor dilemei folosite în respectivul studiu. În fine, a treia conține parametrii care țin de conceptualizarea dilemei, adică factorii judecăților morale manipulați prin intermediul detaliilor scenariului. Toate aceste dimensiuni pot genera diferențe semnificative în privința răspusurilor participanților; în cazul unora, mai ales a celor din ultima categorie, efectul lor se datorează unor mecanisme psihologice ale judecăților morale. Deci, ei au o relevanță majoră pentru psihologia moralității, iar cercetarea în acest domeniu este chiar obligată să utilizeze variante de dileme morale care diferă pe acești parametri. De exemplu, investigarea rolului contactului direct între protagonist și victima sacrificată nu se poate face decât prin utilizarea a două versiuni de dilemă morală, diferențiate în funcție de tipul acestui contact (direct versus indirect). Alți factori influențează judecățile morale prin mecanisme psihologice non-specifice în raport cu judecata morală, descoperite deja de studiile din alte arii ale psihologiei. Este cazul multor dimensiuni ce țin de formularea dilemelor, cum ar fi cele care induc efecte de cadrare sau anumite emoții ce influențează procesele cognitive desfășurate simultan în timpul lecturii și reprezentării mentale a scenariilor. În cele ce urmează vom prezenta pe scurt fiecare dintre parametrii dilemelor morale și potențialele lor efecte, în sensul variațiilor pe care ei le pot provoca în judecățile morale ale participanților, insistând cu precădere asupra factorilor specifici psihologiei moralității.

4.1. Parametri ai formulării dilemelor morale

Christensen și Gomila (2012) încep enumerarea parametrilor din prima categorie – cea referitoare la formatul prezentării dilemelor morale – cu un factor care ține de modalitatea de realizare a studiului: cea clasică, în care participanții primesc aceste scenarii și completează chestionarele în format imprimat, și cea care presupune interacțiunea cu computerul. O variantă din ce în ce mai utilizată a ultimului tip de format al prezentării este cea on-line, cu avantajul includerii în loturile experimentale a unor participanți din categorii sociale mai diverse decât cele oferite de maniera obișnuită a loturilor de studenți. Dezavantajul său este cel al imposibilității controlului multor variabile care țin de contextul în care acești participanți completează instrumentele, în comparație cu mediul controlat al laboratorului de psihologie.

Mulți parametri experimentali variază semnificativ în privința modului specific de formulare a dilemelor morale utilizate; majoritatea acestor variații nu au fost controlate în studiile respective, ele fiind relevate doar post-hoc, prin comparațiile între materialele experimentale folosite în cercetări diferite. Aceste diferențe pot avea însă efecte importante asupra fenomenelor investigate, date fiind multiplele influențe pe care le pot avea nuanțele de limbaj asupra receptării textelor. În speță, există multiple moduri în care variațiile în formularea efectivă a dilemelor pot deplasa neintenționat judecățile morale ale participanților, introducând astfel variații necontrolate ce pot diminua validitatea concluziilor studiului.

Un astfel de parametru este gradul în care textul dilemelor conține expresii cu conotații emoționale intense, ce pot crește nivelul de implicare afectivă a participanților. Date fiind numeroasele rezultate experimentale ce susțin teza influențelor emoțiilor asupra judecăților morale, răspunsurile participanților expuși la dileme a căror limbaj ar putea provoca o încărcătură afectivă sunt, din această cauză, diferite de cele ale celor confrunțați cu dileme formulate neutru, într-un stil obiectiv, ce invită la o lectură detașată. O demonstrație a acestui fenomen este oferită de Borg (2006), al cărui studiu a evidențiat diferențe între cele două grupuri de participanți definite după acest criteriu al încărcăturii afective a limbajului dilemelor, în ceea ce privește zonele cerebrale activate în timpul lecturii lor.

Formulările dilemelor morale pot induce, de asemenea, efecte de cadrare, ce presupun favorizarea unei anumite perspective psihologice asupra situației ce deplasează alegerea spre o anumită opțiune. Această temă este una cu o lungă tradiție în psihologie. Unul dintre cele mai cunoscute fenomene de cadrare este cel relevat de Tversky și Kahneman (1981) în cadrul teoriei prospectelor, ce descrie multiplele deformări ale raportării oamenilor la alternativele dintre care au de ales într-o situație. Aceste deformări psihologice acționează asupra celor două

dimensiuni ale fiecărei alternative, și anume valoarea, respectiv probabilitatea lor, deplasând receptarea lor subiectivă – și astfel impactul în decizia finală – în comparație cu planul obiectiv, pur cantitativ al acestor parametri. Unul dintre fenomenele descoperite de studiile din cadrul acestei paradigme este aversiunea față de pierderi, adică faptul că aceeași consecință obiectivă este preferată în mai mare măsură de oameni atunci când le apare a fi supusă riscului de a fi pierdută decât atunci când li se oferă ca posibil câștig. Pierderile au, deci, un impact psihologic mai mare decât câștigurile. Ca urmare, oamenii aleg mai degrabă alternativa sigură, dar al cărei câștig este mai mic, în cazul în care au de ales între două opțiuni pozitive. Când ambele alternative sunt formulate negativ, însă, ei aleg cu precădere varianta nesigură, chiar dacă ea ar putea produce pierderi mai mari. Astfel, ei își oferă șansa de a nu pierde nimic, ceea ce demonstrează aversiunea lor față de pierderi. Deci, ei fac alegeri diferite în funcție de formulare, chiar dacă obiectiv consecințele celor două opțiuni sunt identice în cele două cazuri. Acest fenomen are o ilustrare celebră, cea a dilemei gripei asiatice, utilizată în multe cercetări pe această temă. În ea, participanții din condiția „formulare pozitivă” primesc următorul consemn: „O epidemie de gripă asiatică va ucide, probabil, 600 de oameni. Medicii au dezvoltat două tratamente ale acestei boli. Tratamentul A va salva 200 de oameni. Tratamentul B duce la o probabilitate de 1 / 3 ca toți 600 de oameni să fie salvați, și 2 / 3 ca nici unul să nu fie salvat. Care dintre programe credeți că ar trebui ales?”. Participanților din celălalt grup li se prezintă aceeași situație, cu aceleași opțiuni decizionale. Ele sunt însă formulate nu în termenii câștigurilor pe care ele le-ar aduce, adică a numărului de oameni salvați, ci în cel al cantității pierderilor, adică al numărului de decese la care ar duce fiecare dintre ele: „O epidemie a unei boli necunoscute va ucide, probabil, 600 de oameni. Medicii au dezvoltat două tratamente ale acestei boli. Dacă va fi ales tratamentul A, 400 de oameni vor muri. Tratamentul B duce la o probabilitate de 1 / 3 ca nimeni să nu moară, și 2 / 3 să moară 600 de oameni. Care dintre programe credeți că ar trebui ales?”. Rezultatele empirice arată importanța decisivă a formulării: dacă în prima situație majoritatea aleg varianta cu un câștig sigur, chiar dacă mai mic, în a doua ei refuză să accepte pierderea sigură, riscând o pierdere mai mare (dar nesigură) prin alegerea celeilalte variante.

Observăm că opțiunile oferite participanților de către această dilemă sunt identice, ca acțiuni implicate, cu cele din dilema tramvaiului: salvarea versus uciderea unor oameni. Deci, chiar dacă dilema gripei asiatice aparține unui alt spațiu de cercetare, concluziile studiilor ce o utilizează ar trebui să fie relevante pentru metodologia și interpretările psihologice ale cercetărilor de psihologia moralității. Petrinovich și O'Neill (1996) au confirmat această aplicabilitate a fenomenului de aversiune față de pierderi, descris de teoria prospectelor. În studiul

lor utilizând dilema „comutatorului” tramvaiului, cele două opțiuni dintre care au avut de ales jumătate dintre participanți erau formulate în termenii pierderii, adică „dacă alegi comutarea tramvaiului, persoana de pe celălalt traseu va muri; dacă alegi să nu faci nimic, cei cinci oameni de pe traseul actual al tramvaiului vor muri”. Cealaltă jumătate au primit aceste opțiuni formulate în termen de câștig, adică: „dacă alegi comutarea tramvaiului, cei cinci oameni de pe traseul actual al tramvaiului vor fi salvați; dacă alegi să nu faci nimic, persoana de pe celălalt traseu va fi salvată”. Rezultatele au arătat că acordul cu acțiunea de comutare variază în funcție de formulare, el fiind mai slab la participanții cărora opțiunile le-au fost prezentate în termeni de pierderi. Deci, oamenii aleg varianta acțiunii atunci când formularea le focalizează atenția pe câștigul mai mare pe care ea l-ar aduce, însă aleg inacțiunea atunci când este pusă în prim-plan pierderea de care ei ar fi responsabili dacă ar acționa, adică prețul plătit – în termeni de responsabilitate personală pentru uciderea unei persoane – pentru a ajunge la acel câștig obiectiv. Astfel de rezultate nu au doar meritul de a ilustra importanța formulărilor dilemelor morale, ci și cel de a aprofunda tema factorilor care determină oamenii să manifeste ceea ce este etichetat de unii autori „eroarea omisiunii” (*omission bias*). Aceasta se referă la alegerea inacțiunii, a omisiunii acțiunii (în cazul dilemei tramvaiului neacționarea comutatorului), chiar dacă astfel se ajunge la un rezultat dezavantajos din punct de vedere cantitativ (mai multe victime), în comparație cu cel la care ar duce acțiunea.

Christensen și Gomila (2012) includ în categoria formatului prezentării dilemelor și alți parametri, cum ar fi cel al antecedentelor situaționale, ce se referă la evenimentele care au dus la acea situație dilematică. Aceste antecedente pot justifica acțiunea propusă ca opțiune (de exemplu, prezentarea situației ca fiind una de auto-apărare, caz în care mai mulți participanți ar considera o transgresiune morală la adresa agresorului ca fiind justificată doar atunci când aceste antecedente nu ar fi incluse în scenariu). Majoritatea dilemelor sacrificiale, însă, nu variază sub acest aspect, ele portretizând agentul, personajul principal al scenariului, adică cel care ar putea salva numărul mai mare de persoane ca neutru în raport cu celelalte personaje. Similar, un factor cu potențial important, însă cu o relevanță practică destul de redusă este cel al ordinii prezentării elementelor dilemei, ce poate influența receptarea ei psihologică. La fel ca în cazul parametrului anterior, dilemele morale folosite în studiile de până acum sunt destul de omogene din acest punct de vedere. Am putea extinde această categorie a formatului prin includerea certitudinii inspirate de textul dilemei. Acest parametru este localizat de către autorii metaanalizei în grupul celor care țin de conceptualizarea dilemei, însă considerăm că el ar putea fi repartizat în aceeași măsură aici, dată fiind dependența lui de detaliile din formularea scenariului. El se referă la măsura în care textul

reuşeşte să transmită certitudinea cu privire la apariţia consecinţelor fiecăreia dintre alternativele decizionale prezentate. De exemplu, unii participanţi ar putea considera că cei cinci oameni de pe traseul actual al tramvaiului ar putea totuşi să rămână în viaţă chiar dacă protagonistul nu acţionează comutatorul (de exemplu sărind de pe şine). În cazul lor, evaluările şi deciziile cu privire la dilemă nu ar reflecta doar calculul moral vizavi de cele două opţiuni, ci şi această „speranţă” într-un alt deznodământ al inacţiunii. Luând în calcul această observaţie, studiile ce utilizează dileme sacrificiale ar trebui să controleze variabila credibilităţii consecinţelor, fie cerând în mod explicit participanţilor să presupună că acestea sunt sigure, fie introducând-o ca factor suplimentar în planul cercetării. Un exemplu în această privinţă este cercetarea realizată de Royzman şi Baron (2002), în care participanţii au fost solicitaţi să estimeze probabilitatea consecinţelor fiecăreia dintre cele două alternative, scorurile rezultate fiind introduse în analiza datelor pentru a controla statistic efectele diferenţelor de credibilitate.

Un alt parametru de formulare a dilemelor este cel al numărului de cuvinte din textul lor; el pare, la prima vedere, unul superficial. În realitate, el are o importanţă deosebită, mai ales în contextul cercetărilor ce analizează dinamicile cerebrale determinate de diversele tipuri de dileme morale prin intermediul tehnologiei de tip fMRI. Deoarece răspunsurile de ordin fizic măsurate prin aceste instrumente depind de lungimea intervalului temporal în care participantul evaluat lecturează scenariul, diferenţele între aceste intervale de timp pot introduce variaţii neintenţionate în privinţa modificărilor cerebrale constatate, afectând validitatea concluziilor. În această privinţă, Moore et al. (2008) observă că setul de dileme folosit chiar în studiul princeps pe tema corelatelor neurofiziologice ale judecăţilor morale (Greene, 2001) este afectat de această problemă. Mai precis, cele două categorii de dileme morale folosite în această cercetare, şi preluate apoi de multe alte studii, adică dilemele personale şi cele impersonale (o distincţie ce urmează a fi explicitată mai târziu în acest capitol) au, în medie, lungimi diferite: media celor personale este de 124 cuvinte, iar a celor impersonale – 102 cuvinte. Într-o anumită măsură, deci, diferenţele de timp de lectură impuse de cele două tipuri de dileme ar putea fi responsabile de variaţiile reacţiilor neurofiziologice constatate prin fMRI.

În continuare vom analiza separat fiecare dintre ceilalţi parametri din prima categorie a clasificării lui Christensen şi Gomila (2012), dată fiind relevanţa lor specială pentru tema factorilor judecăţilor morale. Cu alte cuvinte, ei sunt importanţi nu doar pentru că pot genera diferenţe semnificative între răspunsurile participanţilor, şi, deci, necesită precauţii metodologice vizavi de detaliile dilemelor folosite, ci şi datorită potenţialului lor de a evidenţia factori psihologici esenţiali ai judecăţilor morale.

4.2. Perspectiva participantului

Dilemele morale din unele studii solicită implicit participantului să adopte perspectiva protagonistului, ele fiind formulată la persoana I („Ai lângă tine un comutator...”). În altele, scenariul este prezentat astfel încât participantul este plasat ca spectator al evenimentului, cel care are de luat decizia vizavi de salvarea sau nu a persoanelor amenințate fiind o altă persoană („X are lângă el un comutator...”). Această diferență de perspectivă este importantă deoarece ea poate activa mecanisme psihologice diferite, ce conduc apoi la judecăți morale diferite. Astfel, studiile de neuropsihologie (Farrer și Frith, 2002) au demonstrat faptul că experiența de agent, adică implicarea personală în evenimente are alte corelate neuronale decât cea de spectator al aceluiași acțiuni realizate de către altcineva. Ca urmare, în aria morală, intuițiile cu privire la transgresiunile morale realizate de propria persoană sunt asociate cu activarea altor zone cerebrale decât cele vizavi de transgresiunile realizate de alții (Berthoz et al., 2006). În spațiul studiilor pe baza dilemelor sacrificiale, Nadelhoffer și Feltz (2008) au arătat că proporția participanților care consideră acționarea comutatorului în dilema tramvaiului (sacrificând astfel victima singulară) ca permisă moral este semnificativ mai mică atunci când dilema este formulată la persoana I decât atunci când ea este formulată la persoana a III-a. Mai mult, diferențele dintre judecățile morale ce vizează propriile comportamente și cele orientate asupra aceluiași acte realizate de alții constituie un domeniu de cercetare propriu-zis, cel al „ipocriziei morale” (Batson et al., 1997). Acest termen sugerează faptul că oamenii aplică deseori un dublu standard moral, evaluându-se pe sine după criterii mai „laxe” decât cele aplicate altora. Ca urmare, perspectiva participantului trebuie atent controlată în studiile ce utilizează materialul experimental al dilemelor morale, ea constituind un factor cu influențe semnificative asupra judecăților morale realizate de către participanți.

4.3. Tipul de judecată morală solicitată participantului

Chiar și atunci când expun participanții la același tip de dilemă morală – cea sacrificială – și, mai mult, chiar în condițiile în care conținutul ei este același – de exemplu cea a tramvaiului – studiile din această arie diferă foarte mult în privința sarcinii solicitate participantului. Cu alte cuvinte, un parametru cu o variabilitate extrem de mare este cel al modalității practice în care este urmărită judecata morală, adică al tipului de item prin care ea este operaționalizată. În această privință, Christensen și Gomila (2012) identifică 10 tipuri distincte de astfel de itemi. Unii întrebă participanții cât de „acceptabilă moral” este acțiunea (fie ea acționarea comutatorului, împingerea victimei de pe pod etc.), altele cât de „permisă”, „corectă” sau „greșită” etc. În toate aceste cazuri, participantul este solicitat să

aleagă o variantă de răspuns pe o scală între doi poli opuși (de exemplu între „acceptabilă” și „inacceptabilă”). Alți itemi întreabă participantul dacă ei ar realiza acțiunea, cerându-le să aleagă dintre variantele „da” și „nu”. Fiecare dintre aceste variante de item implică, însă, mecanisme psihologice distincte, ceea ce poate duce la diferențe între rezultatele pe care ele le generează. Ca urmare, fiecare dintre aceste formulări antrenează un anumit tip de judecată morală.

Christensen și Gomila (2012) ilustrează această variabilitate de substanță psihologică prin diferența dintre itemii de tipul „cât de permisă este acțiunea?” și cei de tipul „cât de acceptabilă este acțiunea?”. Primul solicită mai degrabă o perspectivă normativă asupra acțiunii, deplasând judecata spre zona încadrării ei în normele legale, în timp ce celălalt declanșează o evaluare focalizată pe situație și pe măsura în care ea se impune în acel caz, ignorând alte norme. În același spațiu, O’Hara et al. (2010) arată că atunci când li se cere să evalueze cât de „greșite” sau „nepermise” sunt anumite transgresiuni morale, participanții le judecă mai sever decât atunci când ele sunt evaluate prin raportarea la alte criterii, în speță în ce măsură ele sunt „interzise” sau „demne de pedeapsă”. Similar, întrebările despre gradul de vinovăție al unui act declanșează un mecanism psihologic de evaluare morală ce include ca factor și consecințele acestuia. În schimb, cele despre măsura în care același act a fost „greșit” focalizează evaluarea morală doar pe permisibilitatea acțiunii respective, eliminând din calculul psihologic gravitatea consecințelor (Cushman, 2008).

Pe lângă variațiile între criteriile de judecată morală pe care le impun diversele tipuri de itemi, o diferență fundamentală este cea între cei care solicită participanților să realizeze o *evaluare* morală și cei care le cer o *decizie* personală. Pe lângă diferența dintre standardele morale aplicate propriei persoane și cele folosite în evaluarea altora, o altă fațetă a ipocriziei morale este cea a distanței dintre „ceea ce spunem” și „ceea ce facem”, adică între standardele asumate (public sau intim) și comportamentele sau deciziile noastre. De exemplu, oamenii acceptă să cauzeze o durere de intensitate mai mare altuia decât cea pe care ei înșiși o evaluaseră anterior ca maxim acceptabilă (FeldmanHall et al., 2012). Deci, oamenii pot alege variante de acțiune pe care tot ei le consideră ca greșite din punct de vedere moral. În general, această diferență psihologică între evaluare și decizie nu pare a fi fost receptată de corpul de studii bazate pe dileme sacrificiale.

Există însă dovezi experimentale care indică diferențe semnificative între mecanismele psihologice pe care le declanșează evaluarea și decizia morală. Tassy et al. (2013) au realizat unul dintre puținele studii de până acum ce au utilizat ambele tipuri de itemi – de evaluare și de decizie morală – cu privire la aceleași dileme de tip sacrificial. Aceasta le-a permis evidențierea diferențelor dintre răspunsurile obținute la cele două tipuri de sarcini, manifestate printr-o proporție mai mare a răspunsurilor utilitariste (adică a aprobării sacrificării victimei unice pentru salvarea mai multor vieți) la întrebările ce solicită decizia morală, decât în

cele care vizează evaluarea acceptabilității morale a aceleiași acțiuni. Explicația acestui gen de ipocrizie morală, conform autorilor, ține de perspectiva psihologică distinctă pe care o impun cele două tipuri de itemi. Pe de o parte, decizia implică proiectarea mentală a participantului în interacțiunea directă cu situația într-un cadru de referință egocentric, care face ca rezultatele diverselor opțiuni decizionale disponibile să capete o relevanță personală semnificativă. Pe de altă parte, perspectiva indusă de itemii de evaluare morală este una mai alocentrică, detașată, permițând calcule ale acceptabilității morale care nu sunt atât de puternic ancorate în latura subiectivă. Această relevanță personală sporită a situației la care conduc itemii ce cer o decizie din partea participantului este indicată și de studii care au analizat viteza cu care oamenii răspund la cele două categorii de itemi. Itemii ce solicită decizia declanșează reacții de răspuns mai rapide din partea participanților în dilemele morale decât în cele fără încărcătură morală; în schimb, timpul de răspuns caracteristic itemilor care solicită evaluarea morală nu diferă între dilemele morale și cele non-morale (Borg et al., 2006). Aceste variații de viteză de reacție în oferirea răspunsurilor sugerează și ele faptul că decizia morală se bazează pe o perspectivă mai subiectivă asupra situației, pe judecarea elementelor sale și a alternativelor acționale prin prisma unui filtru mai personal, ceea ce accelerează reacțiile. În contrast, evaluarea morală plasează participanții într-o ipostază mai deliberativă și impersonală, a calculului obiectiv cu privire la consecințele acestor alternative și la adecvarea lor cu principiile morale relevante.

Aceste diferențe psihologice sunt susținute și de alte două argumente empirice. În primul rând, studii neuropsihologice recente au arătat faptul că operațiile mentale de evaluare și decizie morală presupun activarea unor zone cerebrale distincte. Aceasta face ca afectarea temporară a funcționalității unei anumite arii cerebrale (cortexul prefrontal dorsolateral drept) să altereze evaluările morale ale participanților, însă nu și deciziile lor morale (Tassy et al., 2012), care ar fi gestionate cu precădere de o altă zonă a creierului (cortexul prefrontal ventromedial). Apoi, rezultatele cercetării realizate de Tassy et al. (2013) arată că rezultatele evaluării și deciziei morale sunt afectate în proporții diferite de anumiți factori psihologici. În linia importanței mai mare a corelatelor personale ale situației în decizie, participanții la acest studiu care au fost confrunțați cu dileme în care victima care ar fi putut fi sacrificată era descrisă ca rudă (frate, văr) sau prieten al participantului luau decizii mai puțin utilitariste (refuzând, deci, sacrificarea victimei) decât cei la care aceasta era un necunoscut. În schimb, impactul relației personale cu victima a fost mai slab în cazul evaluării morale. Această diferență constituie încă un argument al ideii că procesul decizional se bazează în mai mare măsură pe judecarea consecințelor personale ale opțiunilor decât cel evaluativ, dată fiind perspectiva subiectivă, proiecția psihologică mai puternică în situație pe care o induc itemii ce solicită decizia morală.

La aceste variații contribuie și parametrul descris anterior, cel al perspectivei participantului. În acest sens, observăm că toți itemii decizionali în studiile ce folosesc dileme sacrificiale sunt formulați la persoana I (de exemplu „*Ai acționa comutatorul...?*”), în timp ce în multe cercetări itemii evaluativi sunt formulați la persoana a III-a (de exemplu „În ce măsură ar fi corect din punct de vedere moral ca *X* să acționeze comutatorul...?”). Deci, perspectiva mai detașată a participantului generată de itemii de evaluare morală ar putea fi în aceste studii și rodul formulării care îi rezervă rolul de observator al situației și al comportamentelor unui alt protagonist. O variantă care ne-ar permite izolarea efectului sarcinii de evaluare în sine și compararea sa cu cel al sarcinii de decizie ar fi cea în care participanții ar fi solicitați să răspundă la itemi de tipul „În ce măsură ar fi corect din punct de vedere moral ca *tu* să acționezi comutatorul...?”. Interacțiunea dintre acești doi parametri – caracterul evaluativ versus decizional al itemilor de judecată morală, respectiv perspectiva participantului – rămâne a fi explorată sistematic de studii viitoare.

4.4. Parametri ai intenției

O categorie distinctă de parametri ai dilemelor morale utilizate până acum grupează mai multe dimensiuni de variație a acestora, derivate din principiul etic al intenției (Turiel, 1983). În forma lui generală, acesta susține că răul provocat cu intenție este mai grav din punct de vedere moral decât cel fără intenție. Psihologic, el se manifestă printr-un set de intuiții morale ale oamenilor, mai mult sau mai puțin conștiente, care influențează rezultatele judecăților lor morale asupra comportamentelor proprii sau ale altora. Deci, din el derivă o serie de criterii specifice ale judecății morale, cum ar fi cel că acțiunile ce au ca rezultat un rău ce nu ar fi putut fi evitat sunt mai puțin condamnabile moral decât celelalte, sau cel că răul ca efect secundar al unei acțiuni ce are ca intenție obținerea unui bine mai mare poate fi acceptat. Pe de altă parte, intenția de a produce acest rău diminuează semnificativ valoarea morală a comportamentului, chiar dacă el duce la un bine mai mare pe ansamblu, iar cauzarea unui rău este mai condamnabilă decât permiterea ca același rău să se producă din cauze exterioare individului.

a) Distincția dileme personale - impersonale

Principiul intenției are o relevanță deosebită pentru studiile cu dileme sacrificiale. Încă de la începutul cercetărilor psihologice folosind această paradigmă experimentală, el a fost introdus – chiar dacă implicit – drept criteriu de distincție între două categorii majore ale acestor dileme. Astfel, Greene et al. (2001), în

studiul lor asupra dinamicilor neurofuncționale ale judecăților morale, au expus participanții la două seturi de dileme construite după modelul celor folosite până atunci în textele de filosofie ca ilustrare a opoziției dintre utilitarism și deontologie, adică cele două versiuni ale dilemei tramvaiului. Ei au etichetat dilemele de tipul *comutatorului* ca fiind impersonale, iar pe cele de tipul *podului* ca personale, o distincție preluată în multe alte studii. Diferența dintre aceste două categorii a fost descrisă într-o manieră inductivă, plecând de la trei caracteristici: (1) inducerea unei traume fizice (2) asupra uneia sau mai multor persoane, (3) rău care să nu rezulte din deturnarea unui pericol preexistent la adresa altora. Cea de-a treia caracteristică este cea care variază între dilemele personale și cele impersonale. În ambele, salvarea celor cinci oameni amenințați este posibilă prin realizarea unei acțiuni care ar presupune inducerea unei traume fizice asupra unei persoane (victima sacrificată). În dilema impersonală, însă, această traumă este doar rezultatul deturnării pericolului la adresa celor cinci oameni amenințați inițial de tramvai: acționarea comutatorului schimbă direcția acestuia, ceea ce are două consecințe: salvarea celor cinci și uciderea victimei singulare. În contrast, acțiunea din dilema personală, adică împingerea victimei de pe pod în calea tramvaiului, presupune cauzarea directă a traumei acestuia. Greene et al. (2001) observă că majoritatea oamenilor sunt de acord cu acțiunea sacrificială în dilema impersonală, însă o refuză în cea impersonală, și atribuie această diferență naturii distincte a proceselor psihologice care stau la baza judecăților morale în cele două situații. Mai precis, judecata morală în dilema impersonală s-ar baza pe dominanța proceselor cognitive care conduc la decizii pe baza calculului utilitarist; ca urmare, opțiunea ce conduce la un bine mai mare (salvarea mai multor oameni) ar fi cea preferată. În schimb, ideea de a cauza direct un rău altei persoane (și nu prin deturnarea pericolului) declanșează procese socio-emoționale puternice ce fac oamenii să prefere inacțiunea în dilemele personale. Motivul acestei rezonanțe emoționale ar fi acela că o astfel de traumă directă ar contraveni într-o măsură mult mai mare principiului moral fundamental „să nu faci rău”. Ca urmare, emoțiile morale domină calculul cognitiv – utilitarist în dilemele personale, deplasând judecățile spre polul inacțiunii sau pasivității, echivalat de obicei cu cel „deontologic”, adică motivat de adeziunea la principiul moral menționat.

Deci, nuanța esențială postulată ca diferențiind cele două varietăți de dileme ce urmau să devină materialul experimental predilect în acest domeniu este cea a cauzării răului versus deturnării unui rău preexistent. Ea a fost conceptualizată într-o manieră inductivă, plecând de la formulările dilemei comutatorului, respectiv podului deja vehiculate în textele de filosofie. Cu alte cuvinte, Greene et al. (2001), spre deosebire de majoritatea studiilor ulterioare, nu au urmărit „de sus în jos” influența unui principiu moral în judecățile morale, operaționalizându-l prin diverse detalii ale scenariului și analizând empiric diferențele între reacțiile generate de aceste detalii. Dimpotrivă, ei au constatat acest gen de diferențe între reacțiile la cele două scenarii dilematice deja existente și au identificat prin comparația dintre

cele două dileme un factor psihologic cu ancorare morală ce ar putea fi responsabil de diferențele dintre răspunsuri.

După cum vom vedea, abordarea și rezultatele lui Greene et al. (2001) în această privință au fost criticate, fiind propuse o serie de factori alternativi care ar fi, în realitate, sursa diferențelor dintre răspunsurile la cele două dileme. Relevant aici este faptul că aceeași abordare inductivă a fost utilizată mai târziu de grupul de cercetare condus de Greene pentru ordonarea dilemelor personale în funcție de gradul de conflict psihologic pe care ele îl induc (Greene et al., 2004). Ei au construit un set de 30 de dileme ce respectă criteriile de includere în categoria dilemelor personale, apoi au operaționalizat conflictul psihologic determinat de ele prin intermediul vitezei cu care participanții evaluau moralitatea acțiunii sacrificiale (care conducea la un bine mai mare). Pe această bază, dilemele au fost împărțite în trei categorii ordonate, adică dileme cu conflict redus, mediu și ridicat. Un exemplu din ultima categorie, a „dilemelor dificile”, este celebrul scenariu al „copilului care plânge”: „Satul tău a fost cucerit de soldați inamici, care vor să ucidă toți locuitorii rămași în viață. Tu și câțiva dintre săteni v-ați ascuns în pivnița unei case. La un moment dat auzi un grup de soldați apropiindu-se. Atunci, copilul tău de câteva luni începe să plângă. Îi acoperi gura cu mâna pentru a nu fi auzit de soldați. Dacă îți iei mâna, plânsul său va atrage atenția soldaților, care vă vor ucide – pe tine, pe copil și pe ceilalți săteni. Pentru a vă salva, trebuie să îți ții mâna apăsată pe gura copilului până la sufocarea acestuia. Este permis moral să îți sufoci copilul pentru a te salva pe tine și pe ceilalți săteni?”. Participanții confrunțați cu această dilemă dau răspunsuri după un timp de analiză semnificativ mai lung decât atunci când au de rezolvat dileme din celelalte categorii; un exemplu din categoria de dileme cu conflict redus este cea a infanticidului, în care o mamă se gândește la opțiunea de a-și ucide copilul nedorit pe care tocmai l-a născut.

Diferențele psihologice dintre cele două dileme sunt evidente. Totuși, Greene și colaboratorii săi nu au elaborat un fundament teoretic al acestor variații între gradele de conflict dintre ele. Cu alte cuvinte, ei nu au încercat să identifice principiile morale reflectate în scenariile dilemelor personale „dificile” care ar determina timpul mai mare necesar participanților pentru a ajunge la un răspuns. Singura lor observație este aceea că aceste scenarii opun mai puternic reacția emoțională generată de perspectiva uciderii victimei nevinovate cu rezultatul calculului cognitiv privind beneficiile pe care această acțiune le-ar aduce pe ansamblul situației. Chiar dacă este o abordare strict inductivă în elaborarea dilemelor morale, ea a fost aplicată și în alte studii. De exemplu, în cercetările realizate de Tassy et al. (2012) și Koenigs et al. (2007), dilemele personale oferite participanților au fost clasificate în funcție de gradul de conflict pe care îl induc în trei clase (reduc, mediu, ridicat), respectiv două clase (reduc și ridicat), în funcție de timpul de reacție mediu la ele.

După cum am menționat, setul de dileme morale utilizat de Greene et al. (2001) a fost preluat ca material experimental în multe alte studii, majoritatea adoptând repartizarea lor în dileme personale și impersonale pe baza celor trei criterii enumerate anterior. Totuși, alți autori remarcă o serie de probleme ale acestor materiale experimentale; am menționat-o deja pe cea referitoare la numărul inegal de cuvinte al textelor dilemelor din cele două categorii. Moore et al. (2008) au remarcat, de asemenea, și diferențe între tipurile de transgresiuni morale prezentate ca variante de acțiune în aceste dileme: cele personale implică în mai mare măsură crima sau rănirea altei persoane, în timp ce în cele impersonale apar mai frecvent transgresiuni mai puțin grave, cum ar fi minciuna sau furtul. Apoi, multe din dilemele impersonale (și nici una dintre cele personale) solicită raționamente abstracte, probabilistice. De asemenea, o variabilă importantă pentru amploarea consecințelor opțiunilor dilemei, adică includerea propriei persoane în grupul celor aflate în pericol, variază într-o manieră nesistematică între cele două seturi de dileme. Toate acestea pot afecta validitatea rezultatelor studiilor care folosesc materialele din acest set, deoarece ele fac plauzibile interpretări alternative ale diferențelor între judecățile morale determinate de cele două tipuri de dileme.

b) Inevitabilitatea

Un principiu specific derivat din cel general al intenției este acela că acțiunile ce generează un rău care nu ar fi putut fi oricum evitat sunt mai acceptabile moral decât cele care cauzează același rău în condițiile în care o altă decizie nu l-ar fi provocat. Unele studii de psihologie a moralității și-au propus să verifice măsura în care acest principiu face parte din arsenalul intuițiilor morale ale oamenilor, cu alte cuvinte, gradul în care comportamentele din cele două categorii ale sale sunt judecate diferit. De exemplu, în studiul realizat de Moore et al. (2008), participanții au fost expuși la mai multe categorii de dileme sacrificiale. Unele dintre ele au fost construite pentru a analiza importanța inevitabilității morții victimei care ar putea fi sacrificată pentru a salva mai multe vieți. În acest scop, o variantă a dilemelor descria această victimă într-un manieră similară cu cea a dilemei tramvaiului, în sensul că această potențială victimă era separată de grupul celor aflați în pericol. Deci, decizia de a nu acționa ar conduce la rămânerea sa în viață, chiar dacă ceilalți ar muri. În cealaltă variantă, pericolul la adresa grupului de persoane poate fi înlăturat doar prin sacrificarea uneia dintre ele care, deci, ar muri și dacă decidentul nu ar alege să o sacrifice. Un scenariu care exemplifică acest rău inevitabil este următorul: „Lucrezi într-o mină. Singura ieșire este cu ajutorul unor găleți mari în care încap trei oameni. La finalul zilei, aștepți să ieși în timp ce gălețile cu minerii de la nivelurile inferioare ale minei trec pe lângă tine. La un

moment dat observi că cablul care susține gălețile este pe cale să se rupă. Dacă se rupe, toți minerii din gălețile care urcă vor cădea și vor muri.” În varianta în care moartea victimei este inevitabilă, evitarea acestui dezastru se poate realiza prin sacrificarea unuia dintre minerii care se află deja într-o găleată în urcare și, deci, este și el pus în pericol de ruperea cablului: „Singurul mod de a evita ruperea cablului este acționarea unui buton de urgență care eliberează automat ultima găleată de pe cablu, ușurând astfel greutatea totală de pe el suficient pentru a-i preveni ruperea. În această ultimă găleată este un miner, care ar muri dacă ar fi acționat butonul de urgență. Este permisă acționarea butonului?”.

c) Acțiune versus inacțiune

Un alt corolar al principiului intenției este acela că răul generat de o acțiune este mai condamnabil moral decât cel care apare ca urmare a deciziei individului de a nu acționa. În acest ultim caz, el este produs de o acțiune anterioară a altui agent. De exemplu, în cazul dilemei tramvaiului, decizia de a nu acționa, deci de a nu sacrifica victima singulară, permite apariția deznodământului anunțat inițial, cel al morții celor cinci victime. Analizând situația dintr-un punct de vedere strict utilitarist, inacțiunea în acest caz duce la un rezultat inferior acțiunii. Ca urmare, unii autori au caracterizat preferința pentru inacțiune în această situație ca fiind o eroare mentală, denumind-o „eroarea inacțiunii”. Pe de altă parte, însă, această preferință poate reflecta nu doar un calcul utilitarist, ci și o analiză a permisibilității morale a celor două opțiuni decizionale. În acest registru, constatăm că răul determinat de acțiune, adică sacrificarea victimei singulare, are ca sursă însuși agentul; el este cel ce cauzează uciderea acesteia. În schimb, moartea celor cinci persoane nu are ca origine agentul, în sensul că scăparea de sub control a tramvaiului și uciderea persoanelor de pe traseul său curent nu a fost cauzată de acesta. De aceea, inacțiunea – chiar dacă permite ajungerea la un deznodământ mai dezavantajos – nu violează principiul moral de a nu cauza rău, atunci când acesta este înțeles în termenii unei cauzalități directe.

Observăm că acest raționament vizând fundamentul psihologic al inacțiunii este similar celui construit de Greene et al. (2001) pentru a explica diferențele dintre dilemele personale și impersonale. Unul dintre cele trei criterii de diferențiere între acestea este cel al deturnării unui rău preexistent, situație caracteristică dilemelor impersonale; în schimb, în cele personale agentul ar trebui să provoace direct uciderea victimei singulare, ceea ce face participanții să aleagă cu precădere inacțiunea în acest caz. Eroarea omisiunii nu se referă însă la diferențele între răspunsurile între dileme diferite, ci la simplul fapt că oamenii aleg inacțiunea în ciuda consecințelor sale inferioare cantitativ celor ale acțiunii. Studiile folosind cele

două tipuri de dileme arată că ea este mai frecventă ca reacție la dilemele personale; dar chiar și în cele impersonale există un procent de participanți care aleg inacțiunea. Deci, chiar și deturnarea răului preexistent (implicată de varianta acțiunii din aceste scenarii) este considerată de unii oameni ca reflectând o cauzalitate personală a decidentului, fiind astfel catalogată ca inacceptabilă moral prin prisma principiului de a nu cauza rău.

Pe lângă această discuție a fenomenului preferințelor pentru inacțiune în contextul dilemei tramvaiului, trebuie precizat că el a fost relevat și investigat în studii care le-au precedat pe cele care au utilizat variațiuni ale acesteia. Cu alte cuvinte, eroarea omisiunii a constituit o temă distinctă de cercetare în psihologia moralității înaintea debutului cercetărilor asupra factorilor judecăților morale, care au mizat cu precădere pe variațiuni ale dilemei tramvaiului. Ea a fost relevată de studiul realizat de Spranca et al. (1991), în care participanții au fost solicitați să evalueze comportamentul unui personaj descris în două forme ale unui scenariu. Textul scenariului era următorul: „John este cel mai bun jucător de tenis din clubul său, și urmează să joace finala turneului clubului cu Ivan, care ocupă în acel moment primul loc în ierarhia mondială. John știe că Ivan este alergic la piper și că sosul de salată servit la restaurantul clubului conține piper. John merge la cină cu Ivan, și hotărăște să îi recomande acest sos lui Ivan, sperând ca el să se îmbolnăvească și să rateze meciul de a doua zi.” Într-o versiune a scenariului, „John recomandă sosul, iar Ivan mănâncă din el și se îmbolnăvește”. În cealaltă, „Ivan comandă el însuși sosul înainte ca John să apuce să i-l recomande, și mănâncă din el, fără ca John să îl avertizeze. Ca urmare, Ivan se îmbolnăvește”. Întrebați în care din versiuni este mai condamnat comportamentul lui John, o treime dintre participanți au răspuns că el este mai imoral atunci când a presupus acțiunea (recomandarea sosului), deoarece în celălalt caz nu John a cauzat îmbolnăvirea lui Ivan. Constatăm că în aceste materiale experimentale, consecințele negative ale acțiunii și inacțiunii sunt aceleași, spre deosebire de dilema tramvaiului unde numărul de victime ale celor două opțiuni este inegal. O altă diferență importantă este aceea că aici acțiunea și inacțiunea nu sunt puse în opoziție, ci fiecare dintre ele aparține unui scenariu separat: John acționează în scenariul în care Ivan nu comandă singur sosul, și alege inacțiunea în alt scenariu, cel în care Ivan face singur alegerea sosului. Apoi, ambele sunt în mod clar criticabile moral. În contrast, opțiunile dilemei tramvaiului sunt în opoziție (alegerea acționării comutatorului, de exemplu, implică refuzul inacțiunii, și invers), și ambele sunt justificabile prin prisma unui principiu moral (acțiunea prin cea a utilitarismului, iar inacțiunea prin cea a deontologiei). Ca urmare, scenariile de tipul celor folosite de Spranca et al. (1991) permit într-o măsură mult mai mare evidențierea fenomenului erorii omisiunii, și încadrarea sa în categoria deformărilor judecăților morale.

Unele studii au explorat legăturile acestui fenomen de preferință pentru inacțiune cu alte arii psihologice, cum ar fi cea a „valorilor protejate” (Baron și

Ritov, 2009). Acestea reprezintă scopuri pe care oamenii ar dori ca și ceilalți să le urmeze, chiar și atunci când consecințele urmării sau respectării lor ar duce pe ansamblu la consecințe negative. De exemplu, mulți oameni consideră că ar trebui interzise acțiuni ca cum ar fi clonarea oamenilor excepționali (din punct de vedere intelectual, athletic, moral etc.) pentru ca genele lor să fie transmise mai departe; modificarea genelor embrionilor umani pentru creșterea coeficientului lor de inteligență; administrarea de medicamente pentru stimularea performanțelor școlare ale elevilor etc. Conceptul de „valoare protejată” implică faptul că pentru cei în cauză acțiunile de acest tip, care denaturează starea actuală sau naturală a lucrurilor, sunt interzise; cu alte cuvinte, pentru ei această stare ar trebui protejată, chiar dacă acțiunile interzise ar genera beneficii mai mari din punct de vedere cantitativ. Deci, aceste valori pot fi privite și ca reguli deontologice (Baron și Spranca, 1997) ce atrag atenția asupra permisibilității morale a actului și descriu ca irelevante câștigurile pe care el le-ar aduce.

Această opoziție între regulile deontologice și calculul utilitarist este cea fundamentală și pentru dilemele sacrificiale, unde principiul moral de a nu cauza rău poate fi etichetat și ca reflectând o valoare protejată. Studiile din domeniul valorilor protejate extind însă setul de principii morale ce pot determina preferința pentru inacțiuni, fiind orientate spre radiografierea ariilor existențiale în care oamenii au astfel de valori. Relevant pentru planul metodologic al textului de față este faptul că aceste valori sunt puse în legătură cu judecățile morale în dileme cu o anumită specificitate în raport cu restul materialelor experimentale prezentate în acest capitol. Mai precis, în acestea este manipulat un factor al dilemelor morale inclus și în enumerarea lui Christensen și Gomila (2012), cel al diferenței între beneficiile sau costurile celor două opțiuni (*trade-off*). În aproape toate dilemele sacrificiale, acest parametru este fixat la valoarea 1 la 5: acțiunea ar produce o victimă și ar salva 5, iar inacțiunea ar duce la moartea a 5 persoane, salvând una. În aria valorilor protejate, diferența între beneficiile celor două opțiuni nu este fixă, ci participanții sunt întrebați care este costul maxim pe care l-ar presupune acțiunea dincolo de care ea ar deveni inacceptabilă. De exemplu (Baron și Ritov, 2009): „Dacă nu se face nimic, 20 de specii de pești vor dispărea din cauza schimbării naturale a nivelului apei unui râu. Construirea unui baraj ar salva aceste 20 de specii, însă ar face ca un anumit număr de alte specii de pești ce trăiesc în zona unde ar fi plasat barajul să dispară. Care este numărul maxim de pești care ar dispărea din cauza barajului până la care ar trebui acceptată construcția acestuia?”. Participanților li se oferă toate variantele de răspuns de la 0 (varianta ce reflectă refuzul oricărui preț al acțiunii) la 20. Deci, în această variantă, costul inacțiunii este fixat (cele 20 de specii), iar scopul studiului este aflarea punctului de echilibru moral, adică prețul acțiunii până la care aceasta este privită ca acceptabilă. Rezultatele sunt

puse în legătură cu întrebări ce vizează direct valorile protejate. Fiecare dintre ele cere raportarea la o anumită acțiune descrisă și în dilemele cu structura prezentată anterior (de exemplu „cauzarea dispariției unor specii de pești”). Sarcina participanților este cea de a-și exprime atitudinea față de această acțiune prin alegerea uneia dintre mai multe variante de răspuns, cum ar fi: „este permisă moral”, „nu este permisă decât în cazuri excepționale”, „nu este permisă decât atunci când aduce beneficii mari sau previne un dezastru” etc. Ultima dintre opțiuni este cea care reflectă deținerea unei valori protejate, și anume: „Este greșită moral și nu trebuie permisă chiar dacă ar aduce beneficii mari sau ar preveni un dezastru, indiferent de amploarea beneficiilor sau dezastrului”.

Valorile protejate, deci, sunt cele care fac oamenii să pună în plan secund consecințele inacțiunii, adică ignorarea soluției unei probleme sau a unui act care ar duce la efecte pozitive. Studiile din acest domeniu au relevat faptul că un procent însemnat dintre participanți aleg această variantă de răspuns vizavi de multe posibile acțiuni, cum ar fi eutanasia, vaccinurile, incendiile de pădure controlate (menite a evita riscul unor incendii masive, măsurile de control a mediului natural sau construcția de rute alternative de trafic (pentru scăderea numărului de accidente în zona respectivă, cu prețul unui număr mult mai mic de accidente într-o altă zonă). Așa cum am menționat, fundamentul psihologic al valorilor protejate este respingerea oricărei acțiuni care ar amenința starea actuală de lucruri, aceasta fiind considerată a avea valoare morală. Ca urmare, ele fac individul „hipersensibil față de permisibilitatea acțiunii” (Iliev et al., 2009) și, pe de altă parte, insensibil la cantitatea beneficiilor acțiunii și a costului inacțiunii. Aceste fenomene psihologice se manifestă pe plan decizional prin preferința pentru inacțiune.

d) Răul ca efect secundar

Revenind la principiul intenției, o altă formă în care oamenii îl iau în considerare atunci când judecă acceptabilitatea morală a comportamentelor este cea de a evalua actele ce cauzează intenționat un rău ca mai condamnabile moral decât cele care provoacă același rău ca efect secundar în încercarea de a face un bine mai mare. În contextul dilemelor sacrificiale, atunci când sacrificarea victimei singulare apare ca intenționată, ea diminuează valoarea morală de ansamblu a comportamentului, adică cea rezultând din judecarea simultană a acestui preț în raport cu beneficiul salvării celor cinci persoane. Pe de altă parte, când același sacrificiu apare ca efect neintenționat, secundar, al încercării de a-i salva pe aceștia, el este în mai mare măsură acceptabil moral, chiar și atunci când el a fost anticipat de către agent. Această diferență are o fundamentare etică, în Doctrina Dublului Efect (Foot,

1967), ce susține legitimitatea morală a acțiunilor cu efect dublu: unul negativ, însă neintenționat și inevitabil, și unul pozitiv, intenționat și cu o valoare superioară primului. În schimb, acțiunile ce cauzează intenționat rău unei persoane sunt condamnabile moral, chiar dacă ele au ca obiectiv ultim generarea unui bine mai mare, deoarece ele implică folosirea acelei persoane ca mijloc și nu ca scop, contravenind astfel unui principiu moral fundamental, formulat și în etica Kantiană.

Obiectivul studiilor empirice de psihologie a moralității este, în acest context cu o circumscriere filosofică precisă, verificarea măsurii în care aceste enunțuri etice au un corespondent în intuițiile morale pe care oamenii le aplică în judecățile lor efective. Unii autori observă că cele două variante princeps ale dilemei tramvaiului corespund celor două situații care ar trebui puse în contrast pentru a evalua acest principiu al dublului efect. În dilema comutatorului, moartea victimei reprezintă un efect secundar neintenționat al salvării celor cinci persoane aflate în pericol. În schimb, în dilema podului, agentul are intenția de a sacrifica victima, deoarece acest sacrificiu (prin aruncarea sa de pe pod în calea tramvaiului) este necesar pentru blocarea acestuia și, astfel, salvarea celor cinci persoane. Deci, în acest caz, victima ar fi folosită intenționat ca mijloc pentru a obține beneficiul superior. Această diferență a fost formulată explicit chiar de către autorii primului set de dileme sacrificiale din literatura psihologică, adică de grupul de cercetare condus de Greene (2009). Miza textului lor din 2009 a fost depășirea nivelului strict inductiv al descrierii diferențelor între dilemele personale și cele impersonale, și înlocuirea acestei clasificări prin includerea unor parametri cu o ancorare teoretică mai validă. Ca urmare, ei descriu principiul dublului efect ca posibil factor responsabil pentru diferențele dintre reacțiile morale ale participanților confrunțați cu dilemele personale și cele generate de dilemele impersonale. Această perspectivă nu este singulară; există și alți autori care aderă la acest punct de vedere, și care înlocuiesc dihotomia „dileme personale – impersonale” cu cea a dilemelor „instrumentale – incidentale” (Moore et al., 2008). Aceste noi etichete au rolul de a evidenția faptul că în dilemele personale, victima este tratată ca instrument folosit intenționat, în timp ce în cele impersonale, sacrificarea sa este un rezultat incidental în raport cu scopul vizat, și deci unul neintenționat.

Totuși, dat fiind faptul că cele două variante clasice ale dilemei tramvaiului diferă în funcție de mai mulți parametri, evidențiați și testați ca efecte de către diverse studii, investigațiile care le folosesc nu pot localiza influența de sine stătătoare a principiului dublului efect. Pentru a reuși această verificare localizată este nevoie de variante modificate ale dilemelor sacrificiale originare, care să difere între ele doar sub aspectul caracterului intenționat sau nu al răului cauzat victimei singulare. Un astfel de studiu este cel realizat de Hauser et al. (2007); prima dintre cele două dileme morale construite pentru evaluarea impactului acestei variabile are

următorul conținut: „Ned merge de-a lungul unor șine de cale ferată și observă apropiindu-se un tren scăpat de sub control. În fața lui, pe șine sunt cinci oameni. Ned stă lângă un comutator, pe care îl poate acționa pentru a deturna trenul pe un traseu alăturat în formă de buclă. Pe acest traseu secundar există un obiect greu. Dacă trenul lovește obiectul, el va încetini, oferind oamenilor timpul necesar pentru a scăpa. *Obiectul este o persoană*. Ned poate acționa comutatorul, prevenind uciderea celor cinci oameni, ceea ce va duce însă la uciderea acelei persoane de pe traseul secundar. Sau el ar putea să nu facă nimic, ceea ce va avea ca rezultat moartea celor cinci.”. Observăm că în această versiune atingerea scopului de a salva numărul mai mare de oameni este condiționată de lovirea victimei singulare, care este deci folosită ca mijloc în acest scop; deci, aici sacrificarea ei este una intenționată de agent. În cealaltă versiune, „Oscar merge de-a lungul unor șine de cale ferată și observă apropiindu-se un tren scăpat de sub control. În fața lui, pe șine sunt cinci oameni. Ned stă lângă un comutator, pe care îl poate acționa pentru a deturna trenul pe un traseu alăturat în formă de buclă. Pe acest traseu secundar există un obiect greu. Dacă trenul lovește obiectul, el va încetini, oferind oamenilor timpul necesar pentru a scăpa. *În fața obiectului stă o persoană*. Oscar poate acționa comutatorul, prevenind uciderea celor cinci oameni, ceea ce va duce însă la uciderea acelei persoane de pe traseul secundar. Sau el ar putea să nu facă nimic, ceea ce va avea ca rezultat moartea celor cinci”. În acest scenariu, mijlocul pe care agentul intenționează să îl folosească pentru atingerea scopului de salvare a celor cinci este obiectul greu de pe traseul secundar, iar moartea persoanei din fața acestuia ar fi doar un efect secundar; acest efect este unul anticipat, însă nu este parte a intenției globale a agentului. Rezultatele confirmă importanța acestei diferențe de intenție între cele două scenarii, în sensul că acceptabilitatea morală a acțiunii (asupra comutatorului) în a doua versiune a dilemei este evaluată de participanți ca fiind semnificativ mai mare decât cea din prima versiune. Relevant metodologic este faptul că aceste adaptări ale materialelor experimentale originare au permis izolarea efectului principiului moral în cauză. Cele două scenarii diferă doar prin detaliile care operaționalizează acest principiu, ele fiind omogenizate pe ceilalți parametri care variază între versiunile originare ale dilemelor comutatorului și podului. În aceste scenarii adaptate au fost anulați cu precădere doi parametri cu efect psihologic important. Mai precis, ambele scenarii sunt identice din punctul de vedere al preexistenței pericolului care amenință ambele categorii de victime (așa cum am arătat anterior, dilema podului introduce un pericol nou pentru victima singulară, în timp ce doar cea a comutatorului implică deturnarea unuia preexistent). De asemenea, cele două scenarii construite de Hauser et al. (2007) sunt caracterizate de absența contactului fizic între agent și această victimă (parametru tratat într-o secțiune ulterioară a capitolului), spre deosebire de dilema podului.

4.5. Parametri ai mecanismului acțiunii

Parametrii din această ultimă categorie se referă la acele detalii ale dilemelor morale care descriu modul în care agentul realizează sau ar realiza acțiunea de sacrificare a victimei singulare pentru a salva numărul mai mare de persoane. Majoritatea factorilor investigați în această privință au fost extrași din analiza diferențelor dintre scenariile celor două versiuni originare ale dilemei tramvaiului. Practic, fiecare dintre aceste diferențe dintre cele două texte ar putea avea o anumită parte de responsabilitate în ceea ce privește diferențele dintre reacțiile morale ale oamenilor față de aceste două dileme. Motivația acestui set de investigații a fost constatarea că dihotomia „dileme personale – impersonale” și cei trei parametri propuși de Greene (2001) ca diferențiind între ele nu are o consistență teoretică satisfăcătoare, în sensul că ea nu relevă complexitatea principiilor morale care ar fi responsabile de diferențele de judecată morală între dilema comutatorului și cea a podului. Plecând de aici, unele studii au evidențiat și o insuficiență empirică a acestei dihotomii, adică faptul că scenariile construite după rețeta celor trei principii pe care ea a fost formulată suscită reacții morale ce se abat de la predicțiile formulate plecând de la distincția „personal – impersonal”. Deci, ea nu reușește să ofere un model teoretic care să acopere satisfăcător variațiile judecăților morale în aceste situații.

Reconstrucția teoretică în această arie a rămas încă un proces în derulare. După cum vom vedea, unii dintre factorii relevați de către o serie de studii ca influențând semnificativ variațiile judecăților morale între cele două dileme originare au fost apoi contraziși de rezultatele altor investigații. Acestea au arătat că ele sunt doar manifestări ale unor dimensiuni psihologice mai profunde ale modului în care participanții își reprezintă structura acțiunii din cele două dileme. Ca atare, putem considera că procesul detecției științifice a factorilor din această zonă nu este încă finalizat.

Toți parametrii din categoria mecanismului acțiunii au în comun natura exterioară, comportamentală a elementelor de scenariu la care se referă. În timp ce parametrii din categoria anterioară operaționalizau diverse prescripții morale derivate din principiul intenției, adică se refereau la planul psihologic al scenariului, la modul în care agentul își reprezintă mental propriile comportamente, cei de aici descriu modul practic în care el realizează acțiunea care duce la sacrificarea victimei singulare. Cu alte cuvinte, dacă dimensiunile anterioare ale structurii dilemelor ofereau participanților informații ce răspundeau întrebării „De ce?” (care este intenția acțiunii agentului), cele din categoria de față sunt relevante pentru întrebarea „Cum?”. Majoritatea lor sunt incluși de către autorii metaanalizei la care ne-am raportat deseori pe parcursul acestui text (Christensen și Gomila, 2012) într-o categorie de parametri denumită „directețea răului” (*directness of harm*), ei preluând aici termenul folosit de Greene et al. (2009). Această etichetă subliniază faptul că majoritatea acestor parametri se referă la măsura în care sacrificarea

victimei survine ca urmare a unui proces direct realizat de agent. Totuși, în aceeași categorie pot fi incluși și factori care nu țin de caracterul direct sau indirect al acestui proces, de aceea am preferat o etichetă mai generală – cea de „parametri ai mecanismului acțiunii”.

a) Numărul traumelor și ordinea consecințelor

Primii parametri pe care îi includem în această categorie a mecanismului acțiunii ilustrează tocmai caracterul său extins în raport cu sensul setului de factori grupat de Greene et al. (2009) în clasa ce vizează „directețea răului”. Motivul pentru care îi prezentăm în aceeași subcategorie este acela că ei au fost conceptualizați și testați în aceeași cercetare (Mikhail, 2007), care a verificat efectele a trei factori structurali ai dilemelor sacrificiale: numărul traumelor, ordinea consecințelor și folosirea intenționată a victimei ca mijloc pentru atingerea scopului, rolul acestuia fiind deja prezentat anterior. Primul se referă la numărul de traume pe care agentul le provoacă victimei singulare pentru a salva grupul de persoane în pericol. În versiunea originală a dilemei podului, acestea sunt în număr de trei: împingerea victimei de pe pod, care duce la căderea sa de la înălțime pe șine, urmând în final lovirea sa de către tramvai. Mikhail (2007) compară judecățile morale față de acest scenariu cu cele în raport cu alte două versiuni ale dilemei tramvaiului, construite astfel încât să implice un număr de două astfel de traume, respectiv una. În prima, protagonistul „stă lângă un comutator pe care îl poate acționa, aruncând astfel un obiect greu pe șine și astfel oprind tramvaiul. Obiectul greu este o persoană care stă pe podul de deasupra șinelor”. Observăm că din acest scenariu este eliminată prima acțiune violentă asupra victimei, cea a împingerii sale de pe pod. Ultima versiune de dilemă, construită pentru a include o singură traumă provocată victimei singulare, elimină din scenariu podul și căderea de pe el, înlocuindu-l cu un traseu secundar, în buclă al șinelor, pe care tramvaiul ar putea fi deturnat; pentru a salva cele cinci persoane, însă, trebuie ca el să fie încetinit prin lovirea unei persoane aflate pe acest traseu secundar. Scenariul obținut astfel este identic cu cel folosit de Hauser et al. (2007) pentru verificarea relevanței principiului răului ca efect secundar. Din moment ce salvarea celor cinci persoane de pe traseul actual al tramvaiului necesită lovirea victimei de pe traseul secundar, acest scenariu implică nu doar o singură traumă fizică (doar lovirea victimei de către tramvai), ci și folosirea ei ca mijloc pentru atingerea scopului. Așa cum am precizat, studiul lui Mikhail a vizat și verificarea principiului efectului secundar, iar acest scenariu este în mod explicit descris ca relevant pentru situația folosirii victimei ca mijloc. Pe de altă parte, însă, el nu distinge între cei doi potențiali factori care pot genera variații în judecățile morale ale participanților – cel al victimei ca mijloc și cel al unei singure traume provocate acesteia. Dincolo de această deficiență metodologică, rezultatele sale

confirmă influența parametrului numărului de traume, în sensul că permisibilitatea morală a sacrificării victimei este evaluată de către participanți cu atât mai mare cu cât ea presupune mai puține traume.

Celălalt parametru este ordinea consecințelor acțiunii în acest tip de dileme, adică poziția temporală a morții victimei singulare în raport cu cea a salvării celor cinci persoane. În această privință, Mikhail (2007) observă că dilema comutatorului și cea a podului, în versiunile originare, diferă: în prima, odată cu deturnarea tramvaiului cele cinci persoane sunt salvate; abia apoi tramvaiul urmează să lovească victima aflată pe noul traseu. În schimb, în dilema podului, cele cinci persoane sunt salvate de-abia după ce victima singulară este împinsă pe sine. Pentru a demonstra influența acestui parametru, însă, autorul a recurs la comparațiile între alte scenarii, dată fiind problema deja menționată a multiplelor diferențe între cele două dileme sacrificiale originare. Prin urmare, el a comparat judecățile morale față de dilema princeps a comutatorului cu cele vizavi de alte două scenarii, în ambele agentul acționând prin intermediul unui comutator, care însă provoacă moartea victimei singulare înainte de salvarea celor cinci. Într-unul, protagonistul „poate acționa un comutator care ar provoca prăbușirea unui pod în calea tramvaiului, oprindu-l. Pe pod, însă, se află o persoană, care ar muri dacă ar cădea podul”. Cealaltă versiune, construită pentru a ilustra situația în care moartea victimei este antecedentă salvării celor cinci persoane, este identică cu cealaltă dilemă folosită de Hauser et al. (2007) în contextul testării doctrinei dublului efect, și anume cea în care acționarea comutatorului ar deturna tramvaiul pe un traseu secundar unde el ar fi oprit de un obiect greu; în fața acestuia, însă, se află o persoană care ar fi ucisă astfel. Din moment ce moartea ei survine înaintea contactului tramvaiului cu obiectul care l-ar opri, și aici ordinea celor două consecințe ale acțiunii este inversă față de cea din dilema originară a comutatorului.

Pe baza rezultatelor studiului în care a utilizat astfel de dileme construite prin varierea simultană a mai multor parametri, Mikhail (2007) realizează și o critică fundamentată empiric a distincției introduse de Greene et al. (2001) între dilemele personale și impersonale. Dintre cele 6 dileme utilizate în studiul său, 5 ar fi incluse, prin aplicarea criteriilor de la baza acestei distincții, în categoria celor impersonale, iar una – în cea a dilemelor personale. Totuși, judecățile morale față de setul de cinci dileme impersonale variază semnificativ în funcție de parametrii numărului de traume, al ordinii consecințelor, respectiv al sacrificării intenționate sau nu a victimei singulare. Mai precis, procentul de participanți care aprobă acțiunea în dilema originară a comutatorului (dilema impersonală princeps) în studiul lui Mikhail (2007) este unul foarte mare, de 90%, similar investigațiilor realizate de Greene et al. (2001). Însă el scade foarte mult în raport cu alte dileme, cu toate că și acestea sunt, după criteriile distincției amintite, tot impersonale. Astfel, procentul participanților care judecă acțiunea ca permisă moral în dilema în care această acțiune provoacă trei traume victimei, ducând la uciderea sa înaintea

salvării celor cinci persoane și folosind-o ca mijloc în acest scop, coboară la 37%, mult mai aproape de procentul corespunzător din dilema personală originară – cea a podului – unde el are o valoare medie de 10%. Aceste variații ale judecăților morale față de același tip de dileme – cele impersonale – demonstrează încă o dată faptul că dihotomia inițială propusă de Greene et al. (2001) nu acoperă decât în mică măsură complexitatea factorilor acestor judecăți.

b) Locusul intervenției asupra victimei

Un alt parametru al mecanismului prin care agentul își pune în practică intenția de salvare a persoanelor amenințate în dilemele sacrificiale este cel care se referă la diferența dintre două variante de intervenție. Într-una din ele, el intervine asupra pericolului în sine, modificând, de exemplu, parcursul tramvaiului, ca în dilema comutatorului. În cealaltă, el intervine asupra victimei, aruncând-o în calea obiectului ce amenință viața celor cinci persoane, ca în dilema podului. După Waldmann și Dieterich (2007), aceste diferențe, etichetate ca variante ale unui parametru denumit „locusul intervenției”, ar determina schimbări semnificative în judecățile morale ale participanților.

Pentru testarea acestei ipoteze, autorii au realizat două studii; în primul, ei au utilizat patru dileme morale ce descriau o amenințare la adresa unui grup de persoane, fiecare având două variante de salvare a acestora: prin intervenția directă asupra acestui pericol, cu prețul uciderii altor victime mai puțin numeroase, sau prin intervenția asupra acestora, care are ca rezultat final eliminarea pericolului la adresa grupului mai numeros. Una dintre aceste dileme este cea a tramvaiului; pentru varianta intervenției asupra pericolului, autorii au folosit un scenariu construit pe structura dilemei comutatorului, în care acționarea acestuia schimbă traseul tramvaiului. Deci, ea poate fi considerată ca o ilustrare a intervenției asupra pericolului. Varianta folosită în aceste studii diferă în câteva detalii față de cea originară: tramvaiul a fost înlocuit cu un tren, iar persoanele amenințate (în număr de 10) sunt pasageri ai unui autobuz care se află pe traseul său. Apoi, acționarea comutatorului ar deturna trenul pe un traseu secundar unde se află un alt autobuz cu 2 pasageri. Pentru cealaltă variantă, ei au construit următorul scenariu: „Un tren scăpat de sub control urmează să lovească un autobuz în care se află 10 persoane. Un angajat al căilor ferate se află la volanul unui camion lângă intersecția respectivă. El ar putea împinge câteva automobile din fața lui, care ar împinge un alt autobuz cu 2 persoane pe șinele trenului, înlocuindu-l astfel pe primul și fiind el lovit în locul lui.” Un alt scenariu folosit aici este cel al bombei în restaurant; în versiunea intervenției asupra pericolului, textul este următorul: „Într-un restaurant, o bombă amenință să ucidă 9 persoane. Bomba ar putea fi aruncată în curte, unde însă se află o altă persoană care ar fi ucisă”. Versiunea intervenției asupra victimei

este: „Într-un restaurant, o bombă amenință să ucidă 9 persoane. O persoană ar putea fi aruncată asupra ei; ea ar fi ucisă, dar astfel ar fi salvați ceilalți”. Un alt exemplu este cel al dilemei virusului, a cărui versiune ce operaționalizează intervenția asupra victimei evocă una din dilemele clasice din filosofia morală – cea a transplantului de organe – folosită ca experiment mental menit a demonstra insuficiența utilitarismului ca teorie etică universală. În această dilemă originară, un doctor poate salva viața a cinci pacienți internați în spital prin recoltarea și transplantarea organelor necesare lor de la un vizitator aflat în trecere prin spital. Deși această opțiune este corectă din punct de vedere utilitarist, ea transgresează flagrant alte principii și reguli morale, ca urmare ea este refuzată de către toți cei confrunțați cu această dilemă. Revenind la studiul lui Waldmann și Dieterich (2007), prima versiune a dilemei virusului este: „Un virus ce cauzează paraplegie amenință 4 pacienți aflați într-un salon de spital. Virusul ar putea fi eliminat din salon prin sistemul de ventilație, prin care ar ajunge însă într-un alt salon unde se află un pacient”. În versiunea intervenției asupra victimei, scenariul este: „Un virus ce cauzează paraplegie amenință 4 pacienți aflați într-un salon de spital. Ei ar putea fi salvați folosind extracte din măduva spinării unui alt pacient. Însă această procedură i-ar provoca acestui pacient paraplegie”.

Rezultatele comparațiilor dintre judecățile morale față de cele două versiuni ale acestor dileme confirmă ipoteza: atunci când implică intervenția asupra victimei, acțiunea ce duce la salvarea numărului mai mare de oameni este evaluată ca fiind semnificativ mai imorală. Totuși, din textele anterioare se poate observa o confuzie metodologică pe care o conțin aceste scenarii. Mai precis, ele diferă nu doar după parametrul testat explicit – cel al locusului intervenției – ci și din punctul de vedere al caracterului intenționat sau nu al sacrificării victimei. În prima dilemă, de exemplu, agentul din prima variantă intervine asupra pericolului (deturnând trenul), însă în plus această acțiune are doar ca efect secundar lovirea autobuzului cu cele două victime. În schimb, în cealaltă variantă, agentul intervine asupra victimelor (împingând autobuzul în care ele se află în calea trenului); această acțiune reflectă, însă, în același timp și folosirea acestor victime ca mijloc pentru atingerea scopului de a salva cele 10 persoane. Similar, aruncarea unei persoane pe o bombă (în a doua dilemă) nu implică doar intervenția asupra acestei victime, ci și folosirea ei ca mijloc. Deci, acceptabilitatea morală mai redusă a intervențiilor asupra victimelor, constatată în acest prim studiu, ar putea fi de fapt efectul parametrului discutat deja anterior, cel al folosirii victimelor ca mijloc pentru atingerea scopului, altfel spus cauzarea unui rău intenționat acesteia.

Ca urmare, Waldmann și Dieterich (2007) au realizat un al doilea studiu în care au diferențiat între aceste două interpretări posibile ale primelor rezultate empirice. Pentru aceasta, ei au utilizat structura generală a dilemei tramvaiului, cu cele două variante testate deja în prima cercetare, căreia i-au adăugat însă o a treia: cea în care agentul intervine asupra pericolului (ca în prima variantă), însă rănirea

victimelor mai puțin numeroase reprezintă un mijloc pentru salvarea grupului mai numeros. Acest al treilea scenariu este identic, ca structură fundamentală, cu unul dintre cele utilizate de Hauser et al. (2007) pentru testarea principiului răului ca efect secundar. Varianta folosită de Waldmann și Dieterich (2007) este: „Un tren scăpat de sub control urmează să lovească un autobuz în care se află 10 persoane. Un angajat al căilor ferate se află lângă un comutator ce ar putea deturna trenul pe un traseu secundar în formă de buclă. Pe acest traseu se află parcat un alt autobuz cu 2 persoane. Dacă trenul ar lovi acest autobuz, el s-ar opri înainte de a ajunge la cel cu 10 persoane.” Deci, aici agentul acționează asupra pericolului (trenului), însă salvarea celor 10 persoane este condiționată de rănirea celorlalți doi oameni, care ar fi deci folosiți ca mijloc în acest scop. Comparațiile între judecățile morale cu privire la cele trei variante ale dilemei au arătat că sacrificarea acestor două victime în al doilea scenariu (cel al intervenției directe asupra lor) rămâne cea mai puțin acceptată de către participanți. Dat fiind faptul că ea diferă semnificativ ca reacții morale provocate și față de varianta introdusă în plus în acest studiu – cea a intervenției asupra pericolului prin folosirea victimelor ca mijloc –, parametrul locusului intervenției pare a fi mai important în modularea judecăților morale decât cel al dublului efect.

c) Contactul fizic cu victima

Cushman et al. (2006) au testat influența unui alt criteriu derivat din distincția dintre dilemele personale și cele impersonale, și anume cel al contactului fizic dintre agent și victimă. Și el diferă în cele două tipuri de dileme: în versiunea originală a dilemei podului, victima este sacrificată prin împingerea sa de către agent în calea tramvaiului; în schimb, un astfel de contact fizic direct între cei doi nu apare în dilema comutatorului, unde acțiunea (salvarea celor cinci prin sacrificarea victimei singulare) se realizează de la distanță, prin medierea mecanismului comutatorului. În studiul lor, Cushman et al. (2006) au testat influența acestui criteriu prin comparația între dilema originală a podului și o dilemă construită pe scheletul celei a comutatorului. În perspectiva autorilor, adaptarea acestui scenariu față de cel original a avut ca efect omogenizarea acelor dileme folosite, din punctul de vedere al intenției de sacrificare a victimei: dacă în dilema originală a comutatorului, moartea victimei era un efect secundar al salvării celor cinci persoane amenințate de tramvai, în versiunea adaptată ea devine un eveniment intenționat de agent, necesar pentru a le salva pe acestea. Agentul „stă lângă un comutator pe care îl poate acționa, aruncând astfel o persoană care stă pe podul de deasupra șinelor în calea tramvaiului și astfel oprindu-l”. Observăm însă că acest scenariu este identic cu cel utilizat de Mikhail (2007) pentru testarea unui alt factor al judecăților morale față de dilemele sacrificiale, și anume cel al numărului de traume produse victimei,

variante de față descriind două astfel de traume (față de trei, câte sunt necesare pentru salvarea celor cinci persoane în dilema originală a podului). Deci, în fiecare dintre cele două studii, dilemele puse în opoziție diferă și dintr-un punct de vedere ce este ignorat de către autori – din cel al numărului de traume în studiul lui Cushman et al. (2006), respectiv după criteriul contactului fizic în cel al lui Mikhail (2007).

Rezultatele obținute de Cushman et al. (2006) confirmă ipoteza importanței contactului fizic: sacrificarea prin împingerea victimei este considerată ca mai puțin permisibilă moral decât cea de la distanță, mediată de mecanismul pus în funcțiune de comutator. La prima vedere, această dimensiune pare unul dintre cei mai evidenți și mai puternici factori ai diferențelor de judecată morală între cele două dileme originale (cea a comutatorului, respectiv a podului). Cu toate acestea, așa cum vom vedea în următoarea secțiune, alte studii arată că această rezonanță psihologică este doar iluzorie, și că în realitate mecanismul mental care duce la rezerva morală față de acțiunile corecte utilitariste, dar care implică contactul fizic cu victima ar fi unul mai complex, bazat pe factori mai puțin accesibili introspecției.

d) Folosirea forței personale

O astfel de reevaluare a importanței reale a contactului fizic a fost realizată de Greene et al. (2009). Ipoteza lor a fost aceea că în realitate nu simplul contact fizic ar determina rezerva morală menționată anterior, ci faptul că într-un astfel de scenariu agentul ar trebui să își folosească forța personală. Cu alte cuvinte, oamenii ar judeca mai inacceptabile moral intervențiile în care forța care afectează victima (ducând la sacrificarea ei) ar proveni din mușchii agentului, în comparație cu situația în care rolul agentului ar fi doar cel de a declanșa o altă forță (cum este cea a mecanismului activat de comutator) care ar duce la același rezultat. Această reticență în folosirea propriului corp ca instrument de sacrificare a victimei a fost testată de Greene et al. (2009) într-un studiu care a comparat, printre altele, și cei doi factori relevanți aici: contactul fizic și forța personală. Verificarea efectelor lor s-a realizat prin intermediul a trei dileme; prima a fost dilema standard a podului, ce implică atât contact fizic, cât și forță personală; în ea, agentul „ar putea împinge persoana de pe pod pe șinele tramvaiului”. Al doilea scenariu – cel al „țevii” – elimină contactul fizic cu victima, însă reține forța personală; în el, agentul „nu poate ajunge la acea persoană suficient de rapid, însă ar putea să o împingă cu o țevă lungă care se află lângă el pe pod”. Comparația dintre evaluările morale ale acțiunii în aceste prime două dileme au permis evidențierea impactului criteriului contactului fizic, singurul care diferă între ele. În fine, ultimul scenariu – cel al „podului cu trapă” – este identic cu cel folosit deja atât de Cushman et al. (2006), cât și de Mikhael (2007); el presupune sacrificarea victimei printr-o acțiune care nu

implică nici contact fizic cu aceasta, nici folosirea forței personale a agentului. În el, acesta „nu poate ajunge la acea persoană suficient de rapid, însă observă că ea stă deasupra unei trape momentan închisă, pe care el ar putea-o deschide cu o manetă ce se află lângă el. Trăgând de manetă, persoana ar cădea pe șinele tramvaiului”. Prin comparațiile între ultimele două dileme din această enumerare (aceasta și cea a „țevii”), autorii au putut evidenția impactul forței personale, din moment ce această dimensiune este singura care variază între cele două scenarii (ambele fiind identice din celălalt punct de vedere, al contactului fizic). Rezultatele au confirmat ipoteza, în sensul că numai cea de-a doua comparație a relevat diferențe semnificative de evaluare a acceptabilității morale a acțiunii. Folosirea forței personale face ca sacrificarea victimei în cea de-a doua dilemă din cele trei prezentate mai sus să fie considerată mai puțin acceptabilă moral decât cea din ultima dilemă (cea care nu implică forța personală). În schimb, diferențele de contact fizic între primele două dileme nu au determinat variații semnificative între judecățile morale ale participanților care au fost expuși la ele. Așadar, Greene et al. (2009) au folosit variante de scenarii care operaționalizează atent și disting între cele două criterii (cel al forței personale și cel al contactului fizic), prin introducerea în rândul acestor variante a unei structuri acționale în care sacrificarea să implice forță personală, însă nu și contact fizic. Astfel, ei au reușit diferențierea ponderii lor psihologice în formarea judecăților morale, și evidențierea unui factor mai subtil – cel al forței personale – ce este responsabil în realitate de efectele atribuite anterior dimensiunii mai evidente a contactului fizic.

5. Concluzii

Parametrii dilemelor morale folosite în investigațiile experimentale din psihologia moralității variază, așa cum am văzut de-a lungul acestui capitol, dintr-un punct de vedere fundamental pentru validitatea acestor studii: cel al măsurii în care sunt conștientizați de către autori. În funcție de acest criteriu, parametrii discutați pot avea două fațete complet opuse. Atunci când ei variază nesistematic între dilemele morale expuse participanților din respectiva cercetare, fără a fi atent controlați de către cercetător, astfel de factori afectează validitatea rezultatelor. Pe de altă parte, mulți dintre ei reflectă procese psihologice fundamentale pentru judecata morală; ca atare, controlați și manipulați eficient în diverse scenarii, ei oferă posibilitatea testării unor noi dimensiuni de influență și a unor mecanisme psihologice până atunci necunoscute ale acestei judecăți. Cu alte cuvinte, ei nu reprezintă doar dimensiuni superficiale, caracterizând numai variațiile de formulare ale textelor pe care le parcurg participanții, ci permit aprofundarea teoretică în domeniu, descoperirea și testarea unor noi modele psihologice ale moralității.

Andrei Holman

Mențiune: Această lucrare a fost realizată în cadrul proiectului POSDRU/159/1.5/S/133675 „Inovare și dezvoltare în structurarea și reprezentarea cunoașterii prin burse doctorale și postdoctorale (IDSRC - doc postdoc)”, cofinanțat de Uniunea Europeană și Guvernul României din Fondul Social European prin Programul Operațional Sectorial Dezvoltarea Resurselor Umane 2007-2013.

Referințe bibliografice:

- Bargh, John A. 1994. „The four horsemen of automaticity: Awareness, efficiency, intention, and control in social cognition.” In *Handbook of Social Cognition* (2nd ed.), ed. Robert S. Wyer, Jr. and Thomas K. Srull, 1-40. Hillsdale, NJ: Lawrence Erlbaum Associates.
- Baron, Jonathan și Ilana Ritov. 2009. „Protected values and omission bias as deontological judgments.” In *Psychology of learning and motivation 50: Moral Judgment and Decision Making*, ed. Daniel M. Bartels, Christopher W. Bauman, Linda J. Skitka, Douglas L. Medin, 133-167. Academic Press, Elsevier.
- Bartels, Daniel M. și David A. Pizarro. 2011. „The mismeasure of morals: Antisocial personality traits predict utilitarian responses to moral dilemmas.” *Cognition*. 121 (1): 154-161.
- Batson, C. Daniel, Diane Kobryniewicz, Jessica L. Dinnerstein, Hannah C. Kampf și Angela D. Wilson. 1997. „In a very different voice: unmasking moral hypocrisy.” *Journal of personality and social psychology*. 72 (6): 1335.
- Bauman, Christopher W., A. Peter McGraw, Daniel M. Bartels și Caleb Warren. 2014. „Revisiting external validity: Concerns about trolley problems and other sacrificial dilemmas in moral psychology.” *Social and Personality Psychology Compass*. 8 (9): 536-554.
- Baumeister, Roy F., Ellen Bratslavsky, Mark Muraven și Dianne M. Tice. 1998. „Ego depletion: is the active self a limited resource?.” *Journal of Personality and Social Psychology*. 74 (5): 1252.
- Berthoz, S., J. Grezes, J. L. Armony, R. E. Passingham și R. J. Dolan. 2006. „Affective response to one's own moral violations.” *Neuroimage*. 31 (2): 945-950.
- Christensen, J. F. și A. Gomila. 2012. „Moral dilemmas in cognitive neuroscience of moral decision-making: a principled review.” *Neuroscience & Biobehavioral Reviews*. 36 (4): 1249-1264.
- Cushman, Fiery, Liane Young și Marc Hauser. 2006. „The role of conscious reasoning and intuition in moral judgment testing three principles of harm.” *Psychological science*. 17 (12): 1082-1089.
- Cushman, Fiery. 2008. „Crime and punishment: Distinguishing the roles of causal and intentional analyses in moral judgment.” *Cognition*. 108 (2): 353-380.

- Darnasio, Antonio R. 1994. *Descartes' error: Emotion, reason, and the human brain*. New York: Grosset/Putnam.
- Darwall, Stephen L. 2003a. *Consequentialism*. Oxford, England: Blackwell.
- Darwall, Stephen L. 2003b. *Deontology*. Oxford, England: Blackwell.
- Farrer, Chlôé, and Chris D. Frith. 2002. „Experiencing oneself vs another person as being the cause of an action: the neural correlates of the experience of agency.” *Neuroimage*. 15 (3): 596-603.
- FeldmanHall, Oriël, Dean Mobbs, Davy Evans, Lucy Hiscox, Lauren Navrady și Tim Dalgleish. 2012. „What we say and what we do: the relationship between real and hypothetical moral choices.” *Cognition*. 123 (3): 434-441.
- Foot, Philippa. 1967. The Problem of Abortion and the Doctrine of the Double Effect. *Oxford Review*. 5: 5-15.
- Giner-Sorolla, Roger. 2001. „Guilty pleasures and grim necessities: affective attitudes in dilemmas of self-control.” *Journal of Personality and Social Psychology*. 80 (2): 206.
- Greene, Joshua D., Leigh E. Nystrom, Andrew D. Engell, John M. Darley și Jonathan D. Cohen. 2004. „The neural bases of cognitive conflict and control in moral judgment.” *Neuron*. 44 (2): 389-400.
- Greene, Joshua D., Fiery A. Cushman, Lisa E. Stewart, Kelly Lowenberg, Leigh E. Nystrom și Jonathan D. Cohen. 2009. „Pushing moral buttons: The interaction between personal force and intention in moral judgment.” *Cognition*. 111 (3): 364-371.
- Greene, Joshua D., R. Brian Sommerville, Leigh E. Nystrom, John M. Darley și Jonathan D. Cohen. 2001. „An fMRI investigation of emotional engagement in moral judgment.” *Science*. 293 (5537): 2105-2108.
- Haidt, Jonathan. 2001. „The emotional dog and its rational tail: a social intuitionist approach to moral judgment.” *Psychological Review*. 108 (4): 814.
- Hauser, Marc, Fiery Cushman, Liane Young, R. Kang-Xing Jin și John Mikhail. 2007. „A dissociation between moral judgments and justifications.” *Mind & language*. 22 (1): 1-21.
- Hofmann, Wilhelm și Anna Baumert. 2010. „Immediate affect as a basis for intuitive moral judgement: An adaptation of the affect misattribution procedure.” *Cognition and emotion*. 24 (3): 522-535.
- Horberg, Elizabeth J., Christopher Oveis și Dacher Keltner. 2011. „Emotions as moral amplifiers: An appraisal tendency approach to the influences of distinct emotions upon moral judgment.” *Emotion Review*. 3 (3): 237-244.
- Iliev, Rumén; Sonya Sachdeva, Daniel M. Bartels, Craig Joseph, Satoru Suzuki și Douglas L. Medin. 2009. „Attending to Moral Values”. In *Psychology of learning and motivation 50: Moral Judgment and Decision Making*, ed. Daniel M. Bartels, Christopher W. Bauman, Linda J. Skitka, Douglas L. Medin, 169-193. Academic Press, Elsevier.

- Koenigs, Michael, Liane Young, Ralph Adolphs, Daniel Tranel, Fiery Cushman, Marc Hauser și Antonio Damasio. 2007. „Damage to the prefrontal cortex increases utilitarian moral judgements.” *Nature*. 446 (7138): 908-911.
- Kohlberg, L. 1969. „Stage and sequence: The cognitive-developmental approach to socialization”. In *Handbook of socialization theory and research*, ed. David Goslin, 347-480. Chicago, IL: Rand McNally.
- McGuire, Jonathan, Robyn Langdon, Max Coltheart și Catriona Mackenzie. 2009. „A reanalysis of the personal/impersonal distinction in moral psychology research.” *Journal of Experimental Social Psychology*. 45 (3): 577-580.
- Mikhail, John. 2007. „Universal moral grammar: Theory, evidence and the future.” *Trends in cognitive sciences*. 11 (4): 143-152.
- Monin, Benoît, David A. Pizarro și Jennifer S. Beer. 2007. „Deciding versus reacting: Conceptions of moral judgment and the reason-affect debate.” *Review of General Psychology*. 11 (2): 99.
- Moore, Adam B., Brian A. Clark și Michael J. Kane. 2008. „Who shalt not kill? Individual differences in working memory capacity, executive control, and moral judgment.” *Psychological science*. 19 (6): 549-557.
- Nadelhoffer, Thomas și Adam Feltz. 2008. „The actor–observer bias and moral intuitions: adding fuel to Sinnott-Armstrong’s fire.” *Neuroethics*. 1 (2): 133-144.
- O’Hara, Ross E., Walter Sinnott-Armstrong și Nicholas A. Sinnott-Armstrong. 2010. „Wording effects in moral judgments.” *Judgment and Decision Making*. 5 (7): 547-554.
- Petrinovich, Lewis și Patricia O’Neill. 1996. „Influence of wording and framing effects on moral intuitions.” *Ethology and Sociobiology*. 17 (3): 145-171.
- Spranca, Mark, Elisa Minsk și Jonathan Baron. 1991. „Omission and commission in judgment and choice.” *Journal of experimental social psychology*. 27 (1): 76-105.
- Tassy, Sébastien, Olivier Oullier, Julien Mancini și Bruno Wicker. 2013. „Discrepancies between judgment and choice of action in moral dilemmas.” *Frontiers in psychology*. 4: 1-8.
- Tassy, Sébastien, Olivier Oullier, Yann Duclos, Olivier Coulon, Julien Mancini, Christine Deruelle, Sharam Attarian, Olivier Felician și Bruno Wicker. 2011. „Disrupting the right prefrontal cortex alters moral judgement.” *Social cognitive and affective neuroscience*: nsr008.
- Thomson, Judith Jarvis. 1976. „Killing, letting die, and the trolley problem.” *The Monist*. 59 (2): 204-217.
- Turiel, Elliot. 1983. *The development of social knowledge: Morality and convention*. Cambridge University Press.
- Tversky, Amos; Kahneman, Daniel. 1981. „The Framing of Decisions and the Psychology of Choice”. *Science* 211 (4481): 453-458.
- Waldmann, Michael R. și Jörn H. Dieterich. 2007. „Throwing a bomb on a person versus throwing a person on a bomb. Intervention myopia in moral intuitions.” *Psychological science*. 18 (3): 247-253.

**Partea a doua: Studii empirice. Factori
determinanți în constituirea judecăților morale**

Dileme etice și raționament moral al educatorilor români

Roxana Ghiațau

1. Introducere

În derularea activităților de educație formală sunt multe situații caracterizate de ambiguitate și conflicte valorice pe care profesorii trebuie să le surmonteze (Campbell 2003; Colnerud 1997, 2006; Tirri și Husu 2000, 2002; Tirri 1999; Shapira-Lishchinsky 2011). Autorii sunt de acord asupra faptului că profesorii se confruntă cu multe tipuri de dileme, întrucât predarea implică, în același timp, responsabilități de natură științifică, normativă și practică (Caspersen 2013; Cranston, Ehrich și Kimber 2006). Lampert (1985) a vorbit despre profesor în calitate de „manager al dilemelor”. Johnston (2002) apreciază că dilemele etice sunt o dimensiune inerentă a relației dintre profesori și copiii, iar Golan și Fransson (2009, 45) prezintă aspectul relațional și conflictual pe care îl presupune activitatea didactică: „A fi profesor, în general, presupune în mare măsură lucrul asupra conflictelor de interese și luarea în considerare a diferitelor alternative de acțiune care derivă din diferite principii, valori, contexte și personalități. Esența de bază a predării este interacțiunea umană, și, de foarte multe ori, această interacțiune are loc în situații complexe în care se confruntă poziții inegale de putere.”

Conceptul de dilemă este utilizat în literatura psihopedagogică cu variate denumiri: dilemă pedagogică (Yaffe și Maskit 2010), dilemă a școlarizării (Berlak și Berlak 1981), dilemă profesională (Oser și Althof 1993), conflict practic (Lyons 1990), dilemă rea (Cuban 2012). Cu referire la dilemele din domeniul eticii pedagogice, de asemenea există diferențe între autori: Maslovaty (2000) le pune în legătură cu conflictul socio-moral, numindu-le dileme socio-morale, Colnerud (1997) le numește conflicte etice, Tirri (1999) se referă la dileme morale, iar alții preferă denumirea dileme etice (Tirri și Husu 2000; Cranston, Ehrich și Kimber 2006; Shapira-Lishchinsky și Orland-Barak 2009).

Studiul de față are două părți. În prima parte, vom construi un cadru teoretic pentru înțelegerea conceptului de dilemă etică în educație. Vom răspunde la următoarele întrebări: Cum definim dilema etică? Care sunt elementele definitorii ale dilemelor etice? Ce tipuri de dileme întâlnim în munca educativă? Cum deosebim dilema etică de alte tipuri de dileme? În a doua parte a studiului vom

aplica acest cadru de conceptualizare a dilemelor etice într-un demers empiric, investigând dilemele etice cu care se confruntă educatorii români de la toate nivelurile (preprimar, primar, gimnazial și liceal), precum și raționamentele utilizate de ei în luarea deciziei etice.

Motivațiile studiului sunt atât teoretice cât și practice. Din punct de vedere teoretic, pentru cercetători și profesori deopotrivă, informațiile despre conținutul și natura dilemelor sunt utile pentru a înțelege practica profesională și dimensiunile morale ale predării, și pentru a cunoaște valorile și percepțiile lor cu privire la diferite probleme profesionale (Ben-Peretz și Kremer-Hayon 1988; Whitcomb 2002; Ehrich, Kimber, Millwater și Cranston 2011). Orly Shapira-Lishchinsky (2011, 649) afirmă că „este nevoie de cercetare în profunzime cu privire la modul în care profesorii percep și fac față dilemelor etice în activitatea lor.” În general, reflecția este benefică atât pentru viitorii profesori, cât și pentru profesorii practicieni, contribuind la dezvoltarea lor profesională (Yaffe și Maskit 2010). Din punct de vedere practic, conceperea unor programe de management al conflictelor în educație poate pleca de la dilemele cu care se confruntă efectiv profesorii în munca lor. Studii anterioare cu privire la dilemele etice în procesul de predare arată că majoritatea profesorilor nu sunt întotdeauna conștienți de impactul moral al acțiunilor lor (Jackson, Boostrom și Hansen 1993). Mai mult, chiar profesorii sunt cei care au raportat că sunt slab pregătiți pentru a face față dilemelor etice pe care le identifică în activitatea la clasă (Lyons 1990; Tirri 1999).

2. Fundamentare teoretică a studiului

2.1. Definirea dilemei etice

Din punct de vedere logic, dilema este un raționament care pune două alternative, dintre care trebuie aleasă una. Conceptul își are originea în limba greacă (gr. *dis* – doi, *lemma* – argument). Astfel, esența dilemei constă în conflictul între cele două argumente sau opțiuni de rezolvare. Cuban (1992) definește dilema ca pe situație complicată care presupune conflictul între opțiuni valorice în egală măsură prețuite și care nu poate fi pe deplin rezolvată. Pentru Wagner (citată de Ben-Peretz și Kremer-Hayon 1988, 5), o persoană care se confruntă cu cogniții contradictorii este pusă în situația de a se învârti într-un cerc al soluțiilor, fără a fi în stare să găsească una. O astfel de situație este considerată de Wagner „nod cognitiv”, care se poate transforma în dilemă. Ea definește dilema ca „nod cognitiv” sau „conflict” care rezultă din decalajele între ceea ce ar trebui să fie și ce se întâmplă într-adevăr. Există mai multe tipuri de noduri: 1. noduri ale realității, care rezultă din unele principii care nu au fost aplicate; 2. noduri ale experienței trecute, care constau

dintr-un decalaj între ceea ce trebuia făcut și ceea ce s-a făcut; 3. noduri de anticipare, care rezultă dintr-o anticipare a ceva ce se va întâmpla în viitor, dar nu ar trebui să se întâmple; 4. noduri imperative, care rezultă dintr-un conflict între două norme.

O noțiune fundamentală în delimitarea dilemei etice este conflictul de valori. Unele conflicte axiologice sunt și conflicte sociale. Departe de a fi un accident, o stare trecătoare, conflictul social este un eveniment cotidian necesar, „o întâmplare zilnică” (Fleetwood 1987, 3) având funcția de a schimba realitățile indezirabile. Conflictul nu este neapărat „negativ”, ci este mai degrabă o parte integrantă a unei vieți în continuă schimbare. Schimbarea socială este întotdeauna o consecință a unor conflicte (Tal și Yinon 2009, 267).

În cele ce urmează, vom circumscrie mai exact conceptul de dilemă etică. O definiție clară a dilemei etice este oferită de Mureșan (2010): o dilemă etică este un conflict a două datorii la fel de valabile, dar care, într-o anumită situație, nu pot fi respectate împreună. Pentru McConnel (2010), caracteristicile definiției ale unei dileme morale sunt următoarele: (1) agentul este pus în fața a două (ori mai multe) acțiuni în mod egal necesare; (2) agentul poate duce la îndeplinire doar una dintre cele două (sau mai multe) acțiuni; în concluzie, agentul nu poate finaliza ambele acțiuni (ori toate acțiunile).

Aceste caracteristici pun în evidență un sens bine delimitat al dilemei etice autentice, în care alternativele de răspuns privesc două principii, datorii, obligații care nu pot fi respectate în același timp. Cu privire la acest aspect al alternativelor, concepțiile autorilor sunt diferite. Kidder (1995) susține perspectiva conflictului între bine *versus* bine. O dilemă, afirmă Kidder, diferă de simpla alegere a binelui de rău. Dacă alegerea este clară, cu o alternativă considerată corectă din punct de vedere moral, iar alta greșită, atunci alegerea este mai mult o probă a curajului moral decât o dilemă. Pentru Kidder (1995), luarea deciziilor este determinată de valorile noastre de bază, de morala și integritatea noastră și se încadrează în două categorii: ispite morale și decizii etice. Ispita morală implică o decizie între bine *versus* rău și se bazează în mod clar pe valorile fundamentale ale persoanei. Dilemele etice sunt definite ca alegeri între bine *versus* bine și constituie cele mai dificile alegeri ale noastre. Aceeași idee este exprimată și de Williams (1981): un conflict moral implică două obligații contradictorii, și, prin aceasta, este diferit de un conflict de credințe sau de un conflict de dorințe. Alți autori, totuși, consideră că într-o dilemă etică este implicat conflictul între bine și rău (Campbell 2000) sau între rău *versus* rău (Hitt 1990).

În acest studiu, vom utiliza următoarea definiție a dilemei etice: *dilema etică este un impas sau obstacol generat de conflictul a două principii etice cu importanță egală pentru subiect, și care nu pot fi respectate concomitent. În continuare vom numi și explica elementele esențiale necesare pentru ca o problemă*

să poată fi considerată dilemă etică. Primul element este *impasul*. Agentul moral trebuie să ia o decizie, întrucât a apărut un obstacol. Obstacolul este, în același timp, cognitiv și subiectiv. Vorbim de obstacol cognitiv, întrucât sunt implicate raționamente, și de obstacol subiectiv, deoarece apariția dilemei este puternic influențată de sistemul de valori al persoanei, de convingerile și atitudinile personale. Ceea ce este dilemă pentru o persoană poate să nu fie pentru o altă persoană. Al doilea element fundamental este *dimensiunea morală* a problemei. Dilema etică implică un conflict între valori morale, și nu între valori în general (valori estetice, valori teoretice etc). Un conflict între preferințele și gusturile estetice ale unor persoane nu este o dilemă etică, așa cum nu este o dilemă etică un conflict între două doctrine teoretice. Allen (2012) susține că opoziția dintre valorile personale și valorile profesionale nu ar trebui să fie caracterizată drept dilemă etică. Un prim temei ar fi că valorile personale implică sentimente, iar procesul rațional folosit în rezolvarea dilemelor etice nu este util în conflictele de valori personale. Mai mult, atunci când un individ alege să devină membru al unei profesii, el este de acord să respecte standardele profesiei, codul etic și valorile profesiei. Al treilea element esențial al dilemei este *conflictul puternic*. Conflictul este generat de alternativele egale ca importanță pentru agentul moral și care exprimă principii etice bine definite. Nu orice conflict între valori morale se transformă în dilemă etică. Este necesar ca valorile morale să cântărească în mod egal pentru subiectul moral. Situațiile care necesită o alegere incomodă nu sunt dileme etice doar pentru că au acest aspect neplăcut, incomod (Allen 2012). Un ultim element este *imposibilitatea practică de a realiza ambele cerințe* presupuse de principiile în cauză, astfel încât, indiferent de ce curs al acțiunii alegem, un principiu etic este compromis. Cu alte cuvinte, nu există o soluție perfectă (Allen 2012). O dilemă etică „absolută” sau „pură” apare numai atunci când două (sau mai multe) standarde etice se aplică unei situații, dar sunt în conflict unele cu altele.

2.2. Dilema etică în profesia didactică

Delimitarea teoretică a dilemei etice în profesia didactică trebuie să pornească de la specificul acestei profesii. Hoyle (2001, 143) a sintetizat câteva trăsături distincte ale profesiei didactice: a. Clienții sunt mai ales copii, persoane tinere, care nu au nevoie de rezolvarea unei probleme anume, ci de intervenție asupra întregii personalități; b. Prin forma de desfășurare, predarea este o activitate publică, ea adresându-se unei colectivități. Clienții nu se prezintă separat, ci în grupuri relativ mari, pericolul dezordinii fiind iminent. Nicio altă profesie nu se confruntă cu problema controlului, cu atât de puține sancțiuni, cum este profesia didactică; c. Educatorii se confruntă cu clienții lor zi de zi, spre deosebire de alte

profesii care își tratează clienții sporadic; d. Educatorii ocupă o poziție sensibilă și dificilă în societate, de intermediar între copii și adulți, între școală și societate, între transmiterea cunoașterii și lumea creării cunoașterii.

Dworkin (1986) și Kyriacou (2001) au realizat ample studii despre epuizare și surmenajul la nivelul grupului ocupațional al profesorilor. MacBeath (2012) prezintă cinci factori-cheie ai lipsei de satisfacție în profesia didactică: 1. Intensificarea (se referă la pierderea autonomiei, cauzată de programele școlare prestabilite); 2. Supraîncărcarea rolului, difuziunea și stresul; 3. De-profesionalizarea; 4. Indisciplina elevilor; 5. Exigența respectării nevoilor de incluziune și a cerințelor speciale.

Cuban (2014) a sintetizat două dileme de bază cu care se confruntă educatorii în sala de clasă: dilemele rolurilor multiple și dilemele legate de distincția între planul profesional și planul personal. Dilemele rolurilor multiple apar deoarece profesorul trebuie să efectueze trei roluri diferite: rolul de instruire, rolul de conducere și rolul politic. Dilemele legate de distincția între „profesional” și „personal” rezultă din prețuirea acordată celor două planuri importante din viața profesorilor: planul privat (familia, prietenii) și planul profesional.

Considerăm că o primă sursă a dilemelor în profesia didactică este natura responsabilităților profesionale. Profesia didactică este complexă în privința finalităților sale: sunt ele predominant cognitive, afective sau morale? Michel Barlow (1999) vorbește de „sarcini paradoxale” sau „dialectice.” Iată câteva dintre „paradoxurile” profesiei didactice (Barlow 1999, 146 - 147): pedagogia este cu atât mai creatoare și fidelă libertăților, cu cât este mai structurată; pedagogia este cu atât mai eficientă în termenii datoriei, cu cât este mai atentă cu elevii; pedagogia este cu atât mai ambițioasă, cu cât își fixează obiective realiste și accesibile; se educă cu atât mai bine inteligența unui copil, cu cât educatorul nu uită de afectivitatea și corpul său.

O a doua sursă a dilemelor este cultura școlară, ca sistem de norme și valori fundamentale care mențin coeziunea școlii și îi conferă o identitate distinctă. Anumite caracteristici ale culturii școlare contribuie la apariția conflictelor în școală. Fullan și Hargreaves (1991) prezintă o tipologie a culturilor școlare, între care numesc și „cultura balcanizată”. Ea care este alcătuită din persoane competitive, care luptă pentru obținerea resurselor și a statuturilor înalte în școală. Membrii acestui tip de grup pot declanșa conflicte, pentru a-și atinge scopurile.

Caracteristicile colectivului de copii cu care lucrează profesorii (structura socială a clasei, statutul ocupațional al părinților, genul) pot fi o a treia sursă a dilemelor.

A patra sursă a dilemelor o constituie elementele de cultură organizațională (politicile de management, relația cu liderii, natura relațiilor între colegi). Câteodată, deciziile administrative sunt în conflict cu deciziile de etică profesională. Numeroase studii (Campbell 1996; Colnerud 1997; Tirri 1999) au demonstrat că

relația de colegialitate și relația între directorul școlii și profesori sunt surse ale conflictelor etice.

Legislația legată de formarea inițială și continuă, politicile de salarizare și promovare profesională constituie o altă sursă a conflictelor, așa cum se va vedea și în partea practică a prezentului studiu.

Unii autori prezintă perspectivele lor despre dilemele profesorilor: dilema este: „o conversație internă, în care profesorul deliberează asupra posibilelor soluții alternative” (Ben-Peretz și Kremer-Hayon 1988, 5). Pentru Cranston et al. (2006) dilemele sunt „situații perplexe din punct de vedere etic” sau „situații tulburătoare din punct de vedere etic în munca de zi cu zi ” (Hoglund, Helgesson și Eriksson 2010).

Avansăm pentru acest studiu următoarea definiție a dilemelor etice în profesia didactică: dilema etică este un impas sau obstacol generat de conflictul între două principii etice de importanță egală pentru educatori, cu relevanță pentru îndeplinirea responsabilităților profesionale. Observațiile realizate cu privire la delimitarea conceptului de dilemă etică în general se mențin și pentru dilemele etice apărute în context didactic.

Pentru o mai exactă circumscriere a dilemelor etice ale profesorilor, realizăm o primă distincție între planul eticii profesionale și planul personal. Nu trebuie să confundăm dilemele personale din cadrul profesiei cu dilemele de etică profesională. Dilemele care apar pe planul eticii profesionale sunt conflicte referitoare la exercitarea drepturilor și obligațiilor profesionale, pe când dilemele personale țin de valori, preferințe, gusturi și credințe personale ale profesorilor. Să analizăm mai în amănunt raportul dintre planul personal și planul eticii profesionale cu următorul exemplu: „Elevii din clasa a douăsprezecea au primit ca temă la filosofie realizarea unui eseu despre libertate. Elevul Georgescu a abordat această temă din perspectiva ateismului său declarat, realizând un eseu remarcabil. Se știe că profesoara de filosofie este foarte credincioasă. Ce ar trebui să facă profesoara? Să respecte obligația profesională a notării obiective sau să dea curs credinței personale?” Acest exemplu nu se referă la o dilemă de etică profesională, ci la o pseudo-dilemă, în care responsabilitățile eticii profesionale apar alături de alte elemente (credințe personale, preferințe). Raportat la exigențele eticii profesionale, răspunsul este evident și el ține de auto-controlul și auto-cenzurarea profesoarei în fața tentației de a da curs valorilor personale. Calitatea de profesor primează în toate situațiile legate de elevii. Ideal ar fi ca valorile personale (religioase, politice etc.), credințele și preferințele profesorului să nu afecteze desfășurarea activității școlare. Profesorul are responsabilitatea de a evalua corect elevii, indiferent de convingerile lui personale.

O a doua distincție este între dilema etică și dilema profesională. Dilema profesională se definește ca situație de conflict între diferite valori profesionale, în

care educatorul trăiește o stare de tensiune întrucât are de luat o decizie. Dilema profesională poate avea determinări variate de conținut, determinări care țin de aspecte curriculare, metodologice, tehnice, administrative, juridice ale proceselor educative. Iată un exemplu de situație dilematică de natură metodologică: „Profesorul Ionescu predă biologia și are o vechime la catedră de 30 de ani. În timp, el și-a format propriul stil de predare și evaluare a elevilor, de care este foarte mulțumit, rezultatele elevilor fiind pe măsură. Pe perioada verii, profesorul Ionescu a urmat un curs de formare continuă pe tema metodelor recente de predare și evaluare. Ce ar trebui să aleagă domnul Ionescu pentru următorul an școlar: calea cunoscută, a metodelor tradiționale, care este pentru domnul Ionescu un succes, sau calea novatoare, care implică anumite riscuri generate de schimbarea stilului didactic?” Delimitarea între dilemele profesionale și dilemele etice este utilă, întrucât de multe ori se pune semnul egal între cele două. Dilema etică este doar o categorie a dilemei profesionale. Este adevărat că în orice dilemă apare elementul de confruntare, de luptă, dar lupta nu are loc întotdeauna între două principii morale și nu toate deciziile pe care le iau profesorii sunt decizii de natură morală. Chiar dacă sunt prezente și elemente de natură metodologică sau curriculară, esența dilemei etice este conflictul interior resimțit de profesor între cele două principii etice concurente.

Un element caracteristic al dilemei etice autentice este absența reglementărilor oficiale (legi, coduri, statut al personalului didactic) pentru rezolvarea ei, sau, eventual, ambiguitatea normelor prezentate în aceste reglementări. Dilema etică nu este, propriu-zis, o dilemă atunci când codul etic al profesiei propune o soluție pentru situația în cauză, sau atunci când există alte reglementări care oferă un răspuns. Este adevărat că regulile sunt limitate și nu oferă soluții pentru toate situațiile întâlnite de profesori, dar ele constituie un reper pentru rezolvarea conflictelor morale. Dilema poate fi resimțită ca atare doar individual, de un anumit profesor, dar nu și de comunitatea profesională care deja a oferit o soluție.

Feeney și Freeman (2005) introduc o altă perspectivă și o altă definiție a dilemei. Referindu-se la munca educatorilor din educația timpurie, autoarele separă între „responsabilități etice” și „dileme etice.” Responsabilitățile etice implică noțiunile de bine și rău, corect *versus* incorect, dar sunt situații care sunt abordate în codul etic al profesiei. Acest document oferă consiliere cu privire la ceea ce *trebuie* sau *nu trebuie* să facă un educator (Feeney și Freeman 2005, 25-26). Dilemele etice sunt situații care au mai mult de o rezoluție de apărut, dintre care fiecare poate fi justificată din punct de vedere moral. Întrebarea specifică este: „Ce *ar trebui* să aleagă un educator?” (Feeney și Freeman 2005, 34-35).

Un alt element distinctiv pentru dilema etică autentică este faptul că, în cazul ei, elementul declanșator nu este dorința sau tentativa unui subiect de încălcare a unei valori morale sau a unui principiu moral, ci conflictul între două principii de importanță aproximativ egală. Dacă un profesor încalcă o normă etică

sau o procedură, astfel încât copiii au de suferit, și un coleg se întreabă „ce să fac?” nu vorbim de o dilemă etică, ci de o încercare a curajului profesional.

O demarcație utilă a conflictelor educaționale, din perspectivă etică, este realizată de Tal și Yinon (2009, 269). Pentru acești autori este important să găsim criterii care separă conflictele „bune” de conflictele „rele.” Un criteriu de bază pentru diferențierea celor două este autenticitatea. Profesorii ar trebui să poată detecta incoerențele care sunt în detrimentul copiilor, din punct de vedere educațional, și să le poată face față.

2.3. Cercetări anterioare

Chiar dacă nu este frecvent folosit, conceptul de dilemă este utilizat în limbajul psihopedagogic, cu diferite accepțiuni: a) ca metodă de cercetare, Kohlberg (1981) și Georg Lind (2004) au utilizat dilemele pentru a evalua nivelul raționamentului moral; b) ca metodă de predare utilizată în clasă, sau în formarea profesorilor. În această calitate, de metodă didactică, ea apare ca variantă a studiului de caz, a minicazului și a incidentului critic.

În ultimii treizeci de ani s-au realizat multe studii empirice despre dilemele etice în educație, cu privire la: liderii educativi (Cranston et al. 2006; Roche 1997; Eyal, Berkovich și Schwartz 2011); predarea de zi cu zi (Ben-Peretz și Kremer-Hayon 1988; Lyons 1990; Tirri 1999; Husu 2003; Shapira-Lischshinsky și Orland-Barak 2009), formarea inițială și continuă a profesorilor (Zweig Corrigan și Tom 1999; Golan și Fransson 2009; Yaffe și Maskit 2010), raționamentele etice ale profesorilor și răspunsurile utilizate în luarea deciziei (Chang 1994; Johnston și Lubomudrov 1987; Althof 1990; Roche 1997; Maslovaty 2000; Cummings et al. 2001; GökÇe 2013). Autori consacrați în domeniul eticii profesiei didactice, care analizează pe larg și subiectul dilemelor etice ale profesorilor sunt Elisabeth Campbell (1993, 1996, 2003) și Gunnel Colnerud (1997, 2006).

Prezentăm sintetic câteva rezultate concrete ale acestor cercetări. Tirri (1999), utilizând metoda interviului cu profesori, în Finlanda, a ajuns la stabilirea a patru categorii de dileme etice: (1) aspecte legate de munca profesorilor, de exemplu, confidențialitatea; (2) moralitatea elevilor la școală; (3) drepturile grupurilor minoritare și (4) aplicarea normelor în școală. Într-un alt studiu, Tirri și Puolimatka (2000) au descoperit că majoritatea dilemelor etice se leagă de autoritatea profesorului, iar profesorii și elevii au relatat că strategia cea mai frecvent utilizată pentru rezolvarea dilemelor este decizia unilaterală a profesorului. Shapira-Lischshinsky și Orland-Barak (2009, 34-38) oferă o altă clasificare a dilemelor etice ale profesorilor: 1) dileme generate de tensiunea între aderarea la obligații formale și grija pentru alții; 2) dileme generate de tensiunea între promovarea proceselor egalitare și atenția la nevoi diferențiate; 3) dileme generate

de tensiunea între înaintarea în procesele educative și acoperirea conținutului curricular; 4) dileme generate de tensiunea între sprijinul normelor școlare și respectul pentru normele din familie. Cranston și colaboratorii (2006) au identificat cele două teme majore ale dilemelor liderilor educativi: performanțele slabe ale colectivului și problemele speciale ale elevilor. Berlak și Berlak (1981) au clasificat dilemele școlarizării în trei categorii: dilemele controlului, dileme legate de curriculum și dilemele societale.

Investigarea raționamentelor morale ale profesorilor este subiect de cercetare încă de prin anii 70 ai secolului trecut, dar nu foarte sistematic (Cummings, Harlow și Maddux 2007). Au fost realizate câteva studii care încearcă să reliefeze legătura dintre nivelul raționamentelor morale ale adulților (părinți, profesori) și performanțele copiilor sau performanțele profesionale în general. Este clar că un nivel înalt al raționamentelor morale ale adulților are consecințe pozitive pe diferite planuri ale personalității elevilor: intelectual, emoțional, socio-relațional (Dickinson și Gabriel 1982; Chang 1994). Mai mulți autori (Diessner 1991; Chang 1994; Cummings et al. 2007) au arătat că nivelul dezvoltării judecăților morale ale profesorilor stagiați și titulari nu este satisfăcător. Într-o sinteză a mai multor studii empirice, Diessner (1991) indică faptul că raționamentul moral exprimat al cadrelor didactice este la nivelul convențional (conform clasificării lui Kohlberg), iar raționamentul lor receptiv (conform clasificării lui Rest) indică o preferință, 30-50% din timp, pentru gândirea postconvențională, principială. Și alt studiu realizat de Chang (1994) confirmă aceste rezultate. El arată că majoritatea profesorilor sunt la nivelul convențional. Mai exact, profesorii pot recunoaște, dar nu pot produce gândire postconvențională.

Koc și Buzzelli (2014) au cerut în studiul lor unor educatori ai vârstei timpurii să argumenteze de ce dilemele nominalizate de ei sunt dileme morale. Răspunsurile au fost legate de cinci domenii: preocuparea pentru dezvoltarea copiilor, nevoile copiilor, sentimentele copiilor, corectitudinea și onestitatea.

Pentru Oser (citată de Tirri 1999), profesorii se confruntă zi de zi cu situații care implică ciocnirea valorilor grijă, dreptate și adevăr. Pentru a rezolva aceste conflicte inerente, Oser enumeră cinci tipuri de orientări prin care profesorii încearcă să rezolve dilemele de etică profesională (Tirri 1999, 33-34): 1. *Evitarea* (când profesorul reacționează la problema apărută alegând să nu se confrunte cu aceasta); 2. *Delegarea* (acțiunea profesorului este slab responsabilă, acesta pasează problema unui alt factor de decizie - directorul sau consilierul școlar); 3. *Decizia unilaterală*, în care profesorul încearcă să rezolve problema repede și autoritar, prin luarea în propriile mâini; 4. *Discursul I* (discurs incomplet), în care profesorul acceptă responsabilitatea sa personală pentru soluționarea problemei și explică cum a echilibrat dreptatea, grija și adevărul în fiecare situație nouă; 5. *Discursul al II-lea* (discurs complet), în care profesorul merge un pas mai departe: el presupune că toți elevii și celelalte persoane care sunt implicate în conflict sunt ființe umane raționale

care sunt, de asemenea, interesate și capabile să echilibreze dreptatea, grija și adevărul. Maslovaty (2000) a detaliat cel de-al doilea tip de orientare (delegarea), adăugând două forme: delegarea către părinți și delegarea către autoritățile școlare.

3. Metodologia cercetării

3.1. Obiectivele cercetării

Vom prezenta în cele ce urmează rezultatele unui studiu empiric explorator, al cărui obiectiv major a fost investigarea dilemelor etice și a raționamentelor profesorilor în situația în care se impune luarea unei decizii etice. Studiul abordează următoarele întrebări de cercetare: Care sunt situațiile în care valorile morale sunt încălcate? Care sunt dilemele etice cu care se confruntă profesorii români? Ce tipuri de raționamente etice utilizează profesorii în argumentarea deciziilor? Care sunt strategiile utilizate de educatori în luarea deciziei? În concordanță cu aceste întrebări, numim punctual obiectivele cercetării: 1) Investigarea situațiilor în care valorile morale sunt încălcate în context școlar; 2) Identificarea dilemelor etice cu care se confruntă profesorii; 3) Analiza raționamentelor etice ale profesorilor în lumina argumentelor care să justifice luarea deciziei; 4) Identificarea strategiilor pe care se bazează profesorii în luarea deciziei etice.

Vom porni treptat de la numirea valorilor morale încălcate (primul obiectiv al cercetării) spre identificarea valorilor morale aflate în conflict ale dilemelor identificate (al doilea obiectiv al cercetării). Pentru realizarea ultimelor două obiective vom utiliza cadrul lui Toulmin (vezi Tirri 1999), modelul celor cinci orientări etice al lui Oser (vezi Tirri 1999) și completările aduse acestui model de Maslovaty (2000).

În studiile anterioare, dilema etică a fost operaționalizată cel mai frecvent astfel: „situație din clasă în care v-ați confruntat cu o decizie morală dificilă” (Koc și Buzzelli 2014) sau „situație în activitatea dumneavoastră în care ați avut dificultăți în a decide ce înseamnă un lucru bun din punct de vedere etic” (Tirri 1999) sau „un incident critic, un punct de cotitură pe care l-ați experimentat în practica educațională” (Shapira-Lischshinsky 2011). În ansamblu, dilema etică a fost prezentată ca situație mai dificilă, de natură morală, cu care se confruntă educatorii. Această accepțiune este destul de generală, lăsând loc multor interpretări și confuzii între dilemele etice și alte tipuri de dileme. În studiul de față vom porni de la o accepțiune mai strictă, pe care am prezentat-o în partea teoretică. Dilema etică este considerată conflict între două principii etice de importanță egală pentru educatori, cu relevanță pentru îndeplinirea responsabilităților profesionale.

3.2. Instrumente

Cercetarea noastră este de tip explorator, iar metodele utilizate sunt specifice acestui tip de demers. Pentru realizarea primelor două obiective ale cercetării am optat pentru realizarea unor focus-grupuri și pentru evaluarea raportului scris de participanții la focus-grup asupra dilemelor morale. Intenția noastră a fost de a culege de la educatori cât mai multe situații reprezentative pe care le-au întâlnit în activitatea lor, care să se refere la încălcarea unor valori morale sau la dileme etice. Odată sintetizate categoriile de valori încălcate și dilemele etice cu care se confruntă educatorii, am trecut la etapa a doua a cercetării empirice, în care am utilizat ca metodă de cercetare o probă de evaluare a raționamentelor etice și a strategiilor de decizie etică a educatorilor. Această probă a fost special construită, pornind în principal de la dilemele etice anterior identificate de participanții la focus-grupuri, cu excepția uneia care a fost culeasă într-un alt studiu anterior (Ghiațau 2011).

3.3. Lotul de subiecți

Pentru prima etapă a cercetării empirice, informațiile au fost colectate la sfârșitul anului 2014 de la un lot alcătuit din 41 educatori (16 educatoare, 13 învățători, 12 profesori de gimnaziu și liceu). Subiecții sunt 36 femei și 5 bărbați, cu vârste de la 22 ani la 65 ani. Distribuția lotului în funcție de experiența profesională exprimată în anii de vechime este: 9 subiecți au între 1-5 ani vechime, 11 subiecți au între 6-10 ani vechime, 12 subiecți au între 11-20 ani vechime și 9 subiecți au mai mult de 21 ani vechime. Pentru etapa a doua a cercetării empirice lotul a constat din alți 32 educatori, distribuiți astfel: 2 educatoare, 18 învățători, 12 profesori, după cum urmează: 10 subiecți de gen masculin, 22 subiecți de gen feminin; 9 subiecți cu vechime între 1 și 5 ani, 5 subiecți cu vechime între 6 și 10 ani, 6 subiecți cu vechime între 10 și 20 ani, 12 subiecți au mai mult de 20 de ani vechime.

3.4. Proceduri

Pentru culegerea informațiilor despre valori morale încălcate și despre dileme etice au fost necesare patru ședințe de focus-grup minuțios pregătite, cu mai multe etape de desfășurare. Etapa 1 a fost introducerea în tema de cercetare, prin ierarhizarea valorilor instrumentale din Inventarul axiologic Rokeach, în forma adaptată și aplicată pe populație românească de Popescu-Neveanu (preluat din Sacară și Iacob 2002). Scopul nu a fost de a investiga profilul axiologic al

profesorilor, ci mai ales de a crea cadrul de reflecție orientată asupra subiectului valorilor. Unele studii atestă faptul că oamenii se raportează în acțiunile lor la valori, dar nu sunt capabili întotdeauna să le denumească și au rare momente de reflecție asupra lor. În etapa a doua am urmărit investigarea experienței subiecților cu privire la situațiile profesionale în care o valoare morală a fost amenințată. Li s-a cerut educatorilor să numească în scris valorile amenințate și să dea exemple de astfel de situații. În etapa a treia, sarcina subiecților a fost de a da exemple de situații profesionale în care au existat dileme etice sau conflicte între valori morale. Această etapă a cuprins și o informare succintă asupra conceptului de dilemă etică, în sensul definit de acest studiu, de conflict între valori morale. Acest concept poate să le fie necunoscut profesorilor români, întrucât în formarea inițială nu există cursuri de etică profesională. Concret, respondenților li s-a cerut să numească în scris valorile morale pe care le-au perceput ca fiind în conflict în anumite situații profesionale și să acorde explicații cu privire la situațiile întâlnite.

Itemii probei pentru investigarea raționamentelor etice și a tipului de decizie etică includ trei scenarii dilematice, dintre care două sunt dileme etice autentice (dilemele 1 și 2), iar cea de-a treia este o pseudo-dilemă. Primul scenariu descrie o situație despre includerea copiilor cu CES într-un colectiv de elevi. Are loc un conflict între două valori morale: grija pentru copii în general, reflectată în preocuparea de a garanta șansa la educație a tuturor copiilor *versus* grija pentru dezvoltarea optimă a potențialului elevilor, pentru a oferi cea mai bună educație clasei deja formate. Scenariul al doilea descrie conflictul dintre obligația de a respecta libertatea religioasă a copiilor *versus* obligația de a sprijini și de a cultiva talentul tuturor copiilor, ca normă a eticii profesionale. Scenariul al treilea este o pseudo-dilemă, în care nu se prezintă conflictul între două valori etice, ci între două preferințe (preferința unui educator *versus* preferința unor copii și părinți).

Pentru fiecare dintre scenarii sunt prezentate următoarele sarcini: 1. Indicarea rezolvabilității scenariului dilematic, operaționalizată astfel: „Considerați că această dilemă este rezolvabilă?” Da/Nu; 2. Alegerea unei soluții a dilemei, din cele două variante oferite; 3. Argumentarea alegerii soluției dilemei (concepută ca răspuns liber); 4. Investigarea factorilor cu putere de decizie în cazul scenariului propus, bazată pe modelele lui Oser (1991) și Maslovaty (2000). Am utilizat șase modele de delegare a rezolvării: către învățător, director, părinți, colegi, profesori și alții. La finalul probei am cerut respondenților să ierarhizeze scenariile dilematice în funcție de dificultatea lor, de la 1 la 3. Dilemele, alternativele de răspuns și sarcinile participanților la studiu sunt prezentate în Anexa 1.

3.5. Analiza datelor

În etapa de analiză a răspunsurilor am utilizat metode calitative, respectiv analiza de conținut și ghidul de lectură. Aceste metode au mai fost utilizate și de alți autori care au desfășurat studii despre dilemele etice (Husu 2003b; Tirri și Husu 2000). Ghidul de lectură este o metodă relațională utilă pentru citirea și interpretarea rapoartelor scrise de profesori. Ea permite obținerea unor informații în adâncime, care nu sunt vizibile la prima privire. Analiza răspunsurilor libere furnizate de profesori nu este un proces rapid, ci necesită mult timp. Informațiile oferite pe baza raporturilor scrise de profesori au stat la baza elaborării acestui ghid, care să ajute la valorificarea informațiilor obținute. Astfel, rapoartele au fost trecute prin mai multe etape de lectură, fiecare cu un scop precis. În prima etapă am stabilit persoanele implicate și cadrul relațional în care se află conflictul. La a doua lectură am identificat dilemele etice (conflictele de valori) numite de profesori. A treia citire a condus la stabilirea problemei profesionale care intervine în acest context. În a patra lectură am sintetizat strategiile de rezolvare a dilemelor. Pentru partea a treia a studiului am folosit analiza de conținut, alături de cadrul conceptual al lui Toulmin (citată de Tirri 1999). Toulmin prezintă două categorii de argumente în justificarea deciziilor morale ale oamenilor: argumente independente de context (care se referă la principii generale, abstracte, pe care oamenii le invocă) și argumente dependente de context, care se referă la aspecte concrete, ale problemelor de pe teren.

4. Rezultate și discuții

4.1. Încălări ale valorilor morale și dileme etice în școală

Pentru primul obiectiv al cercetării – numirea și descrierea situațiilor în care o valoare morală este amenințată –, din relatările celor 41 participanți, metoda ghidului de lectură a permis gruparea răspunsurilor în cinci categorii: 1) încălcări ale valorilor în relația educator-părinți (N = 15); 2) încălcări ale valorilor în cazul relației educator-elevi (N = 6); 3) încălcări ale valorilor în cazul relației educator-colegi (N = 12); 4) încălcări ale valorilor în cazul relației educator-director (N = 14); 5) încălcări ale valorilor în cazul unor probleme legate de justiție socială (N = 6).

1) *Încălări ale valorilor în relația educator-părinți.* Educatorii numesc variate situații în care părinții încalcă normele morale în relația pedagogică. În toate cazurile relatate, relațiile profesor-părinți sunt complicate, dar au un numitor comun: declinul autorității educatorilor în fața părinților. Valorile amenințate sunt cele ale civilității relației pedagogice (respect, politețe, demnitate). Cea mai

frecvență lezare a valorilor morale este „limbajul ofensator al părinților.” Ca reacție, profesorii pun la îndoială educația și valorile transmise de părinți copiilor.

2) *Încălcări ale valorilor în cazul relației educator-elevi.* Remarcăm că sunt mult mai puține situații decât cele în care sunt implicați părinții. Deosebit este faptul că nu apar probleme în plan instructiv, ci în plan relațional. În afară de problemele personale, apar și probleme de principiu (de exemplu, orientarea religioasă a elevilor). Două situații sunt legate de opoziția profesor-elevi, manifestările comportamentale negative ale elevilor fiind „impertinența” și „limbajul ofensator.” Tabloul multicauzal al violenței de limbaj a elevilor și specificitatea problemelor ivite în relația profesor-elev fac foarte dificilă analiza situațiilor de acest tip. Evident este, însă, conflictul intern al profesorului între a-și exercita autoritatea, pe de o parte, și a respecta autonomia elevilor, pe de altă parte (Elbow 1983). Strike (1982) susține că, în ciuda autorității epistemice evidente a profesorului în fața elevilor, el are obligația morală de a respecta autonomia personală a elevilor. Și elevii au dreptul să aibă opinii diferite de cele ale profesorului în probleme de natură personală, dar trebuie să învețe să le exprime în mod civilizată.

3) *Încălcări ale valorilor în cazul relației educator-colegi.* Cazurile de încălcare a valorilor sunt mai numeroase și mai variate în această categorie. Din situațiile expuse, putem percepe mai clar responsabilitățile profesionale ale educatorilor, nu doar față de elevi, ci și în raport cu aspectele organizatorice ale procesului educativ: proiectare didactică (elaborarea planificărilor semestriale), respectul față de instituție ca întreg (respectul programului de lucru), implicarea în proiectele școlii, valorificarea oportunităților profesionale. Alături de valorile civilității, apar relatări despre lezarea valorilor dreptății și implicării sociale.

4) *Încălcări ale valorilor în cazul relației educator-director.* Această categorie este numeroasă tematic (14 cazuri), ceea ce demonstrează ideea că tema leadership-ului este ofertantă pentru etica profesională. Liderii formali ai instituției școlare joacă un rol esențial în imprimarea unui sens culturii etice a organizației. Leadership-ul selectează și promovează, indiscutabil, anumite valori. Toate temele enumerate de respondenți sunt legate de dimensiunea autorității directorului și de exercitarea defectuoasă a acestei autorități: favoritisme, duplicitate, discriminări.

Pentru al doilea obiectiv al cercetării – identificarea dilemelor etice cu care se confruntă profesorii –, am separat următoarele categorii: 1) dileme legate de relația profesorilor cu părinții; 2) dileme legate de relația profesorilor cu colegii; 3) dileme legate de leadership; 4) dileme legate de relația cu copiii; 5) dileme legate de probleme sociale și de justiție socială. Sunt, de fapt, aceleași categorii pe care le-am identificat și în cazul încălcării valorilor.

1) *Dileme legate de relația profesorilor cu părinții.* În această categorie sunt relatate diferite conflicte pe care educatorii le au cu părinții, din cauza unor probleme obiective: integrarea în colectiv a elevilor, problemele de învățare,

problemele de disciplină ale elevilor etc. Majoritatea cazurilor relatate de profesori nu se referă la dileme etice autentice întrucât descriu încercări ale curajului profesional (Kidder 1995) sau evitarea responsabilităților etice ale profesiei (Freeman și Feeney 2012). Chiar dacă profesorii le-au numit dileme etice, de fapt, raportate la cadrul teoretic, ele nu sunt. Prezentăm un exemplu de falsă dilemă etică relatată de un învățător: „Cum să abordez situația problemelor de învățare ale unui copil cu părinții acestuia, care de obicei adoptă un limbaj ofensator?” Aceasta nu este o dilemă, ci redă o provocare și o solicitare a responsabilității profesionale. Educatorii au, în general, responsabilitatea de a comunica părinților problemele referitoare la performanțele copilului. Dacă un profesor evită discuția cu un părinte pentru că acesta are de obicei un limbaj ofensator, avem de-a face cu o evitare a responsabilității.

O dilemă etică autentică este cea din categoria „Aplicarea politicilor educative.” Un învățător prezintă următoarea situație: „Un grup de părinți nu este de acord cu integrarea câtorva copii cu CES în clasă, începând cu anul următor. Cum să procedez?” Într-adevăr, în această situație, conflictul este între două principii etice: grija față de elevii pe care i-a educat până acum învățătorul și grija față de elevii cu CES.

Ca și în cazul încălcării valorilor, cel mai frecvent comportament neetic este „limbajul ofensator al părinților”, la care se adaugă nemulțumirile și relația tensionată. Ca strategie de abordare a dilemei, majoritatea educatorilor au arătat că preferă rezolvarea pe cont propriu („single-handed orientation” Tirri 1999).

2) *Dilemele colegialității.* Toate dilemele enumerate în această categorie pot fi numite „dileme ale loialității.” Este vorba despre conflicte de tipul: loialitate față de colegi sau față de copiii? Loialitate față de normele instituționale sau față de colegi? De asemenea, în multe din situațiile relatate, se pornește de la încălcări ale valorilor care duc la comportamente neetice, și nu la dileme etice în sens strict. Iată o situație tipică: „O învățătoare a copiat de pe internet planificarea, îndemnându-și colegii să facă la fel. Ce este de făcut?”

Alți autori care s-au referit la loialitate ca temă a dilemelor profesorilor sunt Campbell (1993, 1996, 2003), Tirri (1999) și Colnerud (2006). Potrivit concluziilor studiilor lor, conflictele între colegi sunt cel mai greu de rezolvat și, de obicei, rămân nerezolvate. Prin statutul său, profesorul are diferite obligații și responsabilități care pot genera conflicte de loialități. Pe de o parte, el trebuie să servească societatea și școala, pe de altă parte el trebuie să servească copilul. Ehrensall (2003), în articolul *The three faces of power* sintetizează trei mari roluri ale autorității școlare în societatea americană: rolul de agent al statului, rolul custodial și rolul tutelar. Profesorului i se pretind, prin urmare, mai multe tipuri de loialitate: loialitate față de școală ca instituție, loialitate față de colegi și loialitate față de copii.

3) *Dilemele leadership-ului*. Toate situațiile relatate fac referire la dileme personale sau la încercări ale curajului profesional și nu la dileme propriu-zis de etică profesională. Ele se referă la încălcări ale unor principii (favoritisme, abuz de putere, măsluirea adevărului, partizanat politic) și nu la conflictul între două principii etice. Ca strategie de abordare al dilemei etice, răspunsul predominant este informarea superiorilor, deși participanții precizează că, de obicei, problemele nu se rezolvă.

Roche (1997, 57) o citează pe Campbell (1992) cu studiul său despre modul în care profesorii și directorii abordează cazurile de lezare a valorilor etice. Ea a constatat că reacțiile profesorilor se încadrează în trei răspunsuri generale: 1) luarea unei poziții morale; 2) suspendarea moralității; și 3) conformismul și supunerea. În contrast puternic cu percepțiile cadrelor didactice, Roche (1997) arată că există patru răspunsuri diferite ale directorilor în fața conflictelor de valori: 1. evitarea; 2. suspendarea moralității; 3. nesupunerea creativă; 4. moralitatea personală.

4) *Dileme legate de relația cu copiii*. În această categorie sunt relatate patru situații, dintre care doar una poate fi considerată dilemă etică autentică: „Cum procedez cu elevii care nu sunt ortodocși, în cazul în care în școală se desfășoară activități care au legătură cu ritualurile ortodoxiei?” În acest caz avem conflictul între respectul față de valorile religioase ale copiilor și dreptul tuturor la educație. Celelalte sunt dileme profesionale de altă natură, sau dileme personale. Dilema fumatului în școală este întâlnită și în alte studii (Husu 2003b).

O parte din problemele cauzatoare de dileme nu s-au rezolvat, mai ales în situațiile de delegare multiplă, către director, alți profesori, consiliu de administrație (de exemplu, dilema fumatului). În acest caz, conducerea școlii are uneori politica informală de a trece cu vederea incidentele elevilor, astfel că profesorii nu pot face nimic altceva decât să se conformeze sau să aprobe. Aceste rezultate sunt în acord cu cele ale lui Colnerud (2006), care afirmă că exigența sporită a loialității instituționale îi determină pe profesori să fie nesiguri pe judecata lor morală.

5) *Dileme legate de probleme sociale și justiție socială*. Și în această categorie am identificat aceeași situație: sunt indicate mai mult dileme profesionale și nu dileme etice, precum și încălcări ale valorilor. Dilema legată de conflictul între nivelul scăzut de salarizare și plăcerea de a lucra cu copiii este o dilemă profesională generală, nefiind specifică profesiei didactice. Și alți autori (Cuban 2014) s-au referit la conflictul între planul profesional și planul personal. Acest conflict între muncă și planul privat nu este deloc surprinzător în literatura de profil. Conflictul muncă - familie este un factor de stres recunoscut de mulți cercetători (DeNicolis Bragger et al. 2005).

Studiile legate de justiția socială ca principiu aplicabil în viața profesorilor nu sunt numeroase. Majoritatea studiilor (Resh și Sabbagh 2009) pun accent pe aplicarea dreptății de către profesori în interacțiunea cu elevii, și nu pe dreptate ca

principiu pentru profesori. În studiul nostru, profesorii au oferit exemple de dileme axate pe dreptate ca principiu de respectat pentru profesori. Unii autori (cf. Bascia 2009) susțin că nu este justificat ca profesorii să discute despre condițiile grele de lucru, despre salarii, întrucât profesioniștii adevărați nu se plâng, ci sunt orientați spre client, și nu spre beneficii. Totuși, considerăm că cererile de acest fel sunt rezonabile.

4.2. Discuția rezultatelor privind identificarea dilemelor morale

Toți respondenții au putut indica cu ușurință situații de încălcare a unei valori morale, dar nu și situații de conflict între valorile morale. Aceasta cerință a identificării dilemelor etice are un grad mai mare de complexitate decât sarcina observării felului în care sunt respectate valorile morale. Identificarea dilemelor etice este, deci, un proces mai dificil care necesită un anumit antrenament. În legătură cu numirea dilemelor, putem decela între următoarele categorii de răspunsuri: 1. răspunsuri incomplete (care descriu situația fără a numi valorile); 2. răspunsuri complete și corecte; 3. răspunsuri care nu respectă cerința, întrucât nu se referă la valori morale în conflict, ci la alte categorii de valori (de exemplu, valori intelectuale etc.).

Chiar dacă li s-a cerut explicit să numească valorile morale aflate în conflict, respondenții nu au dat curs acestei cerințe. În multe cazuri, au relatat încălcări ale unei singure valori morale sau situații de abatere profesională. Când au indicat situații de conflict între valori, nu toți respondenții au numit situații de conflict între valori morale. Cazurile făceau referire la dileme, dar nu dileme de natură etică, ci dileme de natură tehnică, strategică etc. Cele mai multe situații relatate sunt încercări ale curajului profesional. Cu toate că erau prezente alegerea și elementul moral, situația nu indica o autentică dilemă etică. Referitor la valorile morale reliefate prin relatările educatorilor, putem sintetiza trei conflicte paradigmatic: conflictul între grijă și dreptate, conflictul între loialitatea față de școală și loialitatea față de colegi, conflictul între libertate și conformism. Aceste dileme relevă complexitatea problemelor cu care se confruntă profesorii, ilustrată în mai multe modele teoretice: modelul multifacțat al incidentelor critice din educație (Shapira-Lischshinsky 2011) și paradigma eticii profesionale în învățământ (Poliner Shapiro și Stefkovich 2005).

Analiza răspunsurilor a arătat că există diferențe de gen. Bărbații nu s-au referit la probleme relaționale, ci la utilizarea discreționară a puterii de către lider. Ei nu au relatat probleme personale, ci probleme de principiu, care afectează întreg colectivul de profesori dintr-o școală. Participanții de gen feminin sunt axați pe problemele personale, relaționale și mai concrete, care li s-au întâmpnat chiar lor.

Am realizat și o analiză a răspunsurilor în funcție de nivelul la care profesează educatorii: preprimar, primar, gimnazial și liceal. Astfel, pentru

educatoare și învățători, cele mai multe dileme sunt despre planul relațional (relația cu părinții, copiii și relația cu directorul școlii). Aceste rezultate sunt în acord cu Tirri și Husu (2000, 6), care afirmă că dilemele profesiei de educator al perioadei timpurii „sunt foarte relaționale și au de-a face cu interpretări diferite ale interesului superior al copilului.” Per ansamblu, multe situații evocate de răspunsuri nu sunt dileme, ci încălcări ale unor valori sau obligații, redată sub formă de nemulțumiri și supărări cotidiene (salariu mic, dotări precare ale școlilor, răutățile colegilor, problema refacerii formării inițiale pentru cei care au doar liceu pedagogic). Pentru profesorii de gimnaziu și liceu revin constant câteva probleme: relația dificilă cu părinții, leadership-ul abuziv, notarea elevilor, evaluarea profesorilor. De remarcat este faptul că doar profesorii vorbesc despre dilemele evaluării elevilor, nu și învățătorii. Legislația educativă actuală, care ține în mare măsură cont de notele elevilor în ce privește criteriile de promovare în ciclul următor este, prin urmare, o sursă serioasă de stres pentru profesori.

În ceea ce privește orientarea în dilema și luarea deciziei, răspunsurile subiecților sunt în favoarea strategiei de a rezolva individual conflictul, fără a apela la alte instanțe. În literatura de specialitate se folosesc expresiile: „unilateral decision-making” și „single-handed decision.” Acest rezultat este concordant cu alte studii (Tirri 1999), care, de asemenea, au prezentat dovezi ale faptului că profesorii preferă orientarea unilaterală în rezolvarea problemelor profesionale.

4.3. Raționamente morale ale educatorilor români

Pentru al treilea obiectiv al cercetării, respectiv analiza raționamentelor etice ale profesorilor în lumina argumentelor furnizate de ei, am obținut următoarele rezultate:

Dilema 1. Doar doi subiecți (un învățător și un profesor) din 32 au considerat că dilema nu este rezolvabilă. În ceea ce privește alegerea unei soluții, din cele două variante oferite, 29 respondenți sunt pro-includere a copiilor cu CES în clasă și 3 sunt pro-grijă pentru performanța elevilor din clasa deja formată. De remarcat este că pro-performanță sunt cei trei participanți profesori care nu lucrează cu elevi de vârstă primară în mod direct. Toți învățătorii și educatoarele sunt pro-includere.

Prin metoda analizei de conținut, am separat următoarele tipuri de argumente: 1. Argumente legaliste: „dreptul la educație”, „dreptul la șanse egale”, „școala trebuie să fie pentru toți.” Sunt de departe argumentele cele mai numeroase; 2. Argumente social-civice: „dacă s-ar include copii cu CES, s-ar schimba percepția tuturor”, „evitarea discriminării”, „învățăm să ne cunoaștem, să acceptăm realitatea

și să fim toleranți” (școala ca agent al schimbării sociale); 3. Argumente ale acțiunii afirmative: „copiii cu CES trebuie ajutați indiferent de probleme”; 4. Argumente de etică profesională: „să abordăm cu interes educația incluzivă este o responsabilitate profesională”, „profesia ne impune să fim deschiși la provocări, acest aspect e necesar pentru o pregătire continuă pe nivele de vârstă”, „se va lucra diferențiat oricum”, „integrarea e în beneficiul copiilor”, „unii elevi cu CES au nevoie de integrare.” Profesorii care sunt pro- performanță au prezentat următoarele argumente: „lipsa unei pregătiri speciale a învățătorilor pentru a lucra cu copiii cu CES”; „lucrul cu copiii cu CES s-ar suprapune peste timpul acordat celorlalți.”

Potrivit cadrului conceptual al lui Toulmin, 30 respondenți au indicat ca argumente principii invariante (în cazul acesta invarianții sunt fie argumente de natură legală, fie argumente social-civice: „dreptul la educație”, „dreptul la șanse egale”, „evitarea discriminării” și „toleranța”). Doar șase respondenți au indicat și argumente contextuale, pentru un plus de concretețe, dar numai alături de argumente invariante. Argumentele contextuale sunt din domeniul eticii profesionale.

Dilema 2. Nu e rezolvabilă pentru un singur respondent, pentru 31 e rezolvabilă. În ceea ce privește alegerea unei soluții a dilemei, din cele două variante oferite, 24 respondenți sunt pro- respect al libertății religioase și 7 sunt pro-drepturi egale la educație. Un respondent propune a treia soluție, medierea între cele două grupuri.

Prin metoda analizei de conținut am diferențiat următoarele tipuri de argumente: 1. Argumente de natură legală: „dreptul la un crez religios”, „fiecare are dreptul de a alege”, „profesorul să respecte religia copiilor”, „religia nu trebuie să îngrețdească drepturile copiilor”; 2. Argumente de etică profesională: „profesorul să apeleze la autoritatea lui de profesor”, „profesorul trebuie să respecte doleanțele copiilor, dar să le prezinte argumente ale avantajelor participării la serbare”, „profesorul să-și desfășoare activitatea cu ceilalți copii”, „profesorul nu poate impune desfășurarea unei activități nonformale cum este serbarea.”

Argumentele invariante sunt invocarea drepturilor și a libertăților persoanei: „profesorul să respecte religia și părerea celor majoritari”, „orice cult promovează binele”, „libertatea alegerii și mai ales a simțirii sufletului”, „este libera alegere a copiilor”, „binele întregului grup are prioritate”, „dreptul la un crez religios.” Și în acest caz, argumentele prin apel la principii sunt cele mai numeroase.

Argumentele contextuale sunt utilizate mai ales pentru a justifica opțiunea pro-drepturi egale la educație: „copiii sunt destul de mari, nu trebuiau să accepte de la început”, „toți bănuiau ce se va întâmpla.” Sunt câteva argumente contextuale și pentru opțiunea pro-libertate religioasă: „profesorul poate schimba scenariul

serbării” și „profesorul nu poate impune desfășurarea unei activități nonformale cum este serbarea.”

Dilema 3. Nu e rezolvabilă pentru un singur respondent, pentru 31 e rezolvabilă. În ceea ce privește alegerea unei soluții din cele două variante oferite, 23 respondenți sunt pro-respect al preferinței copiilor și părinților, 8 respondenți sunt pro-respect al credinței învățătorului. Un respondent propune a treia soluție, medierea între cele două grupuri.

De această dată, argumentele nu mai fac apel la principii, ci sunt mai degrabă legate de un ethos implicit al profesiei didactice, rezultat al cutumelor de ordin organizațional: „majoritatea decide”, „învățătorul poate trece peste reținerea lui pentru bucuria copiilor”, „învățătorul trebuie să se conformeze”, „este obligație de serviciu”, „binele instituției primează” „alegerea copiilor este importantă.” Nu mai putem vorbi de argumente invariante, de principiu, ci doar de argumente contextuale.

Cum putem să interpretăm utilizarea preponderentă a argumentelor invariante, prin apelul la principii etice, oferite de participanții la studiu? Dacă ar fi să ne raportăm la teoria lui Kohlberg, am putea spune că argumentele oferite țin de stadiul trei, al moralității post - convenționale, substadiul moralității contractuale. Aceste rezultate s-ar putea datora unei propagande pro-incluziune la care au fost expuși învățătorii și profesorii în ultimii 10-15 ani, ca urmare a unor directive europene. Evident, legislația a fost schimbată pentru a fi în acord cu aceste directive.

4.4. Strategii de decizie ale educatorilor români

Prezentăm rezultatele și pentru al patrulea obiectiv al cercetării, identificarea strategiilor pe care se bazează educatorii în luarea deciziei etice. Pentru prima dilemă: 20 de respondenți au indicat învățătorul ca instanță hotărâtoare în alegerea deciziei (deci au optat pentru „single-handed orientation”); 8 respondenți au indicat directorul ca factor hotărâtor în alegere; 2 respondenți au indicat părinții; 1 respondent - profesorul psihopedagog/ consilierul; 1 respondent a indicat legile în vigoare. Pentru dilema a doua: 21 de respondenți au indicat profesorul ca instanță hotărâtoare în alegerea deciziei; 5 respondenți au indicat părinții; 4 respondenți au indicat directorul; 2 respondenți au indicat copiii. Pentru dilema a treia: 18 respondenți au indicat învățătorul; 5 respondenți au indicat părinții; 6 respondenți au indicat directorul; 2 respondenți au indicat copiii; 1 respondent a indicat consiliul de administrație. Această situație este redată grafic în imaginea de mai jos (Figura 1):

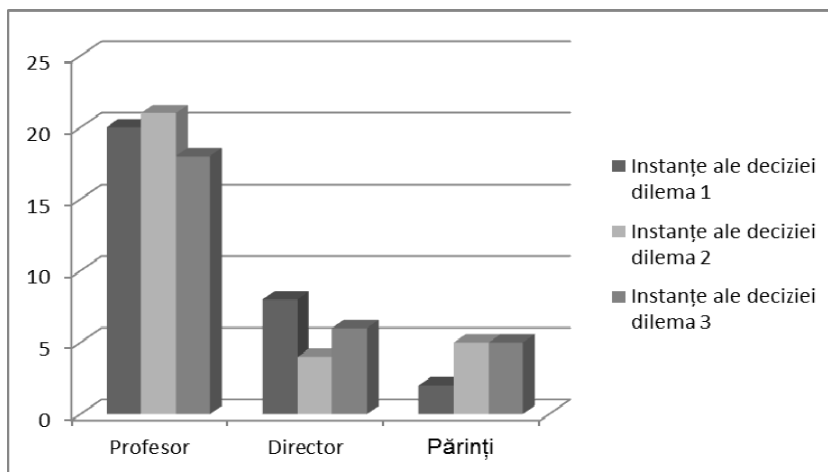

Figura 1: Instanțe decizionale pentru fiecare dilemă în funcție de numărul respondenților

Frecvența ridicată cu care profesorii au numit, ca for central al deciziei, cadrul didactic implicat direct în dilemă poate fi interpretată ca semn al percepției unei crescute autonomii profesionale și a unei responsabilități față de situațiile de conflict apărute în activitatea cu elevii.

În ceea ce privește ierarhizarea scenariilor dilematice în funcție de dificultatea lor, am obținut următoarele rezultate: 13 subiecți au apreciat că dilema 1 este cea mai dificilă, apoi dilema 2 și dilema 3; 9 subiecți au apreciat că dilema 1 este cea mai dificilă, apoi dilema 3 și dilema 2; 1 subiect a apreciat că dilema 2 este cea mai dificilă, apoi dilema 3 și dilema 1; 3 subiecți au apreciat că dilema 2 este cea mai dificilă, apoi dilema 1 și dilema 3; 4 subiecți au apreciat că dilema 3 este cea mai dificilă, apoi dilema 2 și dilema 1; 2 subiecți au apreciat că dilema 3 este cea mai dificilă, apoi dilema 1 și dilema 2. Din însumarea răspunsurilor rezultă că 22 de subiecți au apreciat dilema 1 ca fiind cea mai dificilă, 4 subiecți au apreciat dilema 2 ca fiind cea mai dificilă, și 7 subiecți au apreciat dilema 3 ca fiind cea mai dificilă. Prezentăm mai jos și graficul răspunsurilor (Figura 2).

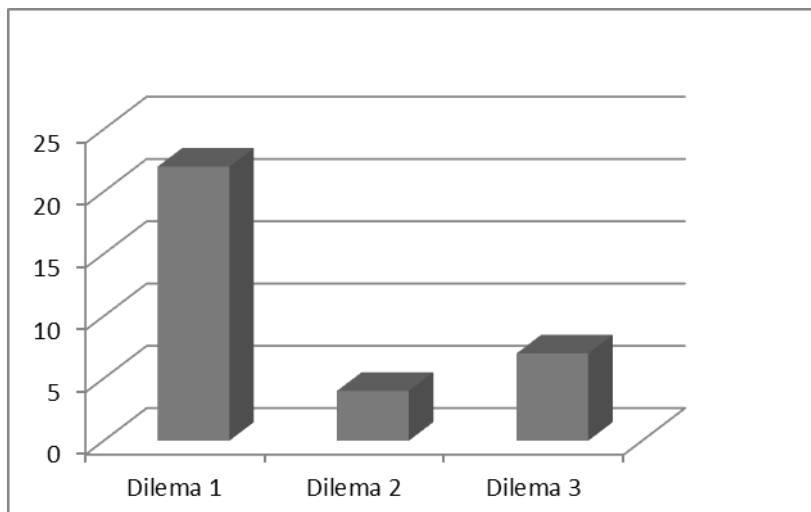

Figura 2: Aprecierea dificultății scenariilor dilematice în funcție de numărul respondenților

Aceste rezultate sugerează faptul că educatorii au realizat doar parțial diferențieri între dilemele etice autentice (1 și 2) și pseudodilema etică 3. Procentul mic al celor care au indicat dilema 2 ca fiind dificilă poate fi înțeles prin faptul că libertatea religioasă este un element identitar mai puternic decât dreptul la educație. Prin urmare, pare mai credibil să respectăm mai întâi libertatea religioasă decât dreptul la educație și cultivarea talentului.

5. Concluzii și recomandări

Studiul de față a avut părți: o parte teoretică și o parte practică. În prima parte am contribuit la clarificarea conceptului de dilemă etică în educație, prin schițarea unui cadru teoretic pentru înțelegerea acestui concept. În a doua parte, am aplicat acest cadru într-un context empiric. Am definit dilema etică drept impas generat de conflictul între două principii morale de importanță egală pentru educatori, cu relevanță pentru îndeplinirea responsabilităților profesionale. Importantă pentru studiul nostru este și distincția între dilema etică și alte categorii de dileme (de exemplu, dilemele personale, profesionale etc.)

În studiul empiric am explorat câteva elemente ale dimensiunii morale a profesiei didactice: valorile morale pe care profesorii le consideră amenințate, dilemele etice în sensul de conflicte între valori morale, raționamentele etice ale educatorilor și strategiile de orientare în rezolvarea dilemelor etice. Pornind de la

cadrul teoretic de conceptualizare al dilemelor morale, am dorit să investigăm empiric dacă ceea ce înțeleg educatorii români prin dilemă etică coincide cu ceea ce poate fi considerat drept dilemă etică autentică. Pentru culegerea informațiilor am utilizat metodele focus-grupului, raportului scris și probei de evaluare, iar pentru prelucrarea rezultatelor am utilizat analiza de conținut și ghidul de lectură.

O primă concluzie a studiului nostru este că educatorii identifică cinci teme profesionale în care consideră că există amenințarea ca valorile etice să fie încălcate sau în legătură cu care pot apare dileme etice: relația cu părinții, colegialitatea, leadership-ul, relația cu elevii și problemele de justiție socială. Aceste rezultate sunt în acord cu Tirri și Husu (2002). În cercetarea lor, ei au identificat, de asemenea, conflicte între profesori și părinți, conflicte colegiale, conflicte între profesori și comunitate.

O a doua concluzie este că majoritatea dilemelor identificate de profesori nu sunt dileme etice autentice, ci pot fi considerate mai degrabă pseudodileme, dileme profesionale sau încercări ale curajului profesional. De asemenea, unii educatori confundă dilema etică cu încălcarea valorilor etice.

O a treia concluzie este că în raționamentul etic al educatorilor investigați apar cu preponderență argumente bazate pe principii și secundar argumente contextuale. În ceea ce privește aprecierea dificultății dilemelor probei, educatorii au considerat că dilema 1 este cea mai dificilă. În ciuda faptului că dilema 3 este o pseudodilemă etică, 6 respondenți au evaluat-o ca fiind foarte dificilă. Ca strategie a deciziei, profesorii preferă orientarea unilaterală și pe locul doi delegarea către director.

Înainte de a realiza unele recomandări practice pentru educatori, avertizăm asupra câtorva limite metodologice ale acestui studiu: 1. Lotul de subiecți nu a fost selectat cu scopul de a fi reprezentativ pentru populația de profesori din România, deci generalizarea este limitată. 2. Tendința de fațadă poate fi invocată, de asemenea, din cauza temei sensibile; 3 Am identificat limite de înțelegere a conceptelor cercetării de către educatori, în ciuda operaționalizării lor. Conceptul de dilemă etică nu face parte din vocabularul curent al educatorilor, etica profesională nefiind prezentă în curricula formării inițiale a personalului didactic.

Studiul nostru pune în evidență faptul că în munca profesorilor sunt multe situații în care intervine procesul decizional. Decizia profesională în general, și decizia etică în special sunt dimensiuni centrale ale activității didactice. În lumina clarificărilor teoretice și a concluziilor de mai sus, propunem o strategie de abordare a dilemelor, utilă atât pentru educatorii practicieni, cât și pentru studenții care se pregătesc pentru profesia didactică. Ea cuprinde următoarele etape:

Identificarea problemei și a actorilor implicați. Este o prima etapă, care are drept scop înțelegerea situației cu care ne confruntăm. Întrebările la care vom răspunde sunt următoarele: Care este problema etică? Cum poate fi ea formulată

clar? Există aspecte ale problemei pe care nu le cunosc? Care sunt persoanele confruntate cu această problemă? Recunosc ele că au de-a face cu o problemă?

Stabilirea categoriei de probleme în care se încadrează situația noastră. Este o responsabilitate profesională sau este o dilemă etică? În funcție de răspunsul la această întrebare, vom parcurge următoarele etape ale strategiei:

Căutarea informațiilor relevante pentru ieșirea din impas. Dacă problema ține de o responsabilitate profesională, modul de rezolvare este deja precizat prin regulamente, statute și coduri etice. Dacă problema este o dilemă etică, căutarea informațiilor este mai dificilă. Este posibil ca legile în vigoare, regulamentele, statutul profesiei sau codul etic al profesiei să ofere unele repere de abordare ale situației, sau, din contră, să nu ne spună nimic. Sursele de informații pe care ne putem baza pot fi teoriile filosofice sau etica personală. Pentru Husu (2003a, 16), o dilemă profesională poate fi reprezentată și rezolvată utilizând trei tipuri de etică: etica credințelor personale, etica normelor și principiilor reglatoare și etica gestionării dilemei. Fiecare tip de etică apelează la un alt mod de percepere a situației. Poliner Shapiro și Stefkovich (2005) susțin că în analiza unei situații etice trebuie să luăm în calcul mai multe elemente: standardele profesiei, codurile etice, etica în comunitate, toate filtrate într-un cadru de luare a deciziei etice, pe baza unei judecăți profesionale.

Dezvoltarea soluțiilor este următoarea etapă, în care putem utiliza metoda brainstorming pentru a proiecta soluții alternative ale dilemei etice.

Evaluarea soluțiilor presupune să răspundem la următoarele întrebări: Căror principii etice le-am acordat întâietate? Ce avantaje și dezavantaje au soluțiile găsite? O analiză SWOT ar fi oportună. Este important să luăm în calcul „fînețea etică” (Freeman 2013), pentru ca soluția propusă să răspundă nevoilor tuturor celor implicați.

Alegerea celei mai bune soluții presupune o ultimă confruntare cu mai multe criterii de analiză. Este o ultimă ocazie de a aduna informația suplimentară care să ajute în soluționarea conflictului etic. „Distanțează-te de problemă și privește-o ca și cum ar fi a altcuiva, din altă instituție, cultură sau țară” ar putea fi un sfat util în acest moment. Este o sarcină dificilă, întrucât trebuie să ne ferim de capcanele gândirii dihotomice sau ale raționalizărilor de genul „nu s-a putut altfel.” Profesorul trebuie să aleagă soluția care promite să maximizeze rezultatele dorite cu privire la elevi, chiar dacă unii vor avea de suferit (Lampert 1985; Husu 2003a). Cel mai important criteriu de evaluare a soluției este următorul: în modul de abordare a dilemelor etice vom ține cont de exigențele eticii profesionale și nu doar de valorile personale.

Implementarea, monitorizarea și evaluarea soluției presupune, în primul rând, autoreflexivitate, capacitate de „a întoarce pe toate fețele” consecințele aplicării răspunsului. De mare folos va fi elucidarea următoarelor întrebări (Felicio

și Pieniadz 1999): Ai primit suport instituțional? Ai avut nevoie de consiliere legală? Cum va afecta pe ceilalți decizia ta? Care a fost lecția învățată de participanți?

În final, apreciem că studiul întreprins are finalități atât teoretice cât și practice. Cadrul teoretic de definire al dilemelor etice și strategia de abordare a dilemelor etice își pot găsi locul într-un curs de etică profesională destinat viitorilor educatori sau practicienilor. Scopul acestui demers ar consta în cultivarea reflexivității profesorilor, care ar conștientiza problemele de ordin etic pe care le întâlnesc în activitățile cu elevii.

Mențiune: Această lucrare a fost realizată în cadrul proiectului POSDRU/159/1.5/S/133675 „Inovare și dezvoltare în structurarea și reprezentarea cunoașterii prin burse doctorale și postdoctorale (IDSRC - doc postdoc)”, cofinanțat de Uniunea Europeană și Guvernul României din Fondul Social European prin Programul Operațional Sectorial Dezvoltarea Resurselor Umane 2007-2013.

Referințe bibliografice:

- Allen, Karen. 2012. „What is an ethical dilemmas?” *The New Social Worker* Spring, 19 (2): 4-5.
- Althof, Wolfgang. 1990. „Teachers moral judgment and interpersonal problem solving in the classroom.” Paper presented at the 15th Annual Conference of the Association for Moral Education, Notre Dame University, South Bend, IN.
- Barlow, Michel. 1999. *Le Métier d'enseignant. Essai de définition*. Paris: Anthropos-Economica.
- Bascia, Nina. 2009. „Teachers As Professionals: Salaries, Benefits And Unions.” In *International Handbook of Research On teachers and teaching*, ed. L.J. Saha, A.G. Dworkin, 481-489. Springer science and business media.
- Bayaga, Anass. 2011. „Ethical Dilemma: Immoral Morals.” *The Social Science Journal* 28 (2): 107-112.
- Ben-Peretz, Miriam și Lya Kremer-Hayon. 1988. „Teachers' Profesional Dilemmas.” Paper presented at the Anual Meeting of the American Educational Research Asociation (New Orleans, LA, April 5-9, 1988).
- Berlak, Ann și Harold Berlak. 1981. *Dilemmas of Schooling*. London: Methuen.
- Campbell, Elizabeth. 1993. „Strategic Leadership or Suspended Morality? How Principals Cope With Ethical Conflicts in Schools.” Paper presented at the XXI Annual Conference of the Canadian Society for the Study of Education, Carleton University, Ottawa, June 10.

- Campbell, Elizabeth. 1996. „Ethical implications of collegial loyalty as one view of teacher professionalism.” *Teachers and Teaching: theory and practice* 2: 191-208.
- Campbell, Elizabeth. 2000. „Professional Ethics in Teaching: Towards the Development of a Code of Practice.” *Cambridge Journal of Education* 30 (2): 203-221.
- Campbell, Elizabeth. 2003. *The Ethical Teacher*. Philadelphia: The Open University Press.
- Caspersen, Joakim. 2013. „The valuation of knowledge and normative reflection in teacher qualification. A comparison of teacher educators, novice and experienced teachers”, *Teaching and Teacher Education: An International Journal of Research and Studies* 30: 109-119.
- Chang, Fon Yean. 1994. „School teachers’ moral reasoning.” In *Moral development in the professions: Psychology and applied ethics*, ed. James R. Rest, Darcia Narvaez, 71-83, Hillsdale, NJ: Erlbaum.
- Colnerud, Gunnel. 1997. „Ethical conflicts in teaching.” *Teaching and Teacher Education* 13 (6): 627-635.
- Colnerud, Gunnel. 2006. „Teacher ethics as a research problem: syntheses achieved and new issues.” *Teachers and Teaching: theory and practice* 12 (3): 365-385.
- Cranston, Neil, Lisa Ehrich și Megan Kimber. 2006. „Ethical dilemmas: the ‘bread and butter’ of educational leaders’ lives.” *Journal of Educational Administration* 44 (2): 106-121.
- Cuban, Larry. 2001. „How Can I Fix It?: Finding Solutions and Managing Dilemmas : an Educator's Road Map.” *Teachers College Press*.
- Cuban, Larry. 2012. „Lessons Learned from a Career as Practitioner and Scholar.” Disponibil la: <https://larrycuban.wordpress.com/2012/12/08/lessons-learned-from-a-career-as-practitioner-and-scholar/>.
- Cuban, Larry. 2014. „Teacher, Principal, and Superintendent Core Dilemmas That Need to Be managed.” Disponibil la: <https://larrycuban.wordpress.com/2014/09/12/teacher-principal-and-superintendent-core-dilemmas-that-need-to-be-managed/>.
- Cuban, Larry. 1992. „Managing Dilemmas while Building Professional Communities.” *Educational Researcher* 21 (1): 4-11.
- Cummings, Rhoda, Lynn Dyas, Clerbone D. Maddux și Art Kochman. 2001. „Principled moral reasoning and behavior of preservice teacher education students.” *American Education Research Journal* 38 (1): 143-158.
- Cummings, Rhoda, Steve Harlow și Cleborne D. Maddux. 2007. „Moral reasoning of in-service and pre-service teachers: a review of the research.” *Journal of Moral Education* 36 (1): 67-78.

- DeNicolis Bragger, Jennifer, Ofelia Rodriguez-Srednicki, Eugene J. Kutcher, Lisa Indovino, și Erin Rosner. 2005. „Work-family Conflict, Work-family Culture, and Organizational Citizenship Behavior Among Teachers.” *Journal of Business and Psychology* 20 (2): 303-324.
- Dickinson, V. și J. Gabriel. 1982. „Principled Moral Thinking of Australian Adolescents: Sample Characteristics and f Correlates „. *Genetic Psychology Monographs* 106: 25-29.
- Diessner, Rhett. 1991. „Teacher education for democratic classrooms: Moral reasoning and ideology critique.” Paper presented at the annual meeting of the Association for Moral Education, Athens, GA.
- Doyle, Walter. 1986. „Classroom organization and management.” In *Handbook of research on teaching* (3rd ed.), ed. M. C. Wittrock, 392-431. New York: Macmillan.
- Dworkin, A. Gary. 1986. *Teacher Burnout in the Public Schools: Structural Causes and Consequences for Children*. New York: State University of New York Press.
- Ehrensall, Patricia. 2003. „The Three Faces of Power: The U.S. Supreme Court Legitimations.” *Educational Administration Quarterly* 39 (2): 145-163.
- Ehrich, Lisa Catherine, Megan Kimber, Jan Millwater și Neil Cranston. 2011. „Ethical dilemmas: A model to understand teacher practice.” *Teachers and Teaching*, 17(2): 173-185.
- Elbow, Peter. 1983. „Embracing contraries in the teaching process.” *College English*, 45 (4): 327-339.
- Eyal, Ori Izhak Berkovich și Talya Schwartz. 2011. „Making the right choices: ethical judgments among educational leaders”. *Journal of Educational Administration* 49 (4): 396-413.
- Feeney, Stephanie și Nancy K. Freeman. 2005. *Ethics and the Early Childhood Educator: Using the NAEYC Code of Ethics*, 2nd Ed. Washington, DC: National Association for the Education of Young Children.
- Felicio, Diane M. și Jean Pieniadz. 1999. „Ethics in Higher education: Red Flags and Grey Areas.” *Feminism and Psychology* Sage Publications 9 (1): 53-73.
- Fleetwood, Karen L. 1987. „The conflict management styles and strategies of educational managers” University of Delaware, degree of Master of Arts in Communication, December. Disponibil la: <https://www.udel.edu/communication/web/thesisfiles/fleetwoodthesis.pdf>.
- Freeman, Nancy. 2013. „Professional Ethics for Montessori Early Childhood Teacher Educators”, 2nd Annual, Montessori Teacher Educators Symposium, Washington DC, Saturday December 7.
- Fullan, Michael și Andy Hargreaves. 1991. „Working Together for your School”, Australian Council for Education Administration, Inc., Paperbacks, Victoria.

Roxana Ghiățu

- Ghiățu, Roxana. 2011. *Codul deontologic al profesiei didactice*. Iași: Editura Sedcom Libris.
- Gilligan, Carol. 1982. *In a Different Voice. Psychological Theory and Women's Development*. Cambridge, Massachusetts: Harvard University Press.
- Gökçe, Asiye Toker. 2013. „Ethical Awareness and Ethical Orientation of Turkish Teachers.” *Education* 134 (1): 35-49.
- Golan, Michael și Goran Fransson. 2009. „Professional Codes of Conduct; Towards an Ethical Framework for Novice Teacher Educators.” In *Becoming a Teacher Educator; Theory and Practice for Teacher Educators*, ed. Anja Swennen, Marcel van der Klink, 45-58. Springer.
- Hitt, William D. 1990. *Ethics and Leadership: Putting Theory into Practice*. Columbus: Battelle Press.
- Höglund, T., G. Helgesson și S. Eriksson. 2010. „Ethical Dilemmas and Ethical Competence in the Daily Work of Research Nurses.” *Health Care Analysis* 18 (3): 239-251.
- Hoyle, Eric. 2001. „Teaching: prestige, status and esteem.” *Educational Management and Administration* 29 (2): 139-152.
- Husu, Jukka. 2003 (a) „Constructing Ethical Representations From the Teacher's Pedagogical Practice: A Case of Prolonged Reflection.” *Interchange* 34 (1): 1-21.
- Husu, Jukka. 2003 (b) „Real-world Pedagogical Ethics: mission impossible?” *Teacher Development* 7 (2): 311-326.
- Jackson, Philip Wesley, Robert Boostrom și David Hansen. 1993. *The moral life of schools*. San Francisco: Jossey-Bass.
- Johnston, Bill. 2002. *Values in English language teaching*. Mahwah, NJ: Lawrence Erlbaum.
- Johnston, Marilyn și Carol Lubomudrov. 1987. „Teachers' level of moral reasoning and their understanding of classroom rules and roles.” *The Elementary School Journal* 88: 64-77.
- Kidder, Rushword. 1995. *How good people make tough choices: Resolving the dilemmas of ethical living*. New York, NY: Fireside Publications.
- Koc, Kevser și Cary Buzzelli. 2014. „Turkish teachers' accounts of moral dilemmas in early childhood settings” *Journal of Early Childhood Research*, 1-15.
- Kohlberg, Lawrence. 1981. *Essays on Moral Development. Volume 1: The Philosophy of Moral Development*. San Francisco: Harper and Row.
- Kyriacou, Chris. 2001. „Teacher stress: directions for future research.” *Educational Review*, 53(1): 28-35.
- Labaree, David F. 2000. „On the nature of teaching and teacher education; difficult practices that look easy.” *Journal of Teacher Education*, 51 (3): 228-233.

- Lampert, Magdalene.1985. „How Do Teachers Manage to Teach?” *Harvard Educational Review* 55 (2): 78-94.
- Lind, Georg. 2004. „The meaning and measurement of Moral Judgement Competence: A Dual-Aspect Model.” Disponibil la: http://www.uni-konstanz.de/ag-moral/pdf/Lind-2004_meaning-and-measurement.pdf.
- Lyons, Nona.1990. „Ethical and epistemological dimensions of teachers’ work and development.” *Harvard Educational Review*, 60(2): 159-180.
- MacBeath, John. 2012. „Understanding and addressing the dissatisfiers.” În *Future of teaching profession*, Education International Research, Institute Leadership for Learning, The Cambridge Network: 21-37.
- Maslovaty, Nava. 2000. „Teachers' Choice of Teaching Strategies for Dealing with Socio-Moral Dilemmas in the Elementary School”, *Journal of Moral Education*, 29 (4): 429-444.
- McAuliffe, Donna. 2005. „I’m Still Standing: Impacts and Consequences of Ethical Dilemmas for Social Workers in Direct Practice.” *Journal of Social Work Values and Ethics*.
- Mureșan, Valentin. 2010. „Dilemele etice și cadrele de evaluare morală.” Disponibil la: <http://www.ccea.ro/dilemele-etice-si-cadrele-de-evaluare-morala/>.
- Nias, Jennifer. 2005. „Why teachers need their colleagues: a developmental perspective.” În *The practice and theory of school improvement*, ed. D. Dopkins, 223-237, Springer.
- Oser, Fritz și Wolfgang Althof. 1993. „Trust in Advance: On the Professional Morality of Teachers.” *Journal of Moral Education* 22 (3): 253-275.
- Poliner Shapiro, Joan și Jacqueline Anne Stefkovich. 2005. *Ethical Leadership and Decision Making in Education: Applying Theoretical Perspectives to Complex Dilemmas* (second edition) Lawrence Erlbaum Associates.
- Resh, Nura și Clara Sabbagh. 2009. „Justice in Teaching.” În *International Handbook of Research On teachers and teaching*, ed. L. J. Saha, A.G. Dworkin, 669-682, Springer science and business media.
- Roche, Kevin W. 1997. „Principals' responses to moral and ethical dilemmas in catholic school settings”, A thesis submitted in conformity with the requirements for the Degree of Doctor of Education, Department of Theory and Policy Studies in Education The Ontario Institute for Studies in Education of the University of Toronto.
- Sacără, Liliana și Iacob Luminița. 2002. „Dinamica structurilor axiologice la adolescenți.” *Social Psychology* (Psihologia socială) (10): 53-77.
- Shapira-Lishchinsky, Orly 2011, „Teachers’ critical incidents: Ethical dilemmas in teaching practice.” *Teaching and Teacher Education* 27 (3): 648-65.

- Shapira-Lishchinsky, Orly și Lily Orland-Barak 2009. „Ethical dilemmas in teaching: the Israeli case.” *Education and Society*, 27(3): 27-45.
- Tal, Clodie și Yinon, Yoel. 2009. „Teachers’ Values in the classroom” . În *International Handbook of Research On teachers and teaching*, ed. L.J. Saha, A.G. Dworkin, 259-276, Springer science and business media.
- Terrance, McConnell. 2010. „Moral Dilemmas.” În *The Stanford Encyclopedia of Philosophy* (Summer Edition), ed. Edward N. Zalta. Disponibil la: <http://plato.stanford.edu>.
- Tirri, Kirsi și Puolimatka, Tapio. 2000. „Teacher authority in schools: a case study from Finland.” *Journal of Education for Teaching: international research and pedagogy* 26 (2): 157-165.
- Tirri, Kirsi și Jukka Husu. 2000. „Uncovering a relational epistemology of ethical dilemmas in early childhood education.” Paper presented at the Annual Meeting of the American Educational Research Association, New Orleans, LA.
- Tirri, Kirsi și Jukka Husu. 2002. „Care and Responsibility in 'The Best Interest of the Child': Relational voices of ethical dilemmas in teaching”, *Teachers and Teaching: theory and practice*, 8 (1): 65-80.
- Tirri, Kirsi. 1999. „Teachers’ Perceptions of Moral Dilemmas at School.” *Journal of Moral Education* 28 (1): 31-47.
- Tirri, Kirsi. 1997. „How Finnish teachers identify and solve moral dilemmas at school: a case study.” A paper presented at the Annual Meeting of the American Educational Research Association in Chicago, March 25.
- Whitcomb, Jennifer A. 2002. „Composing Dilemma Cases: An opportunity to understand moral dimensions of teaching”, *Teaching Education* 13: (2) 179-201.
- Williams, Bernard. 1981. „Conflicts of Values”. *Moral Luck: Philosophical Papers 1973- 1980*. Cambridge: Cambridge University Press, 71-82.
- Yaffe, Elka și Ditzka Maskit. 2010. „Discussing pedagogical dilemmas with teacher educators: facilitating their professional development.” *Professional Development in Education* 36 (1-2): 93-109.
- Zweig Corrigan, Stephanie și Alan R. Tom. 1999. „The Moral Dilemmas of Teacher Educators.” *The Educational Forum* 63 (1): 66-72.

Anexa 1. Probă dileme și raționament moral

Informațiile furnizate de dvs. prin acest chestionar sunt confidențiale și ne vor sprijini într-un proiect de cercetare în domeniul eticii pedagogice. Mai jos aveți scenariile unor dileme etice care ar putea apărea în munca dvs. Răspundeți reflectând asupra soluțiilor oferite. Nu există răspuns corect sau greșit.

1. Un învățător are o clasă foarte bună, cu care a obținut performanțe deosebite. Directorul școlii a anunțat că începând de anul viitor în toate clasele primare vor fi integrați copii cu CES (Cerințe Educative Speciale), potrivit recomandărilor legislative actuale cu privire la educația incluzivă. Întrucât în sistemul nostru educativ nu există suficient personal de sprijin pentru această categorie de copii, mai mulți părinți nu sunt de acord cu acest lucru. Ei consideră că atenția sporită pe care învățătorul o va acorda copiilor cu CES ar putea periclita evoluția performanțelor celorlalți copii. Învățătorul trebuie să decidă dacă îi primește în clasă pe elevii cu CES sau refuză includerea lor.

Considerați că această dilemă este rezolvabilă? DA NU

Dacă ați ales DA, selectați una din cele două soluții propuse și argumentați alegerea făcută.

Învățătorul trebuie să-i includă în clasă pe elevii cu cerințe educative speciale.

Învățătorul trebuie să refuze includerea în clasă a elevilor cu cerințe educative speciale.

Argumentarea alegerii:

Dacă ați ales NU, explicați de ce dilema nu poate fi rezolvată.

Cine ar trebui să aibă putere de decizie în această situație? Realizați o ierarhie a factorilor de decizie!

Directorul

Părinții

Colegii

Învățătorul

Alții.....

Roxana Ghiățu

2. Un profesor de muzică a format un cor cu elevi talentați, de la mai multe clase de gimnaziu. Scopul său este de a pregăti serbarea de final de an școlar. La un moment dat, după multe repetiții, elevii unui anumit cult religios (destul de numeroși) s-au retras de la cor pentru că nu era în spiritul religiei lor ideea de a interpreta pe scenă. Profesorul trebuie să decidă dacă se folosește de autoritatea lui pentru a-i obliga pe acești copii să facă în continuare parte din cor, pentru a nu irosi eforturile și șansele tuturor colegilor implicați, sau dacă trebuie să respecte decizia de retragere a unora, cu consecința anulării serbării de final de an.

Considerați că această dilemă este rezolvabilă? DA NU

Dacă ați ales DA, atunci selectați una din cele două soluții și argumentați alegerea făcută.

Profesorul trebuie să-i implice pe toți, fără a ține cont de opțiunea celor mai religioși.

Profesorul trebuie să respecte decizia de retragere a elevilor, motivată religios.

Argumentarea alegerii:

Dacă ați ales NU explicați de ce dilema nu poate fi rezolvată.

Cine ar trebui să aibă putere de decizie în această situație? Realizați o ierarhie a factorilor de decizie!

Directorul

Părinții

Colegii

Profesorul

Alții.....

3. *Directorul școlii a sugerat tuturor învățătorilor să pregătească un program special pentru Halloween, întrucât părinților și elevilor le-ar plăcea acest lucru. Doamna Popescu, învățătoare la clasa a treia, nu agreează această sărbătoare de import. Ea este pusă în fața următoarei dileme: să dea curs dorințelor exprimate de director, elevi și părinți sau să respecte propria opțiune de a nu realiza sărbătoarea de Halloween.*

Considerați că această dilemă este rezolvabilă? DA NU

Dacă ați ales DA, atunci selectați una din cele două soluții și argumentați alegerea făcută.

Învățătoarea trebuie să pregătească programul de Halloween.

Învățătoarea trebuie să refuze pregătirea programului de Halloween.

Argumentarea alegerii:

Dacă ați ales NU explicați de ce dilema nu poate fi rezolvată.

Cine ar trebui să aibă putere de decizie în această situație? Realizați o ierarhie a factorilor de decizie!

Directorul

Părinții

Colegii

Învățătorul

Alții.....

Ierarhizați cele 3 dileme din perspectiva dificultății lor:

- 1.
- 2.
- 3.

Mecanismele psihologice ale biasurilor morale.

Două strategii de corectare a lor

Emilia Alexandra Antonese

1. Background teoretic

Moralitatea a fost și este un subiect de interes pentru oamenii din toate timpurile. Unii cercetători au remarcat pe bună dreptate suprapunerea tematică cu alte domenii: „încă de când oamenii au învățat să scrie, au început să trateze subiecte ca moralitatea, religia sau legea, care adesea însemnau unul și același lucru” (Haidt și Kesebir 2010, p. 798). Astăzi, tema moralității face obiectul unor studii extensive în filozofie sau psihologie. Cercetările din domeniul psihologiei morale au profitat substanțial de perspectiva dezvoltării cognitive (Kohlberg 1969) și de contribuțiile psihologiei sociale, domeniu în care au fost studiate teme relevante pentru fenomenul moralității: altruismul, comportamentul prosocial, agresivitatea sau obediența. Un interes deosebit a fost acordat în ultimele decenii studiului dilemelor morale care opun alegerea deontologică celei consecinționiste (Greene et al. 2004). Scenarii ca dilema pasarelei sau a troleului au devenit deja clasice. În aceste cercetări, accentul cade tot mai mult pe înțelegerea mecanismelor psihologice care explică felul în care oamenii iau decizii și fac judecăți morale în diverse situații.

În încercările de a explica formarea judecăților morale și factorii care le influențează, au existat întotdeauna dispute în ceea ce privește prevalența rațiunii sau a emoțiilor. Unii autori susțin că deciziile și judecățile morale depind în mare parte de procesarea rațională, deliberată a informațiilor (Kohlberg 1969; Turiel 1983), în timp ce alți cercetători au încercat să pună în evidență influența emoțiilor (Greene et al. 2001, 2004; Haidt 2001; Kahneman și Frederick 2002). Teoria lui Kohlberg despre stadiile judecății morale a subliniat importanța proceselor raționale, susținând că aprecierea unui lucru ca fiind moral sau imoral se bazează pe abilități cognitive care se dezvoltă încă din copilărie (Kohlberg 1969). Teoriile ulterioare au pus raționalismul pur sub semnul întrebării. Pizarro, Uhlmann și Bloom (2003) au demonstrat că judecata morală este mediată de emoții. Greenwald și Banaji (1995) atrag atenția asupra faptului ca oamenii sunt adesea influențați, în judecățile lor de natură morală, de informații de care nici măcar nu sunt conștienți. Haidt, Koller și Dias (1993) au demonstrat că oamenii au reacții emoționale intense atunci când judecă actele imorale ale altor persoane. De asemenea, dovezile din

domeniul neuroimagisticii (Greene și Haidt 2002) sprijină ideea că emoțiile au o influență deloc de neglijată asupra judecăților morale.

Cele mai influente teorii despre relația dintre emoții și judecățile morale sunt teoria procesării duale a informației (Greene et al. 2001) și modelul social intuiționist (Haidt 2001). Le vom prezenta pe scurt în cele ce urmează.

Greene și colegii săi (2001, 2004) au formulat teoria procesării duale a informației, care postulează două tipuri distincte de activare neuronală: un sistem rapid, bazat pe emoții și care solicită relativ puțin efort și un sistem lent, reflexiv, care implică un grad mai mare de efort. Sistemul emoțional se referă la procesele rapide, intuitive și automate de procesare a informației, procese care sunt de cele mai multe ori inconștiente. Sistemul cognitiv, pe de altă parte, se referă la procesele conștiente, lente și controlate, care sunt importante atunci când luăm decizii, ne controlăm impulsurile sau atunci când folosim funcții cognitive superioare (Greene et al. 2008).

Primul sistem este instinctiv (Stanovich 1999), se bazează pe experiență și este mai curând un sistem adaptativ decât o „scurtătură cognitivă” (Kahneman și Tversky 1982). Reacțiile acestui sistem sunt rapide și spontane și se bazează pe afectele resimțite. Acest sistem, denumit și sistemul experiențial, este influențat preponderent de afecte, care determină la rândul lor comportamentele. Fiind un sistem adaptativ bazat pe experiență, funcția sa principală este aceea de a regla comportamentele de zi cu zi, cu scopul de a evita afectele negative și de a anticipa afectele pozitive (Epstein 2008). În opoziție, sistemul rațional operează într-o manieră analitică, conștientă, care implică multe resurse cognitive. El se bazează pe analiza atentă a dovezilor și a datelor (Epstein 2008), fără a pune un accent special pe experiențele trecute sau pe afectele resimțite (Stanovich 1999).

Un alt model explicativ privitor la evaluarea morală a comportamentului sau a acțiunilor este modelul social intuiționist (Haidt 2001), care sugerează că judecățile morale sunt mai curând intuiții spontane, reacții emoționale de respingere sau acceptare, justificate ulterior prin eforturi cognitive (Greene și Haidt 2002). Acest model sugerează că judecățile cognitive intervin post-hoc în explicarea și justificarea intuițiilor care apar spontan sub forma sentimentului că ceva este sau nu moral. Această asumție este susținută și de studii în care participanții au relatat despre anumite acțiuni că „par imorale” (Cushman et al. 2006). Bargh și Chartrand (1999) evidențiază automatismul judecăților morale în lucrarea lor „The unbearable automaticity of being”. Ei arată că singurele situații în care survin judecăți cognitive sunt cazurile în care fie nu există intuiții inițiale, fie există intuiții contradictorii. Ideea că afectele influențează judecățile și evaluările noastre nu este nici pe departe nouă, ci este susținută și de alte teorii psihologice, cum ar fi teoria afectelor ca informații (Schwarz și Clore 1983). Atunci când oamenii realizează judecăți sau evaluări ale unor situații, cea mai ușoară cale este de a recurge la ceea ce simt. Ei

consideră, în general, că acțiunile care generează afecte pozitive sunt corecte și le consideră greșite pe cele care generează afecte negative.

Deși se consideră că emoțiile au un rol primordial în luarea deciziilor morale (Haidt 2001), rolul lor exact în formarea judecăților nu a fost încă determinat (Doris 2010). Studii anterioare au demonstrat că afectele incidentale influențează aprecierile asupra satisfacției vieții (Schwarz și Clore 1983), estimarea riscului (Loewenstein et al. 2001), precum și alte judecăți evaluative, cum ar fi judecarea stereotipurilor legate de rasă (Forgas și Moylan 1991). Alte studii au evidențiat o legătură directă între afectele incidentale și judecățile și evaluările morale. De exemplu, manipularea emoției de dezgust prin așezarea participanților la birouri murdare sau vizionarea unor filme dezgustătoare i-a determinat pe aceștia să considere acțiunile prezentate ca fiind mai imorale (Schnall et al. 2008). De asemenea, studii realizate cu ajutorul rezonanței magnetice (Greene et al. 2001, 2004; Heekeren et al. 2003) au pus în evidență activarea emoțională în cazul judecăților morale.

Dovezile de până acum par să susțină ideea că emoțiile apar concomitent cu formarea judecăților morale, în majoritatea situațiilor care impun o evaluare din punct de vedere moral. Emoțiile influențează deciziile morale, iar legătura dintre acestea pare să nu fie doar corelațională. De aici, rezultă o întrebare firească: Pot fi separate emoțiile – eventual, prin efort cognitiv – de evaluările morale cu care sunt asociate? Vom încerca să răspundem acestei întrebări prin studiul experimental pe care îl prezentăm în continuare.

În studiul nostru ne-am propus să reducem, prin diverse strategii cognitive, influența reacțiilor emoționale asupra evaluării imoralității unor acțiuni prezentate participanților la studiu. Mai concret, am încercat să creăm condițiile pentru a reduce impactul pe care anumiți factori deformativi îl au asupra judecăților morale. Dintre factorii care deformează în general judecățile morale am ales trei: consecințele acțiunii, tipul de intervenție a agentului (acțiune vs. omisiune) și similaritatea percepută.

Biasul consecințelor (Baron and Hershey 1988) descrie tendința oamenilor de a judeca acțiunile ca fiind morale sau imorale prin prisma consecințelor pe care acestea le au (Berg-Cross 1975; Lipshitz 1989; Olaru 2012). În scenariile prezentate în mod obișnuit, intențiile agentului și acțiunea săvârșită sunt menținute constante. Cu toate acestea, subiecții tind să judece mai aspru acțiunile cu consecințe mai grave comparativ cu acțiunile identice din care rezultă consecințe mai puțin grave sau neutre (Baron și Hershey 1988).

Biasul de omisiune reprezintă tendința de a evalua anumite acțiuni ca fiind mai grave decât inacțiunile sau omisiunile cu aceleași consecințe sau chiar cu consecințe mai grave (Baron și Ritov 1994). Efectul biasului de omisiune a fost observat cu precădere în dilemele morale în care participanții preferă să aleagă

inacțiunea, chiar dacă aceasta presupune consecințe mai grave, de exemplu, mai multe victime (Ritov și Baron 1990). Participanții aleg să nu acționeze (în mod tipic, să nu omoare o persoană pentru a salva mai multe), mai ales în situațiile în care acțiunea presupune contact fizic sau apropiere față de victimă (Greene et al. 2008) sau încălcarea unor valori protejate (Baron și Spranca 1997). Acest bias afectează și evaluarea din punct de vedere moral a acțiunilor: inacțiunile sunt judecate ca fiind mai puțin imorale decât acțiunile; de exemplu, este mai imoral să otrăvești pe cineva, decât să privezi de antidot o persoană (Cushman et al. 2006).

Biasul similarității pornește de la teoria atribuirilor defensive (Walster 1966) și descrie tendința de a judeca imoralitatea unei acțiuni prin prisma similarității cu agentul: cu cât crește similaritatea lor cu agentul, cu atât participanții au tendința de a considera acțiunea lui ca fiind mai puțin imorală; cu cât agentul este descris ca fiind mai diferit de ei, cu atât participanții tind să considere aceeași acțiune ca fiind mai imorală (Antonese 2015).

Studii anterioare au arătat că încurajarea unei perspective raționale (procesare de tip 2) duce la o diminuare a biasului consecințelor (Gino, Moore și Bazerman 2008), la o reducere a erorii determinate de devierea causală (Pizarro, Uhlmann și Bloom 2003) și la o creștere a preferinței pentru perspectiva utilitaristă (Greene et al. 2008). Totuși, studiile anterioare au testat perspectiva propusă de Epstein și colegii săi (1992), în care consemnul dat pentru procesarea de tip rațional nu acoperă, în opinia noastră, toate aspectele presupuse de acest tip de procesare. Consemnul cerea participanților să precizeze care este judecata lor rațională și obiectivă („my rational objective judgement is that”). Acest consemn omite un aspect foarte important în procesarea de tip 2: bazarea pe dovezi (Epstein 2008) și nu pe experiența proprie, ca în cazul sistemului 1. De asemenea, eficiența acestei strategii a fost testată cu precădere în cazul dilemelor morale în care interesează preferința pentru una dintre cele două perspective, deontologică sau utilitaristă, și doar în legătură cu unele biasuri morale.

În studiul de față ne propunem să testăm eficiența raționamentului moral indus (Epstein et al. 1992) în cazul mai multor tipuri de biasuri. Vom îmbogăți consemnul, cerând participanților să se raporteze la dovezile prezentate și nu la experiența proprie. A doua strategie pe care dorim să o testăm se bazează pe observațiile făcute de Cushman și colegii săi (2006), care au investigat influența contactului fizic asupra preferinței pentru perspectiva utilitaristă sau deontologică. Atunci când participanții conștientizează că simpla prezență a contactului fizic i-a determinat să facă o anumită alegere (de exemplu, în dilema pasarelei, alegerea de a nu împinge persoana pentru a opri înaintarea vagonului), ei își revizuiesc decizia, deoarece realizează că au recurs la un principiu care nu este suficient de bun și că judecata lor a fost deformată. În consecință, a doua strategie presupune oferirea unui

consemn specific fiecărui bias, prin care este divulgată existența lui și este explicat mecanismul său de acțiune.

2. Metoda

2.1. Participanți

La acest studiu au participat 169 de studenți ai Universității „Al. I. Cuza” din Iași, Facultatea de Psihologie și Științe ale Educației, anii I și II, cu vârsta cuprinsă între 19 și 46 de ani ($M = 22$, $SD = 4.06$). Participanții au completat chestionare și au primit bonificații la seminariile de statistică și psihologie socială.

2.2. Design experimental și procedură

Participanții au avut de evaluat comportamentul unei persoane care încalcă o normă morală. Fiecare subiect a lecturat pe rând cele trei scenarii, a primit după fiecare dintre ele un consemn specific de procesare a informațiilor conceput cu scopul de a diminua biasurile și a evaluat apoi comportamentul fiecărui agent în parte.

Primul scenariu surprinde biasul consecințelor și descrie un doctor care decide, pentru propriile beneficii financiare, să nu recomande o procedură de diagnosticare costisitoare unui pacient care suferă de dureri de spate. Starea pacientului se îmbunătățește după administrarea de ibuprofen (condiția fără consecințe grave) sau se înrăutățește, iar pacientul rămâne cu dureri pentru tot restul vieții, pierzându-și totodată mobilitatea (condiția cu consecințe grave).

Al doilea scenariu are în vedere biasul de omisiune și descrie o persoană care decide să o ucidă pe bunica sa pentru a-i moșteni averea. Acest lucru are loc fie prin administrarea unei doze duble de insulină (acțiune), fie prin neadministrarea dozei uzuale de insulină (inacțiune).

Al treilea scenariu este conceput să inducă biasul similarității și descrie o persoană care depășește o mașină, în pofida interdicției semnalizate de linia continuă, și accidentează un pieton cauzându-i o fractură. Conducătorul auto este descris fie similar cu participantul (aceiași gen, vârstă similară, student), fie diferit de acesta (gen diferit, 69 de ani, pensionar). De asemenea, participanții din grupul similaritate ridicată dețin permis de conducere și au declarat că au depășit cel puțin o dată pe linie continuă. Prin contrast, participanții din grupul similaritate scăzută nu dețin permis auto. Scenariile sunt redată complet în Anexă. Manipularea strategiilor de diminuare a biasurilor s-a realizat prin intermediul consemnului

primit înaintea evaluărilor. Există două strategii de evitare a biasurilor, detaliate mai jos. Strategia a doua este particularizată pentru fiecare bias. Pentru a testa eficiența strategiilor, vom compara rezultatele cu un grup de control. Participanților din acest grup nu li se oferă nicio strategie de evitare a biasurilor.

Strategia 1. Procesarea rațională: „*Vă rugăm acum să evaluați, pe scala de mai jos, comportamentul (agentului). Atunci când realizați evaluarea, vă rugăm să judecați obiectiv și rațional, bazându-vă pe faptele și dovezile prezentate*”.

Strategia 2. Informarea. Această strategie presupune oferirea unui consemn specific fiecărui bias, prin care sunt detaliate mecanismele psihologice care îl produc.

Consemnul de informare pentru biasul consecințelor a fost: „*Vă rugăm acum să evaluați, pe scala de mai jos, comportamentul doctorului. Înainte de a realiza evaluarea, dorim să precizăm faptul că oamenii sunt de regulă influențați în mod eronat în evaluarea imoralității unei acțiuni de consecințele pe care aceasta le are, considerând ca fiind mai puțin imorale acțiunile care nu au consecințe grave, chiar dacă intențiile și comportamentul agentului sunt aceleași ca în cazul în care acțiunea are consecințe grave.*”

Consemnul de informare pentru biasul de omisiune a fost: „*Vă rugăm acum să evaluați, pe scala de mai jos, comportamentul Elenei. Înainte de a realiza evaluarea, dorim să precizăm faptul că oamenii sunt de regulă influențați în mod eronat în evaluarea imoralității unei persoane, considerând ca fiind mai imorale acțiunile săvârșite decât absența oricărei acțiuni, chiar dacă intențiile persoanei și consecințele întâmplării sunt aceleași în ambele cazuri.*”

Consemnul de informare pentru biasul similarității a fost: „*Vă rugăm acum să evaluați, pe scala de mai jos, comportamentul șoferului. Înainte de a realiza evaluarea, dorim să precizăm faptul că oamenii sunt de regulă influențați în mod eronat în evaluarea imoralității unei acțiuni de asemănarea dintre ei și agent. Ei tind să considere ca fiind mai puțin imorale acțiunile săvârșite de persoane similare cu ei, chiar dacă intențiile agentului și consecințele acțiunii sunt aceleași și în situația în care nu există vreo asemănare cu ei.*”

Grupul de control a primit următorul consemn: „*Vă rugăm acum să evaluați, pe scala de mai jos, comportamentul (agentului).*”

Participanții au evaluat imoralitatea acțiunilor prezentate în scenariu pe o scală de la 1 la 10, unde 1 reprezintă „deloc imoral” și 10 reprezintă „foarte imoral”. Participanții au apreciat de asemenea și gradul de responsabilitate a agentului și a victimei în fiecare scenariu, pe o scală de la 1 la 10, unde 1 reprezintă „deloc responsabil” și 10 reprezintă „total responsabil”. În final, participanții au indicat o modalitate de pedeapsă: a) închisoare, indicând apoi și numărul de luni de pedeapsă; și b) amendă, indicând suma de bani pe care ar trebui să o plătească. Participanții aveau opțiunea de a opta pentru ambele variante de pedeapsă sau pentru niciuna din ele.

3. Rezultate

Pentru a determina dacă similaritatea percepută, consecințele acțiunii sau tipul de intervenție a agentului (acțiune vs. omisiune) au influențat aprecierea imoralității comportamentelor agenților, am efectuat testele t pentru eșantioane independente, comparând cele două grupe de control (în care participanții nu au primit instrucțiuni specifice) din cele două condiții specifice fiecărui bias.

Pentru a examina impactul consecințelor asupra evaluărilor făcute de participanți, am comparat răspunsurile oferite de aceștia la scenariul în care doctorul nu recomandă procedura de diagnosticare costisitoare. Rezultatele arată că participanții au fost influențați în evaluările lor de consecințele acțiunii ($t_{(55)} = 2.674, p = 0.010$), chiar dacă acestea au fost determinate doar de factori exteriori incontrollabili. Participanții din grupul de control din condiția consecințe grave au evaluat comportamentul doctorului ca fiind mai imoral ($M = 8.50, SD = 1.46$), comparativ cu participanții din grupul de control din condiția consecințe mai puțin grave ($M = 7.22, SD = 2.30$). De asemenea, consecințele mai grave au determinat participanții să-i atribuie doctorului mai multă responsabilitate ($t_{(55)} = 2.751, p = 0.003$) și să aleagă, ca modalitate de pedeapsă, un număr mai mare de luni de închisoare ($t_{(65)} = 3.088, p = 0.003; M_{consecințe\ grave} = 12.00, SD = 17.46; M_{fara\ consecințe\ grave} = 2.57, SD = 7.62$). Consecințele acțiunii nu au influențat într-o manieră semnificativă responsabilitatea atribuită victimei și nici amenda pe care participanții au considerat că ar trebui să o plătească doctorul.

Tipul de intervenție a agentului (acțiune vs. omisiune) a influențat aprecierea imoralității, replicând rezultate cunoscute despre acest tip de bias ($t_{(65)} = 2.751, p = 0.003$). Participanții au evaluat ca fiind mai imoral comportamentul persoanei care a administrat o doză dublă de insulină ($M = 9.68, SD = 0.76$), comparativ cu participanții care au evaluat comportamentul persoanei care a ales să nu administreze doza uzuală de insulină ($M = 8.59, SD = 1.87$), chiar dacă intențiile erau aceleași și rezultatul identic (decesul victimei). Tipul de intervenție (acțiune vs. omisiune) nu a influențat însă responsabilitatea atribuită agentului și nici pe cea atribuită victimei. De asemenea, nu a fost observat un efect al manipulării asupra pedepsei pe care participanții au considerat-o potrivită, nici în ceea ce privește numărul de luni de închisoare, nici în ceea ce privește amenda.

Pentru a studia impactul similarității dintre participant și agent asupra imoralității percepute, am comparat răspunsurile participanților din grupul similaritate ridicată cu cele oferite de participanții din grupul similaritate scăzută, în scenariul șoferului care accidentează pietonul. Rezultatele arată un efect semnificativ al similarității asupra gradului în care participanții apreciază comportamentul ca fiind imoral ($t_{(87)} = 4.816, p < 0.001$). Participanții din grupul similaritate ridicată consideră mai puțin imoral comportamentul agentului

($M = 5.79$, $SD = 1.81$), în comparație cu cei din grupul similaritate scăzută ($M = 7.75$, $SD = 1.35$) cu toate că acțiunea, consecințele și intențiile agentului sunt identice. Similaritatea percepută nu a influențat responsabilitatea atribuită agentului, responsabilitatea atribuită victimei, amenda considerată potrivită și nici numărul de luni de închisoare cu care a fost penalizat agentul.

Pentru a testa eficiența strategiei de procesare rațională a informațiilor am comparat pentru fiecare scenariu răspunsurile participanților care au primit consemnul specific acestei strategii. Într-o primă etapă, am procedat într-o manieră similară celei folosite pentru demonstrarea existenței biasului: am folosit testul t pentru eșantioane independente pentru a compara evaluările făcute de participanții din grupul consecințe grave – procesare rațională cu cele făcute de cei din grupul consecințe moderate – procesare rațională. Dacă probabilitatea „p” obținută are o valoare mai mare decât 0.05 considerăm că putem respinge ipoteza alternativă și accepta ipoteza de nul, cu alte cuvinte, faptul că diferența, pusă inițial în evidență prin compararea grupurilor de control, a dispărut și, prin urmare, strategia a fost eficace. Pentru a testa suplimentar eficiența strategiei am realizat apoi diferența dintre evaluarea făcută de participanții din condiția consecințe grave procesare rațională și cei din condiția consecințe moderate procesare rațională și am comparat apoi această diferență cu valoarea 0, folosind testul t pentru un singur eșantion. Dacă valoarea indicelui „p” a fost și în acest caz mai mare decât 0,05 am considerat strategia ca fiind eficientă în eliminarea biasului. Am folosit proceduri identice atât pentru testarea eficienței strategiei de procesare rațională asupra biasului omisiunii și al similarității cât și pentru testarea eficienței strategiei de informare.

Strategia de procesare rațională a informațiilor a avut un efect asupra evaluărilor făcute de participanți dar acest efect a fost invers celui așteptat: strategia determinând o intensificare a biasului. Participanții din grupul consecințe grave – procesare rațională au evaluat comportamentul agentului ca fiind mai imoral ($t_{(69)} = 3.06$, $p = 0.003$, $M = 8.40$, $SD = 1.90$) în comparație cu participanții din grupul consecințe moderate – procesare rațională ($M = 6.90$, $SD = 2.20$), iar diferența dintre evaluările făcute de participanții din condiția procesare rațională în cele două situații specifice acestui bias a fost mai mare decât în cazul grupelor de control. Strategia de procesare rațională nu a dus la scăderea erorii de atribuire, participanții din grupul consecințe grave – procesare rațională continuând să atribuie mai multă responsabilitate agentului ($t_{(69)} = 2.23$ $p = 0.024$, $M = 8.17$, $SD = 2.13$), în comparație cu cei din condiția consecințe moderate – procesare rațională ($M = 6.88$, $SD = 2.55$).

În ceea ce privește biasul omisiunii, strategia de procesare rațională a avut efectul așteptat, ducând la dispariția biasului observat inițial între grupurile de control: testul t pentru eșantioane independente a indicat lipsa unei diferențe semnificative între evaluările făcute de participanții din condiția acțiune – procesare rațională și cele făcute de participanții din condiția inacțiune – procesare rațională

($t_{(20)} = 0.69$, $p = 0.48$). Lipsa unei diferențe a fost pusă în evidență și folosind testul t pentru un singur eșantion ($t_{(20)} = 0.77$, $p = 0.62$) care a arătat faptul că diferența dintre cele două evaluări nu se îndepărtează semnificativ de valoarea 0.

Strategia de procesare rațională a informațiilor a dus și la o dispariție a bias-ului similarității ($t_{(57)} = 0.307$, $p = 0.76$). Atunci când au primit consemnul de procesare rațională a informațiilor, diferența dintre evaluările făcute de participanții din grupul similaritate ridicată și cei din grupul similaritate scăzută nu s-a îndepărtat semnificativ de 0 ($t_{(28)} = 0.41$, $p = 0.68$).

Strategia de informare a fost eficientă în diminuarea biasului consecințelor, diferența pusă în evidență atunci când am comparat evaluările făcute de participanții din grupele de control a dispărut atunci când subiecții au fost informați cu privire la existența acestui bias ($t_{(47)} = 1.16$, $p = 0.25$). Ipoteza este susținută și de rezultatele obținute cu one sample t test: diferența dintre evaluările realizate de participanții din condiția consecințe grave – informare și cele realizate de cei din condiția consecințe moderate – informare nu se abate semnificativ de valoarea 0 ($t_{(19)} = 0.77$, $p = 0.45$).

În ceea ce privește diminuarea biasului omisiunii, strategia de informare nu a fost eficientă, diferențele dintre evaluarea făcută de participanții din condiția acțiune și cei din condiția omisiune a rămas semnificativă și după ce aceștia au primit consemnul în care erau informați cu privire la existența biasului ($t_{(38)} = 2.38$, $p = 0.022$).

Informarea participanților asupra faptului că similaritatea dintre ei și agent ar putea influența evaluarea imoralității comportamentului agentului i-a determinat pe participanți să evite o evaluare distorsionată. Nu au mai existat diferențe semnificative între evaluările făcute de participanții din grupul similaritate scăzută și cei din grupul similaritate ridicată, după ce au primit consemnul de informare ($t_{(54)} = 0.39$, $p = 0.692$). De asemenea, testul t pentru un singur eșantion a pus în evidență faptul că diferența dintre cele două medii nu se abate semnificativ de la valoarea 0 ($t_{(19)} = 0.68$, $p = 0.504$).

Pentru a verifica tendințele și eventualele pattern-uri de răspuns ale participanților, am calculat corelațiile între răspunsurile oferite la cele cinci întrebări. În cazul biasului de omisiune, nu rezultă corelații semnificative între imoralitatea percepută, responsabilitatea atribuită victimei sau agresorului și pedepsele atribuite acestuia. În schimb, în cazul biasului consecințelor, participanții par să răspundă după un anumit pattern, deoarece se observă corelații moderate între imoralitatea percepută și atribuirea responsabilității agentului ($r_{(168)} = 0.469$, $p < 0.001$), pe de o parte, și între imoralitatea percepută și perioada de închisoare prescrisă ($r_{(168)} = 0.292$, $p < 0.001$), pe de altă parte. În cazul biasului similarității, se observă de asemenea o corelație între imoralitatea percepută și responsabilitatea atribuită agentului ($r_{(168)} = 0.304$, $p < 0.000$) și între imoralitatea percepută și responsabilitatea atribuită victimei ($r_{(168)} = -0.225$, $p = 0.006$).

4. Discuții

Scopul acestui studiu a fost investigarea factorilor care influențează evaluarea comportamentelor unui agent care încalcă diverse norme morale, concentrându-ne atenția asupra biasului consecințelor, biasului omisiunii și biasului similarității dintre agent și participant. Primele două biasuri sunt deja abundent documentate (Baron și Hershey 1988; Baron și Ritov 1994; Lipshitz 1989). Studiul nostru contribuie la fondul de cunoștințe existente prin includerea mai multor aspecte de natură evaluativă, cum ar fi atribuirea responsabilității sau pedeapsa pe care participanții o consideră potrivită pentru agent. În a doua etapă a studiului, ne-am propus să testăm eficiența a două strategii care ar putea diminua ocurența biasurilor: încurajarea unei procesări raționale a informațiilor și informarea participanților cu privire la existența și mecanismele biasurilor.

Studiul nostru arată că participanții au fost influențați în evaluarea imoralității acțiunilor agentului de consecințele acesteia, rezultat ce confirmă studiile anterioare (Baron și Hershey 1988; Lipshitz 1989). Consecințele mai grave i-au determinat pe participanți să atribuie mai multă responsabilitate agentului și o pedeapsă mai severă. Atribuirea unei responsabilități mai mari agentului pentru acțiunile cu consecințe grave este în conformitate cu unele studii din domeniul teoriei atribuirilor defensive (Walster 1966; Fiske și Taylor 1991) și poate fi un factor care explică, cel puțin în parte, biasul consecințelor. Atunci când o acțiune are consecințe grave, participantul tinde să îi atribuie agentului mai multă responsabilitate pentru incidentul produs și să-l considere mai vinovat de încălcarea normelor, apreciind în ultima instanță comportamentul acestuia ca fiind mai imoral. Această explicație este susținută și de corelația puternică între imoralitatea percepută, atribuirea responsabilității și pedeapsa atribuită agresorului.

Studiul nostru a putut replica și rezultatele cunoscute despre biasul omisiunii. Tipul de intervenție (acțiune vs. omisiune) a influențat imoralitatea percepută, participanții considerând mai imorală uciderea unei persoane printr-o acțiune directă decât printr-o omisiune, chiar dacă intențiile erau identice în ambele cazuri. Acest rezultat este în conformitate cu studiile anterioare din domeniul deciziilor morale, care au arătat că participanții consideră inacțiunea ca fiind mai puțin gravă (Ritov și Baron 1990). Explicația acestui bias pare să nu aibă o legătură directă cu atribuirea responsabilității, pentru că tipul de intervenție nu a influențat nici atribuirea responsabilității, nici pedeapsa pentru agent.

În fine, participanții au considerat mai puțin imoral comportamentul agentului, atunci când acesta era descris similar cu ei, și au arătat tendința de a condamna mai aspru aceeași acțiune, atunci când agentul era diferit de ei. Similaritatea dintre participanți și agent nu a influențat în mod direct atribuirea responsabilității și nici pedeapsa propusă pentru comportamentul lui. Chiar dacă nu

am descoperit influențe directe ale similarității asupra atribuirii responsabilității, aceasta din urmă pare să fie răspunzătoare, cel puțin în parte, pentru biasul similarității percepute, deoarece imoralitatea atribuită agentului corelează pozitiv cu responsabilitatea atribuită acestuia și negativ cu responsabilitatea atribuită victimei.

În partea a doua a studiului, ne-am concentrat atenția asupra strategiilor de diminuare a biasurilor. Prima strategie a fost inducerea unei perspective raționale printr-un consemn specific, similar studiilor anterioare (Gino, Moore și Bazerman 2008), dar la care am adăugat cerința ca participanții să se bazeze în evaluarea lor doar pe dovezile prezentate. În cazul biasului consecințelor, această strategie a avut un efect invers celui anticipat, determinându-i pe participanții la studiu să se lase influențați într-o mai mare măsură de consecințele acțiunii. Acest efect invers a fost observat doar în cazul biasului consecințelor. În cazul biasului omisiunii și al similarității, strategia a dus la diminuarea lor. Explicația pentru efectul invers observat în cazul biasului consecințelor este legată eventual de faptul că noi am adăugat consemnului de procesare rațională folosit în studiile anterioare recomandarea de a baza evaluarea doar pe dovezi. Probabil că participanții au interpretat consecințele acțiunii în sensul unor dovezi relevante iar acest fapt i-a determinat să țină cont de ele, într-o mai mare măsură.

Strategia de procesare rațională a informațiilor a fost eficientă în diminuarea biasului omisiunii în ceea ce privește evaluarea imoralității acțiunii, determinând participanții să considere omisiunea la fel de imorală ca acțiunea. Totuși, am observat și aici un efect invers celui anticipat cu privire la penalizarea comportamentului indezirabil. În condiția de acțiune directă, consemnul de procesare rațională i-a determinat pe participanți să acorde o pedeapsă mai aspră agentului (mai multe luni de închisoare). Explicația pentru acest efect rezidă eventual tot în sublinierea importanței dovezilor, fapt care a determinat probabil participanții să ia în calcul într-o măsură mai mare consecințele grave ale acțiunii și, deci, să acorde o pedeapsă mai aspră.

În ce privește eficiența celei de-a doua strategii de corectare a biasurilor, rezultatele sunt de asemenea mixte. Ea a fost eficientă în diminuarea biasului consecințelor și al similarității și nu a avut un efect semnificativ asupra biasului omisiunii. Considerăm că strategia de informare a fost eficientă în diminuarea biasul similarității deoarece participanții au acceptat că similaritatea este irelevantă în evaluarea imoralității percepute. Așa cum au arătat studiile anterioare (Cushman 2006), atunci când participanții conștientizează existența unui bias, ei tind să respingă evaluarea inițială și să-și corecteze modul de a gândi. Însă această ajustare apare doar dacă participanții consideră acest factor ca fiind lipsit de fundamentare. Chiar dacă noi am informat participanții în legătură cu existența și mecanismele biasului omisiunii, acest fapt nu i-a împiedicat să țină cont în evaluarea lor de factorul în cauză, deoarece au apreciat probabil că acel factor este suficient de

important. Într-adevăr, sistemul legislativ apreciază gravitatea faptelor în funcție de tipul de acțiune, realizând o distincție între acțiunile directe și cele indirecte, prin omisiune, și diferențiind, de exemplu, între omor și omor din culpă. Este posibil ca, în cazul biasului similarității, participanții să nu fi putut găsi o justificare pentru evaluarea diferențiată a comportamentului pe baza gradului de asemănare dintre ei și agent, ceea ce a dus la respingerea automată a acestui tip de gândire și la ajustarea evaluărilor inițiale.

În ceea ce privește limitele studiului, menționăm posibilitatea redusă de generalizare a rezultatelor. În acest studiu am folosit o singură situație pentru evidențierea fiecărui bias, ceea ce limitează concluziile pe care le putem formula în legătură cu mecanismele fiecărui bias și a strategiilor de diminuare a lor. Studii viitoare ar trebui să testeze eficiența acestor strategii folosind mai multe scenarii și mai multe contexte. De asemenea, participanții ar trebui întrebați în mod explicit despre motivele care i-au determinat să facă anumite alegeri.

5. Concluzii

Studiul nostru confirmă influența consecințelor acțiunii, a tipului de intervenție a agentului și a similarității percepute asupra evaluării imoralității unei acțiuni și evidențiază o legătură între imoralitatea percepută și atribuirea responsabilității. Această legătură pare a explica, cel puțin în parte, biasurile evaluării moralității. Strategiile de diminuare a biasurilor s-au dovedit a fi parțial eficiente, evidențiind astfel complexitatea proceselor de evaluare a imoralității. Strategia de procesare rațională a informațiilor a fost eficientă în diminuarea biasului omisiunii și a biasului similarității și a determinat, surprinzător, o accentuare a biasului consecințelor, iar strategia de informare a fost eficientă în diminuarea biasului consecințelor și a biasului similarității și nu a avut niciun efect asupra biasului omisiunii.

Mențiune: Această lucrare a fost realizată în cadrul proiectului POSDRU/159/1.5/S/133675 „Inovare și dezvoltare în structurarea și reprezentarea cunoașterii prin burse doctorale și postdoctorale (IDSRC - doc postdoc)”, cofinanțat de Uniunea Europeană și Guvernul României din Fondul Social European prin Programul Operațional Sectorial Dezvoltarea Resurselor Umane 2007-2013.

Referințe bibliografice:

- Antonese, Emilia Alexandra. 2015. „Understanding Moral Judgments: The Role of the Agent’s Characteristics in Moral Evaluations.” *Symposion* 2 (2): 203-213.
- Bargh, John A. și Tanya L. Chartrand. 1999. „The Unbearable Automaticity of Being.” *American psychologist* 54 (7): 462.
- Baron, Jonathan și John C. Hershey. 1988. „Outcome Bias in Decision Evaluation.” *Journal of personality and social psychology* 54 (4): 569.
- Baron, Jonathan și Ilana Ritov. 1994. „Reference Points and Omission Bias.” *Organizational Behavior and Human Decision Processes* 59 (3): 475-498.
- Baron, Jonathan și Mark Spranca. 1997. „Protected Values.” *Organizational behavior and human decision processes* 70 (1): 1-16.
- Berg-Cross, Linda Gail. 1975. „Intentionality, Degree of Damage, and Moral Judgments.” *Child Development*: 970-974.
- Cushman, Fiery, Liane Young și Marc Hauser. 2006. „The Role of Conscious Reasoning and Intuition in Moral Judgment Testing Three principles of Harm.” *Psychological science* 17 (12): 1082-1089.
- Doris, John Michael. 2010. *The Moral Psychology Handbook*. New York: Oxford University Press.
- Epstein, Seymour. 2008. „Intuition from the Perspective of Cognitive-Experiential Self-Theory.” In *Intuition in Judgment and Decision Making*, ed. Henning Plessner, Cornelia Betsch, Tilmann Betsch, 23-37. Mahwah, NJ, US: Lawrence Erlbaum Associates Publishers.
- Epstein, Seymour, Abigail Lipson, Carolyn Holstein și Eileen Huh. 1992. „Irrational Reactions to Negative Outcomes: Evidence for Two Conceptual Systems.” *Journal of personality and social psychology* 62 (2): 328-339.
- Fiske, Susan T. and Shelley E. Taylor. 1991. *Social Cognition: From Brains to Culture* (2nd ed.). New York: McGraw-Hill.
- Forgas, Joseph P. și Stephanie J. Moylan. 1991. „Affective Influences on Stereotype Judgements.” *Cognition & Emotion* 5 (5-6): 379-395.
- Greene, Joshua și Jonathan Haidt. 2002. „How (and where) Does Moral Judgment Work?.” *Trends in cognitive sciences* 6 (12): 517-523..
- Greene, Joshua D., Sylvia A. Morelli, Kelly Lowenberg, Leigh E. Nystrom și Jonathan D. Cohen. 2008. „Cognitive Load Selectively Interferes with Utilitarian Moral Judgment.” *Cognition* 107 (3): 1144-1154.
- Greene, Joshua D., Leigh E. Nystrom, Andrew D. Engell, John M. Darley și Jonathan D. Cohen. 2004. „The Neural Bases of Cognitive Conflict and Control in Moral Judgment.” *Neuron* 44 (2): 389-400.
- Greene, Joshua D., R. Brian Sommerville, Leigh E. Nystrom, John M. Darley și Jonathan D. Cohen. 2001. „An fMRI Investigation of Emotional Engagement in Moral Judgment.” *Science* 293: 2105-2108.

- Greenwald, Anthony G. și Mahzarin R. Banaji. 1995. „Implicit Social Cognition: Attitudes, Self-Esteem, and Stereotypes.” *Psychological review* 102 (1): 4-27.
- Gino, Francesca, Don A. Moore și Max H. Bazerman. 2008. „No Harm, No Foul: The Outcome Bias in Ethical Judgments.” *Harvard Business School NOM Working Paper 08-080*.
- Haidt, Jonathan. 2001. „The Emotional Dog and its Rational Tail: A Social Intuitionist Approach to Moral Judgment.” *Psychological review* 108 (4): 814-834.
- Haidt, Jonathan și Selin Kesebir. 2010. „Morality.” In *Handbook of Social Psychology*, ed. Susan T. Fiske, Daniel T. Gilbert, Gardner Lindzey, 797-832. Hoboken, New Jersey: John Wiley.
- Haidt, Jonathan, Silvia Helena Koller și Maria G. Dias. 1993. „Affect, Culture, And Morality, Or Is It Wrong to Eat Your Dog?” *Journal of personality and social psychology* 65 (4): 613-628.
- Heekeren, Hauke R., Isabell Wartenburger, Helge Schmidt, Hans-Peter Schwintowski și Arno Villringer. 2003. „An fMRI Study of Simple Ethical Decision-Making.” *Neuroreport* 14 (9): 1215-1219.
- Kahneman, Daniel și Shane Frederick. 2002. „Representativeness Revisited: Attribute Substitution in Intuitive Judgment.” In *Heuristics and biases: The psychology of intuitive judgment*, ed. Thomas Gilovich, Dale Griffin, Daniel Kahneman, 49-81. Cambridge: Cambridge University Press.
- Kahneman, Daniel și Amos Tversky. 1982. „On the Study of Statistical Intuitions.” *Cognition*, 11 (2): 123-141.
- Kohlberg, Lawrence, and Richard Kramer. 1969. „Continuities and Discontinuities in Childhood and Adult Moral Development.” *Human development* 12 (2): 93-120.
- Lipshitz, Raanan. 1989. „Either a Medal or a Corporal: The Effects of Success and Failure on the Evaluation of Decision Making and Decision Makers.” *Organizational Behavior and Human Decision Processes* 44 (3): 380-395.
- Loewenstein, George F., Elke U. Weber, Christopher K. Hsee și Ned Welch. 2001. „Risk As Feelings.” *Psychological bulletin* 127 (2): 267.
- Olaru, Bogdan. 2012. *Changing one's Moral Luck: The Effect of Restitution on Moral Judgments*. AV Akademikerverlag.
- Pizarro, David A., Eric Uhlmann și Paul Bloom. 2003. „Causal Deviance and the Attribution of Moral Responsibility.” *Journal of Experimental Social Psychology* 39 (6): 653-660.
- Ritov, Ilana și Jonathan Baron. 1990. „Reluctance to Vaccinate: Omission Bias and Ambiguity.” *Journal of Behavioral Decision Making* 3 (4): 263-277.

- Schnall, Simone, Jonathan Haidt, Gerald L. Clore și Alexander H. Jordan. 2008. „Disgust as Embodied Moral Judgment.” *Personality and social psychology bulletin* 34: 1096-1109.
- Schwarz, Norbert și Gerald L. Clore. 1983. „Mood, Misattribution, and Judgments of Well-Being: Informative and Directive Functions of Affective States.” *Journal of personality and social psychology* 45 (3): 513.
- Stanovich, Keith E. 1999. *Who Is Rational?: Studies of Individual Differences in Reasoning*. Psychology Press.
- Turiel, Elliot. 1983. *The Development of Social Knowledge: Morality and Convention*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Walster, Elaine. 1966. „Assignment of Responsibility for an Accident.” *Journal of Personality and Social Psychology* 3 (1): 73.
- Walster, Elaine. 1967. „Second Guessing Important Events.” *Human Relations* 20: 239-249.

Anexă. Scenariile folosite

Bias 1 – Inacțiune vs. acțiune	
<p style="text-align: center;"><i>Situația 1 – Acțiune</i></p> <p>Elena are o ruda care este bolnavă de diabet și este dependentă de insulină. Elena are nevoie de bani și, conștientă de faptul că este singura moștenitoare a averii rudei sale, decide într-o zi să-i administreze o doză dublă de insulină. Ruda Elenei moare ca urmare a administrării dozei duble de insulină.</p>	<p style="text-align: center;"><i>Situația 2 – Inacțiune</i></p> <p>Elena are o ruda care este bolnavă de diabet și este dependentă de insulină. Elena are nevoie de bani și, conștientă de faptul că este singura moștenitoare a averii rudei sale, decide într-o zi să nu-i administreze doza zilnică de insulină. Ruda Elenei moare ca urmare a neadministrării dozei uzuale de insulină.</p>
Bias 2 – Consecințe negative vs. neutre	
<p style="text-align: center;">Situația 1 - Consecințe negative</p> <p>De 2 săptămâni Ovidiu prezintă dureri în partea inferioară a spatelui, cu simptome îngrijorătoare. Medicul i-a prescris odihnă la pat, ibuprofen și o pernă electrică noaptea. Deși durerea s-a mai atenuat, Ovidiu este îngrijorat, deoarece durerea de spate persistă. În rest, Ovidiu este sănătos și nu prezintă dureri de oase. Preocupat, Ovidiu dorește să fie consultat de un chirurg ortoped sau să facă o scanare cu rezonanță magnetică. Deși în acest caz practica este să i se recomande un specialist sau studii de imagistică din cauza probabilității unei boli grave, medicul contactat de Ovidiu a recomandat doar odihnă, o soluție mai ușoară și mai ieftină pentru medic,</p>	<p style="text-align: center;">Situația 2 - Fără consecințe negative</p> <p>De 2 săptămâni Ovidiu prezintă dureri în partea inferioară a spatelui, cu simptome îngrijorătoare. Deși durerea s-a mai atenuat după ce i s-a prescris odihnă la pat, ibuprofen și o pernă electrică noaptea, Ovidiu este îngrijorat deoarece durerea de spate a persistat. În rest, Ovidiu este sănătos și nu prezintă dureri de oase. Preocupat, Ovidiu dorește să fie consultat de un chirurg ortoped sau să facă o scanare cu rezonanță magnetică. Deși în acest caz practica este să i se recomande un specialist sau studii de imagistică din cauza probabilității unei boli grave, medicul contactat de Ovidiu a recomandat doar odihnă, o soluție mai</p>

<p>comparativ cu alternativele. Medicul a fost interesat într-adevăr să economisească bani și timp pentru el însuși. Doctorii încasează un tarif lunar pentru fiecare pacient consultat, în schimb consultația lor nu este decontată dacă trimit pacientul la un medic specialist. Simptomele lui Ovidiu se înrăutățesc cu timpul și după doar câteva săptămâni pacientul necesită o intervenție chirurgicală la spate, care probabil că va avea efecte pe termen lung (durere sporită și pierderea mobilității).</p>	<p>ușoară și mai ieftină pentru medic comparativ cu alternativele. Medicul a fost interesat într-adevăr să economisească bani și timp pentru el însuși. Doctorii sunt compensați în sensul că încasează un tarif lunar pentru fiecare pacient și achită costurile specialiștilor din tariful lor. Simptomele lui Ovidiu se îmbunătățesc cu timpul și după doar câteva săptămâni durerea dispare cu totul.</p>
Bias 3 – Similaritate	
<p style="text-align: center;">Situția 1 – Similaritate ridicată</p> <p>Maria are 21 de ani și este studentă. Ea se îndreaptă spre facultate, la volanul autoturismului propriu. Ea circulă cu viteză legală dar, pentru că se grăbește, depășește o altă mașină pe linia continuă, neobservând astfel un pieton care traversa strada. Maria frânează, însă lovește persoana care traversa strada. Aceasta ajunge la spital unde medicii constată că are o fractură la picior.</p>	<p style="text-align: center;">Situția 2 – Similaritate scăzută</p> <p>Maria are 69 de ani, și este pensionar. Ea se îndreaptă spre piață, la volanul autoturismului propriu. Ea circulă cu viteza legală dar, pentru că se grăbește, depășește o altă mașină pe linia continuă, neobservând astfel un pieton care traversa strada. George frânează însă lovește pietonul care traversa strada. Acesta ajunge la spital unde medicii constată că are o fractură la picior.</p>

Gândirea conștientă și gândirea inconștientă în deciziile morale

Georgiana Zugravu

1. Introducere

În studierea modului în care oamenii folosesc raționamentul moral pentru a rezolva diferite dileme morale, teoriile clasice ale moralității postulează că oamenii recurg fie la analiza rațională a informațiilor disponibile, fie la cunoașterea intuitivă, de primă instanță pe care o au despre situația pe care o evaluează. Cele mai cunoscute modele explicative despre felul în care oamenii evaluează corectitudinea acțiunilor proprii sau ale celorlalți sunt propuse din două mari perspective, cea raționalistă și cea intuiționistă. Ambele perspective impun puncte de vedere diferite asupra evaluării morale. Abordarea raționalistă susține că evaluările morale sunt rezultatul proceselor cognitive superioare, reflexive, asupra cărora subiectul are o putere ridicată de control (Kohlberg 1968; Turiel 1983), pe când modelele intuiționiste evidențiază rolul unor procese de nivel inferior, care se desfășoară automat, intuitiv și se află, într-o mare măsură, în afara controlului conștient al subiectului (Haidt 2001).

Lucrarea de față pornește de la câteva dintre cele mai importante abordări despre mecanismele psihologice care stau la baza evaluărilor morale. Ne interesează opoziția dintre prelucrarea conștientă și inconștientă a acestor informații și dacă există un efect semnificativ al procesării cognitive asupra evaluării morale. Studiile pe tema gândirii inconștiente converg către ideea că, în situații decizionale cu implicații morale, gândirea inconștientă conduce la decizii mai utilitariste, comparativ cu cea conștientă sau spontană (Ham și Bos 2010). Mai mult, s-a observat că, în contexte care nu au conotații morale, gândirea inconștientă conduce la o acuratețe mai mare a deciziei în raport cu propriile preferințe (Dijksterhuis 2004). Vom extinde această idee la sfera evaluării morale. Ipoteza noastră este că modul de prelucrare inconștient al informației este capabil să conducă la rezultate care sunt în mai mare măsură concordante cu standardele morale declarate ale participanților la studiu, comparativ cu modul de prelucrare conștient și cu modul de evaluare spontan, realizat fără a avea la dispoziție un timp de reflecție. Cu alte cuvinte, ne așteptăm ca gândirea inconștientă să conducă la decizii mai apropiate de profilul moral al individului comparativ cu gândirea spontană sau conștientă.

2. Perspective teoretice asupra mecanismelor psihologice care stau la baza elaborării judecății morale

O întrebare tipică din aria cercetărilor referitoare la raționamentele morale este: *Ce mecanisme psihologice stau la baza evaluării moralității acțiunilor, fie că este vorba despre comportamentele proprii sau ale celuilalt?* Psihologia morală a fost mult timp caracterizată de o perspectivă dihotomică. Explicarea mecanismelor prin care sunt generate judecățile morale recurge fie la *modelele intuiționiste* – pentru care judecata morală este produsul unor *processe non-raționale, intuiționiste, afective* – fie la *modelele raționaliste*, care, în elaborarea judecății morale, accentuează rolul *proceselor cognitive conștiente, de ordin superior*.

Modelele raționaliste se bazează pe asumția conform căreia la baza evaluărilor și deciziilor morale stau procesele de raționament și reflecție (Kohlberg 1968; Turiel 1983). Evaluările și deciziile morale sunt rezultatul unor calcule raționale, solicită efort și un control cognitiv ridicat din partea decidentului, care este pe deplin conștient de această experiență (Bargh 1994). Cea mai cunoscută perspectivă rațională asupra judecății morale este modelul propus de Lawrence Kohlberg, pornind de la observațiile lui Jean Piaget asupra caracteristicilor raționamentului moral la copii. Kohlberg descrie judecata morală ca fiind procesul conștient de utilizare a unui limbaj moral comun (Kohlberg 1984). Modelul nu neagă implicarea dinamicilor afective în judecarea situațiilor cu specific moral, dar le conferă un rol secundar, postulând că, în cele din urmă, evaluările și deciziile morale sunt rezultatul unui proces de gândire și raționament. În explicarea judecății morale, Kohlberg utilizează tehnica interviului și a dilemelor morale. El confruntă participanții (copii și adulți) cu situații problemă (dilemele morale) construite în jurul opoziției dintre obligația de a respecta o normă morală (de exemplu, să nu furi) și aspecte particulare care pot favoriza încălcarea acelei norme morale. În final, este analizată maniera în care subiecții rezolvă aceste conflicte. Cea mai cunoscută dilemă este cea în care Heinz, personajul principal, trebuie să decidă dacă va intra prin efracție în farmacie pentru a fura un medicament care ar putea să salveze viața soției sale afectată de o formă rară de cancer. În urma analizei datelor, Kohlberg a arătat că ontogeneza judecății morale este una de tip stadial și a identificat șase astfel de stadii. În cel incipient, copiii evaluează acțiunile din prisma consecințelor pozitive sau negative asupra sinelui. Odată cu maturizarea și dezvoltarea abilităților cognitive, se dezvoltă abilitatea „asumării rolului” sau capacitatea de a înțelege o situație din perspective diferite. Asumarea rolului sprijină dezvoltarea judecății morale, iar dezvoltarea acesteia din urmă conduce la progrese în direcția raționamentului moral.

Modelele intuiționiste afirmă că, în deciziile morale, intuiția morală survine prima. Se consideră că aceasta ar fi principala sursă de informare a judecății morale (Kagan 1984; Shweder și Haidt 1993; Wilson 1993). În filosofie, intuiționismul este susținut de argumentul că există un număr mare de „adevăruri morale” pe care oamenii le adoptă în urma unui proces similar percepției, mai degrabă decât urmare a unei evaluări raționale. Angajat în acest proces asemănător percepției, individul înțelege – fără a avea nevoie de justificare – că „adevărul respectiv este și trebuie să fie adevărat prin sine însuși” (Harrison 1967, 72). În psihologie, intuiția morală a fost definită drept apariția neașteptată, spontană, în plan conștient sau la limita acestuia, a unei stări afective evaluative față de caracterul unei persoane sau acțiunii. Evaluarea este de ordin elementar și, cel mai adesea, dihotomic (plăcut – neplăcut, bun – rău). Specific cunoașterii intuitive este că individul ajunge la această evaluare fără a avea conștiința faptului că a parcurs un proces de căutare, ponderare a dovezilor sau de inferare a unei concluzii (Haidt și Bjorklund 2008, 88; apud Haidt și Kesebir 2010). Intuiția morală este un exemplu de proces automat. Bargh și Chartrand (1999) consideră că procesele automate subîntind o mare parte a vieții psihice a individului.

Comparativ cu alte procese cognitive automate, care nu au neapărat un conținut afectiv, intuiția morală este considerată în aceste modele un subtip al proceselor automate „încărcate afectiv”. Intuițiile morale joacă rolul unor informații în elaborarea judecăților despre bine și rău. Uneori, aceste reacții afective sunt atât de puternice și diferențiate încât pot fi etichetate drept emoții morale (de exemplu, furia, dezgustul sau gratitudinea), dar, de obicei, sunt reacții afective pozitive sau negative nediferențiate, de aprobare sau respingere (Fazio, Sanbonmatsu, Powell și Kardes 1986; Greenwald, Nosek și Banaji 2003). Pornind de la premiza conform căreia creierul uman evaluează în mod automat și inevitabil toți stimulii din mediul înconjurător (atât pe cei aflați imediat sub, cât și pe cei aflați peste pragul subiectiv de percepție) și de la premiza că aceste evaluări inițiale sunt dificil de inhibat sau de modificat prin intermediul proceselor cognitive de control (Zajonc 1980), o serie de studii din sfera psihologiei moralității sprijină ideea că, atunci când oamenii se angajează într-o evaluare morală deliberată, ei fac acest lucru într-un spațiu mental care a fost inițial organizat de diferite procese intuitive, incluzând aici reacțiile afective ce pregătesc creierul să evite sau, dimpotrivă, să accepte stimulul respectiv (Luo et al. 2006; Todorov, Mandisodza, Goren și Hall 2005).

Cele două perspective pun în contrast două procese cognitive (intuiție *versus* gândire sau raționament), dintre care primul are aproape întotdeauna o componentă afectivă (Shweder și Haidt 1993). Cele două procese prezintă similarități cu cele două sisteme descrise de una dintre cele mai des utilizate clasificări a activității cognitive cu finalitate decizională. Această clasificare

distinge între „*sistemul 1.*” caracterizat ca fiind automatic, preconștient, holistic, asociaționist, non-verbal și în strânsă legătură cu sistemul afectiv, și „*sistemul 2.*” care operează la nivel conștient, este intențional, analitic, verbal și relativ independent de sistemul afectiv (Sloman 1996). În privința modalității în care cele două sisteme de procesare a informațiilor operează, psihologii cognitiști sunt de acord că procesarea se desfășoară într-o oarecare măsură independent. Se presupune însă că procesele raționale – cu funcție de supervizare – intervin în „corectarea” erorilor ocazionale ale sistemului automat. Modelele intuiționiste consideră că, în elaborarea judecății morale, procesele conștiente manifestă un control mai scăzut și mai puțină independență, comparativ cu alte tipuri de judecăți evaluative. În diferite studii privind încălcarea unor interdicții cu caracter inofensiv (o femeie care se masturbează în moduri neobișnuite, familia care, după ce își găsește câinele de companie mort, decide să îl mănânce), cercetătorii au constatat frecvent că participanții puși în situația de a reevalua judecățile lor cu privire la corectitudinea morală a acestor acțiuni manifestau o „orbire mentală”, în sensul că se aflau în incapacitatea de explica raționamentele pe care se presupune că își sprijineau evaluările; participanții erau, cu alte cuvinte, limitați la o cunoaștere morală intuitivă (Haidt și Kesebir 2010).

Un model ce integrează cele două perspective este cel al proceselor duale ale judecății morale, elaborat de Greene și colab. (2001; 2002; 2004), a cărui premiză este aceea că cele două tipuri de procese (rațional și intuitiv) se constituie în sisteme dissociabile în creierul uman și aflate deseori în competiție. Această competiție face ca, în situații dilematice, procesele cognitive și fenomenele emoționale să genereze rezultate diferite. Ipoteza modelului lui Greene este că, în funcție de implicarea celor două sisteme de prelucrare informațională, evaluarea moralității acțiunilor poate fi realizată din perspectivă deontologică sau consecinționistă. Modelul postulează existența unei asocieri între procesele cognitive superioare, controlate și conștiente și judecata morală de tip utilitarist (consecinționist). În contrast, o procesare de tip intuitiv este axată pe respectarea regulilor, îndatoririlor și obligațiilor morale și conduce la o judecată morală de tip deontologic.

Diferențele în adoptarea uneia din cele două tipuri de decizii provin și din diferențele interindividuale în ceea ce privește modalitatea de procesare a informațiilor. De exemplu, Bartels (2008) arată că indivizii caracterizați de nevoia de a organiza informații relevante în manieră integrată, structurată (trăsătură măsurată cu ajutorul scalei *Need for Cognition - Nevoia de cogniție*; Cacioppo et al. 1984) evaluează moralitatea acțiunilor cu precădere din perspectivă utilitaristă.

3. Impactul tipului de gândire asupra proceselor de evaluare

Investigațiile din sfera cogniției sociale susțin ideea conform căreia, în situații sociale diverse, oamenii construiesc raționamente sociale în manieră inconștientă (Hassin, Aarts și Ferguson 2005). Deseori, chiar și în situații sociale de complexitate informațională minimă, sistemul cognitiv uman își ușurează sarcina evaluativă și elaborează în mod spontan inferențe pentru rezolvarea problemelor ce îl preocupă de individ (Uleman 1999). Totuși, atunci când este solicitat să evalueze moralitatea acțiunilor proprii sau ale unui alt agent, volumul variabilelor și al informațiilor cu care individul se confruntă și pe care trebuie să îl prelucreze la un moment dat este unul ridicat (Folger și Cropanzano 1998). Prin urmare, raționamentele morale sunt supuse unor constrângeri ce țin de natura proceselor psihologice.

Date recente din aria prelucrărilor informaționale, respectiv a proceselor decizionale, indică un impact mai puternic al proceselor cognitive inconștiente, în detrimentul celor conștiente, în elaborarea judecăților complexe (Dijksterhuis 2004; Dijksterhuis, Bos, Nordgren și Van Baaren 2006). Modalitatea conștientă de prelucrare a informației presupune accesul direct, explicit la datele problemei. Atenția este îndreptată asupra caracteristicilor situației de evaluat cu scopul de a selecta aspectele cele mai relevante. În contrast, se presupune că există și o modalitate inconștientă de prelucrare informațională, prin care subiectul ajunge la același output (sau la unul mai bun), fără să aibă atenția îndreptată asupra procesului de evaluare în sine, de exemplu, asupra procesului de cântărire a avantajelor și a dezavantajelor alternativelor disponibile.

În situații de decizii complexe, cum ar fi cele în care suntem nevoiți să alegem între mai multe locuințe, locuri de muncă sau colegi de cameră (exemplele folosite în aceste studii), ne confruntăm cu un număr mare de alternative, fiecare implicând o serie de argumente pro și contra. Simțul comun sugerează în astfel de situații o analiză atentă a informațiilor disponibile, cu scopul de a ne forma o imagine cât mai corectă asupra situației. Această strategie crește probabilitatea de a lua cea mai bună decizie. O altă modalitate de abordare este de a delega acest efort gândirii inconștiente, pentru ca, după o scurtă perioadă de timp, să „simțim” intuitiv care este cea mai bună opțiune. Ultimele studii în domeniul prelucrării informațiilor sugerează că oamenii iau decizii mai adaptate situației și mai corecte atunci când nu reflectează conștient la informațiile pe care le au despre obiectul deciziei lor. În studii de acest tip, subiecților li se prezintă, în prima fază, sarcina pe care vor trebui să o rezolve – de exemplu, alegerea celui mai bun apartament dintr-un set de patru apartamente descrise (Dijksterhuis 2004). Acestea fuseseră evaluate obiectiv prin raportare la norma socială. Subiecții din grupul „gândire conștientă” sunt rugați să analizeze cu grijă timp de trei minute materialele prezentate – în cazul menționat,

calitățile și defectele fiecărui apartament – și apoi să ia o decizie. Cei din grupul „gândire inconștientă.” în schimb, nu sunt lăsați să proceseze conștient aceste informații, ci sunt solicitați să desfășoare o altă sarcină după prezentarea materialelor. Apoi, toți subiecții sunt rugați să își exprime decizia (fie că a fost luată conștient sau nu). Rezultatele tipice din acest domeniu arată că gândirea inconștientă este mai acurată decât cea conștientă; în exemplul anterior, o proporție mai mare dintre subiecții din condiția „gândire inconștientă” au ales apartamentul care era în mod obiectiv superior celorlalte (Dijksterhuis 2004). Această diferență este explicată de capacitatea redusă a gândirii conștiente de a procesa simultan diferite informații (Miller 1956). Gândirea conștientă operează doar cu un subset de informații, ceea ce conduce la ignorarea unor argumente relevante. Gândirea inconștientă, pe de altă parte, este capabilă să integreze o cantitate de informații mult mai mare într-o manieră cu sens, ceea ce permite o viziune mai amplă asupra problemei (Nørretranders 1998; Betsch, Plessner, Schwieren și Giitig 2001). De asemenea, gândirea inconștientă este mai puțin sensibilă la influența anumitor euristici și erori cognitive, comparativ cu situația în care analiza argumentelor pro și contra este realizată conștient. Ca și gândirea conștientă, cea inconștientă are nevoie de timp. Absența conștientizării prelucrărilor mentale nu înseamnă că acestea nu se produc sau că nu sunt necesare. În experimentele de acest tip, un al treilea grup de subiecți trebuie să ia decizia spontan, fără a avea la dispoziție o perioadă de timp de gândire (conștientă sau nu). Decizia luată în acest fel este inferioară deciziei luate de analiza inconștientă. Deci, și aceasta din urmă are nevoie de timp pentru ca operațiile mentale necesare să se desfășoare. Inconștientul nu înseamnă spontaneitate, decizie „pe loc”, chiar dacă procesele automate au viteze mai mari decât cele conștiente.

Beneficiile gândirii inconștiente au fost puse în relație și cu evaluări mai complexe și cu relevanță etică, cum ar fi evaluarea corectitudinii comportamentului unor persoane care realizează interviuri cu candidații la un loc de muncă (Ham et al. 2009). Participanților li s-au prezentat informații detaliate și complexe cu privire la patru proceduri de intervievare pe care le-au experimentat candidații la un loc de muncă. Un scenariu descria o procedură de intervievare corectă, în timp ce un alt scenariu descria o procedură cu caracter incorect. Celelalte două scenarii erau mai degrabă neutre din punct de vedere al corectitudinii, materialele fiind folosite pentru a spori complexitatea informațiilor de procesat. După prezentarea materialelor, participanții la experiment au fost repartizați aleatoriu în cele trei condiții experimentale: gândirea inconștientă, gândirea conștientă și gândirea spontană. Participanților li s-a cerut să evalueze măsura în care autorul interviului respectă normele etice. Participanții din condiția „gândire inconștientă” au făcut evaluări mai acurate, comparativ cu participanții care au analizat cu atenție informațiile primite sau cei care au oferit răspunsul „pe loc”. Au fost replicate astfel rezultatele studiilor

conduse de Dijksterhuis (2004). Prin urmare, și în situații cu implicații etice, gândirea inconștientă conduce la decizii mai acurate, comparativ cu cea conștientă sau spontană. Mai mult decât atât, perioada de timp în care oamenii sunt defocalizați de pe sarcina decizională efectivă (găsirea unui răspuns la o dilemă morală) poate avea ca rezultat alegerea unei alternative mai utilitariste – aprobarea unor acte ce provoacă rău, dar care, în același timp, au ca finalitate obținerea celor mai bune consecințe posibile (de exemplu, sacrificarea unei vieți omenești pentru salvarea altor cinci vieți). Ham și Bos (2011) au aplicat participanților o versiunea a dilemei pasarelei, în care trebuiau să decidă în ce măsură sunt dispuși să împingă persoana care se află în dreptul lor pe pasarelă pentru a salva cinci oameni aflați în pericolul să fi omorâți de trenul care înaintază către aceștia. Rezultatele indică faptul că participanții care au procesat inconștient informațiile despre scenariul dilematic s-au dovedit a fi mai utilitariști în comparație cu participanții care au prelucrat informațiile conștient sau spontan – aceștia din urmă luând decizii mai deontologice. O explicație a acestor rezultate recurge la principiul ponderării, care afirmă că gândirea inconștientă ia în calcul mai bine decât cea conștientă sau spontană importanța relativă pe care o acordăm diferitelor atribute. În acest caz, gândirea inconștientă nu optează pentru alternativa deontologică întrucât are capacitatea de a inhiba reacțiile emoționale spontane generate de încălcarea regulilor morale. Atunci când procesează informația inconștient, oamenii sunt mai capabili să se focalizeze pe rezultatele acțiunilor, mai degrabă decât pe acțiunea în sine, comparativ cu situația în care aceștia se bazează pe accesul conștient la informațiile relevante pentru elaborarea deciziei morale.

Unele studii sugerează că gândirea inconștientă este superioară gândirii conștiente nu doar prin prisma corectitudinii obiective a deciziei luate, ci și în raport cu planul subiectiv, al propriilor preferințe. Plecând de la ideea că evaluările pot fi influențate de preferințele decidentului, Dijksterhuis și Nordgren (2006) argumentează că, în cazul deciziilor subiective, gândirea inconștientă atinge un grad mai mare de acuratețe în raport cu propriile preferințe, întrucât ia în calcul mai bine decât cea conștientă importanța relativă pe care o acordăm diverselor atribute și criterii de evaluare. Gândirea conștientă îi face pe oameni să atribuie o importanță disproporționată atributelor care sunt accesibile, plauzibile și ușor de verbalizat în dauna altor atribute care sunt, în realitate, mai importante. În unul dintre experimente, a fost analizată relația dintre grila personală de evaluare a realității și cele două tipuri de gândire (conștientă *versus* inconștientă). Asemenea experimentelor discutate anterior, participanților li s-au prezentat anumite informații despre trei potențiali colegi de cameră, fiecare fiind descris prin 12 trăsături. Criteriile folosite pentru descrierea acestor trăsături au fost aceleași pentru toți trei (simțul umorului, curățenie și prietenie), însă colegii de cameră s-au diferențiat prin punctajul atribuit la aceste criterii (de exemplu, unul a fost foarte prietenos, unul a

fost moderat prietenos, iar celălalt a fost mai degrabă neprietenos). Indiferent de condiția experimentală (gândire spontană *versus* conștientă, *versus* inconștientă), participanților li s-a cerut să-și exprime opinia despre acești trei colegi. Înainte de această sarcină, ei estimaseră cât de importante sunt pentru ei aceste criterii atunci când își aleg colegul de cameră. Rezultatele au arătat că cele mai puternice corelații între preferințele exprimate și evaluările celor trei potențiali colegi au apărut la subiecții din condiția „gândire inconștientă”.

4. Studiu empiric

4.1. Scopul cercetării

Ne interesează opoziția dintre prelucrarea conștientă și inconștientă a acestor informații și dacă există un efect semnificativ al procesării cognitive asupra evaluării morale. Studiile pe tema gândirii inconștiente converg către ideea că, în situații decizionale cu implicații morale, gândirea inconștientă conduce la decizii mai utilitariste, comparativ cu cea conștientă sau spontană (Ham și Bos 2010). Vom încerca să replicăm și să extindem acest rezultat. Dorim să punem în evidență influența tipului de procesare a informației asupra poziției în care se plasează evaluarea morală pe un continuum al cărui poli sunt soluția consecinționistă *versus* soluția deontologică. Mai concret, analiza conștientă favorizează soluții deontologice, în timp ce procesarea inconștientă conduce la soluții consecinționiste.

Mai mult, s-a observat că, în contexte care nu au conotații morale, gândirea inconștientă conduce la o acuratețe mai mare a deciziei în raport cu propriile preferințe (Dijksterhuis 2004). Vom extinde această idee la sfera evaluării morale. Ipoteza noastră este că modul de prelucrare inconștient al informației este capabil să conducă la rezultate care sunt în mai mare măsură concordante cu „profilul moral” al participanților la studiu, comparativ cu modul de prelucrare conștient și cu modul de evaluare spontan, realizat fără a avea la dispoziție un timp de reflecție. Cu alte cuvinte, ne așteptăm ca gândirea inconștientă să conducă la decizii mai apropiate de profilul moral al individului comparativ cu gândirea spontană sau conștientă.

În fine, pornind de la modelul dual al lui Greene et al. (2001, 2004), ne așteptăm ca participanții care manifestă un profil deontologic vor etala reacții emoționale mai intense, comparativ cu ceilalți participanți. Oricum, ne așteptăm la o inhibare a reacției emoționale primare în condiția gândirii inconștiente, deci la o estompare a diferenței între cele două categorii de participanți.

Pornind de la observațiile de ordin teoretic și empiric existente în literatură până în momentul de față, am testat următoarele ipoteze de cercetare:

Ipoteza 1: Gândirea conștientă și cea spontană conduc la evaluări morale mai deplasate spre polul deontologic, comparativ cu condiția gândirii inconștiente, unde vom constata că alegerea participanților se îndreaptă spre polul utilitarist.

Ipoteza 2: Gândirea inconștientă conduce la evaluări morale mai apropiate de „profilul moral” al individului în comparație cu gândirea spontană și cea conștientă.

Ipoteza 3: Participanții care au un profil moral pronunțat deontologic au reacții emoționale mai intense decât utilitariștii în condiția gândirii spontane și conștiente; la cei care gândesc inconștient, însă, această diferență dispare.

4.2. Participanți

Lotul investigat în cadrul acestui studiu a fost compus din 156 de participanți (134 femei) cu vârsta cuprinsă între 18 și 41 de ani ($M = 21,33$; $S = 3,39$).

4.3. Instrumentele cercetării

a. Poziția etică. Pentru evaluarea profilului moral al participanților (i.e., adeziunea la perspectiva utilitaristă sau deontologică) a fost elaborată o scală compusă din șase itemi. Itemii 1-3 evaluează perspectiva utilitaristă, fiind surprinse dimensiuni precum maximizarea binelui, neutralitatea agentului, lezarea valorilor. Itemii 4-6 evaluează perspectiva deontologică și surprind aspecte precum respectarea regulilor, neutralitatea agentului, lezarea beneficiului. Participanții și-au exprimat acordul, respectiv dezacordul, cu privire la fiecare item prin intermediul unei scale în 6 puncte, unde 1 reprezintă dezacordul total, iar 6 acordul total. A fost calculat un singur scor care să reflecte poziția etică a participanților (cotarea itemilor 4-6 au fost inversată). Scala prezintă un coeficient de fidelitate Alfa Crombach de 0,84 după eliminarea itemilor 1 și 2 care corelau negativ cu ceilalți itemi. Prin proba medianei ($M = 11$), participanții au fost împărțiți în deontologi ($N=71$), respectiv utilitariști ($N=85$). Scala completă este prezentată în partea de *Anexe instrumente I*.

b. Dilemele morale. Ham et al. (2010) și-au bazat analiza pe un singur tip de scenariu, dilemele personale. Pentru a elimina suspiciunea că relația dintre gândirea inconștientă și tipul de argumentare utilitarist ar putea fi determinată de acest tip de dileme, am confruntat participanții cu două tipuri de dileme care permit generalizarea rezultatelor și asupra altor situații, clasificate în alte cercetări sub titlul de dileme impersonale. În același timp, dilemele din acest studiu acoperă și o

distincție relevantă din perspectiva doctrinei dublului efect (Aquinas 1952/1274). Jumătate dintre participanți au citit un scenariu de tip incidental și jumătate unul de tip instrumental, adaptate după scenariile folosite deja în literatura de specialitate (Lotto et al. 2013). În dilemele instrumentale, sacrificarea unei vieți este mijlocul prin care pot fi salvate mai multe vieți omenești. Prin urmare, intenția agentului de a sacrifica acea persoană face parte din planul său de acțiune. În dilemele incidentale, sacrificarea unei persoane survine ca o consecință neintenționată în încercarea de a salva viețile altor persoane. În dilema instrumentală aleasă de noi, protagonistul este coordonatorul unei echipe de tehnicieni specializați care desfășoară lucrări de mentenanță la un lift. Din cauza unei defecțiuni la sistemul de siguranță, șase tehnicieni se află în pericolul de a fi uciși de liftul aflat în cădere. Protagonistul poate împiedica acest lucru prin împingerea în roțile mecanismului a unui tehnician care se află lângă el. Acest fapt va conduce la oprirea liftului și la salvarea celorlalți șase. În dilema incidentală, șase pacienți sunt în pericol de a fi asfixiați de un fum foarte toxic emanat printr-un sistem de ventilație defectat. Protagonistul dilemei poate activa un comutator care va direcționa fumul toxic către o cameră în care se află un singur pacient care va fi, astfel, ucis, salvând astfel ceilalți cinci pacienți. Scenariile dilemelor folosite în acest studiu pot fi consultate în secțiunea *Anexe instrumente 2a*, respectiv *2b*.

În elaborarea scenariilor, dilema tramvaiului și cea a pararelei au reprezentat exemple prototipice. Lotto et al. (2013) au propus un nou set extins de dileme care sunt mai apropiate de împrejurările reale. Acesta a fost și motivul alegerii acestor dileme în detrimentul celor clasice. Dorim să investigăm judecata morală prin intermediul unor stimuli preciși și totodată mai plauzibili, comparativ cu dilemele clasice din literatură (Thomson 1986; Greene 2004). Dilemele clasice au fost deseori criticate atât în privința gradului de precizie cu care măsoară judecata morală (McGuire et al. 2009; Borg et al. 2006), cât și din punct de vedere conceptual. Clasificarea dilemelor în personale și impersonale este considerată nespecifică, întrucât criteriile de delimitare conceptuală se aplică doar pentru dilemele personale, în timp ce clasa dilemelor impersonale rămâne insuficient specificată (Lotto et al. 2013).

c. Evaluarea dilemelor morale. Maniera în care participanții au evaluat dilemele prezentate a fost surprinsă prin calcularea scorului total la un set de cinci întrebări legate de măsura în care aceștia aprobă sacrificarea vieții pacientului, respectiv tehnicianului pentru a salva viețile celorlalte persoane. Itemii utilizați în scenariul dilemei instrumentale au fost preluați întocmai de la Ham et al. (2010) (de exemplu: „Consideri că împingerea tehnicianului în roțile mecanismului pentru salvarea celor șase tehnicieni este una potrivită în această situație?”; „În ce măsură eziți să salvezi viața celor șase tehnicieni?”) Participanții au putut indica răspunsul lor la șase itemi printr-o scală în șase puncte (1 – în mică măsură; 6 – în mare măsură). Pentru a calcula scorul total la această scală au fost inversați itemii 5 și 6.

Scorurile mari obținute la această scală reflectă un punct de vedere mai utilitarist, în timp ce scorurile mici reflectă o poziție deplasată către polul deontologic. Itemul 4 „Tinzi să lași cei șase tehnicieni să moară?” a fost eliminat, întrucât prezenta corelații negative cu restul itemilor. În final, scala prezintă un coeficient de fidelitate Alfa Crombach de 0,62, comparabil cu coeficientul calculat de Ham et al. (2010). Itemii pot fi consultați în *Anexe instrumente 3a și 3b*.

d. Reacția emoțională a fost măsurată prin intermediul unor întrebări care surprind diferite emoții morale, cum ar fi, furia, vinovăția, rușinea. Participanții și-au putut exprima răspunsul printr-o scală în cinci puncte, unde o emoție puternică era notată cu cinci puncte, iar o emoție de o intensitate redusă cu un punct. Scala prezintă un coeficient de fidelitate Alfa Crombach de 0,84. Itemii acestei scale sunt redați în *Anexa Instrumente 4*. Pentru a testa empiric ideea că gândirea inconștientă deplasează decizia morală spre polul utilitarist ca urmare a faptului că este capabilă să inhibe reacțiile emoționale primare (Ham și Bos 2010), participanții au fost rugați să raporteze nivelul de activare a unor emoții primare (furie, tristețe, rușine, vinovăție) imediat după ce au fost expuși la dilemele morale.

4.4. Procedura

Cercetarea de față este un cvasi-experiment cu următoarele variabile: poziția etică –variabilă independentă invocată; tipul de dilemă morală – variabilă independentă; tipul de gândire – variabilă independentă provocată. Variabilele dependente sunt perspectiva din care are loc evaluarea dilemelor morale (utilitaristă versus deontologică) și reacția emoțională. Experimentul s-a desfășurat în laboratorul de informatică al Facultății de Psihologie, materialele fiind prezentate pe calculator.

În prima fază, participanții au completat scala construită pentru evaluarea profilului moral, pentru ca apoi să fie expuși fie la dilema morală *incidentală*, fie la dilema morală *instrumentală*. După expunerea la scenariile dilematice, unii participanți au avut la dispoziție trei minute pentru a analiza cu atenție materialele prezentate și pentru a indica maniera în care soluționează dilema (condiția gândire conștientă). Alți participanți au fost rugați să rezolve o serie de anagrame timp de trei minute după prezentarea informațiilor, înainte de a formula răspunsul lor la dilema morală (condiția gândire inconștientă). Această sarcină a avut ca scop inhibarea funcțiilor executive ale creierului. Participanții din a treia grupă au fost rugați să evalueze scenariile prezentate imediat după consultarea materialelor (condiția gândire spontană). După lectura scenariilor dilematice și înainte de a trece la evaluarea lor, toți participanții au completat scala *reacției emoționale*. În final, participanților li s-a mulțumit pentru participare și li s-a explicat scopul cercetării.

4.5. Rezultate

Nu s-a observat un efect principal al tipului de gândire în ceea ce privește perspectiva din care are loc evaluarea dilemelor morale, utilitaristă versus deontologică ($F(2;155) = 2,25$, $p = 0,10$). Totuși, analiză separată pentru cele două tipuri de dileme a arătat un efect al manipulării numai în cazul dilemei instrumentale ($F(2;88) = 4,45$; $p = 0,01$), în sensul că participanții din condiția gândirii inconștiente au oferit evaluări mai pronunțat utilitariste, comparativ cu participanții din condiția gândirii conștiente ($t(61) = 2,95$; $p < 0,05$), respectiv condiția gândirii spontane ($t(55) = 2,1$; $p = 0,03$). Nu se remarcă o influență a tipului de gândire asupra reacției emoționale ($F(2,155) = 0,21$; $p = 0,8$).

De asemenea, nu a rezultat o corelație semnificativă statistic între valorile obținute de participanți la scala care măsoară profilul moral individual și valorile obținute pentru perspectiva din care are loc evaluarea dilemelor morale, utilitaristă versus deontologică, în niciuna dintre cele trei condiții definite de tipul de gândire (gândire conștientă: $r = 0,01$; $p = 0,9$; gândire inconștientă: $r = -0,1$; $p = 0,4$; gândire spontană: $r = 0,51$; $p = 0,4$).

Analiza datelor a arătat un efect principal al profilului moral asupra stării emoționale ($F(1,155) = 3,96$; $p = 0,04$). Astfel, participanții deontologi ($M = 19,26$) resimt emoții negative mai puternice comparativ cu cei utilitariști ($M = 17,71$; $t(152,31) = 2,04$; $p = 0,04$). Nu se constată o interacțiune între tipul de gândire și profilul moral în ceea ce privește reacția emoțională ($F(2,155) = 1,35$; $p = 0,26$). Atunci când am analizat impactul profilului moral asupra stării emoționale, în funcție de fiecare tip de gândire, am constatat un efect marginal al profilului moral asupra stării emoționale la participanții din condiția gândirii inconștiente. Astfel, deontologii resimt emoții mai puternice ($M=19$) comparativ cu utilitariștii ($M=16$); $t(48) = 1,85$; $p = 0,07$. Nu se constată diferențe între deontologi și utilitariști în privința reacției emoționale în grupul gândirii spontane ($t(49) = 0,18$; $p = 0,85$ sau conștiente $t(51) = 1,62$; $p = 0,1$).

Am observat de asemenea că reacția emoțională corelează relativ redus cu perspectiva din care are loc evaluarea dilemelor morale doar în cazul gândirii conștiente ($r = 0,24$; $p = 0,04$), în sensul că participanții care au oferit evaluări pronunțat deontologice au reacții emoționale mai intense. Analiza datelor a pus în evidență și existența unui efect principal al tipului de dilemă asupra perspectivei din care are loc evaluarea dilemelor morale ($F(1;155) = 8,35$; $p < 0,01$). Nu se constată o influență a tipului de dilemă asupra reacției emoționale ($t(153) = 0,1$; $p = 0,8$).

5. Discuții

Studiul de față explorează impactul prelucrării cognitive asupra evaluării morale în raport cu standardele morale declarate ale participanților la studiu. Pentru a determina perspectiva din care are loc evaluarea dilemelor morale am confruntat participanții cu două tipuri de dileme (incidentale, respectiv instrumentale). Ambele scenarii pun în opoziție două norme morale: obligația de a respecta dreptul la viață al unei persoane, respectiv obligația de a oferi ajutor, atunci când aceasta este posibil.

Pentru a analiza impactul procesării cognitive asupra evaluării morale, o parte dintre participanți au avut la dispoziție o perioadă de timp pentru a analiza cu atenție scenariul dilematic prezentat înainte de a-l soluționa. Alți participanți au formulat răspunsul la dilemele morale după o perioadă de timp în care atenția lor a fost îndreptată către un alt tip de sarcină, de natură cognitivă, care intră în concurență cu procesul de evaluare a avantajelor și dezavantajelor alternativelor dilemelor. În fine, unii participanți au evaluat scenariile prezentate în mod spontan, fără a avea la dispoziție un timp de reflecție. „Profilul moral” realizat participanților prin intermediul unui instrument dezvoltat în acest studiu reflectă adeziunea la teoria deontologică, respectiv utilitaristă. Utilitarismul evaluează moralitatea unei acțiuni în funcție de consecințele sale, de cantitatea de bine produsă sau de rău evitată. Abordarea de acest tip a fost frecvent pusă în contrast cu teoriile moralității grupate sub eticheta de teorii deontologice. Acestea din urmă sunt sensibile și la alte caracteristici ale acțiunii, cum ar fi, de exemplu, dacă o alternativă implică acțiune ori omisiune, dacă efectele acțiunii sunt directe sau indirecte etc. Teoriile deontologice fundamentează moralitatea pe principiul obligației, punând un accent mai redus pe consecințele care ar putea rezulta din acțiuni.

Ne-am bazat în primă fază analiza pe ambele tipuri de scenarii dilematice. Prelucrarea statistică a datelor relevă că modul de prelucrare a informațiilor nu influențează perspectiva din care este evaluată dilema morală (deontologică sau utilitaristă). Totuși, atunci când am analizat răspunsurile participanților în funcție de scenariul dilematic, am constatat un efect al modului de gândire în evaluarea scenariului instrumental (în care sacrificarea unei vieți este mijlocul prin care pot fi salvate mai multe vieți omenești). Participanții din condiția gândirii inconștiente evaluează scenariul mai degrabă din perspectivă utilitaristă, comparativ cu participanții din condiția gândirii conștiente sau spontane. În linie cu cercetările lui Ham și Bos (2010), putem presupune că gândirea inconștientă este capabilă să inhibe reacțiile emoționale spontane, primare, generate de acțiunea de sacrificare direct intenționată a unei vieți omenești, emoții care ar alimenta alternativa deontologică. Totuși, când am analizat impactul profilului moral asupra stării emoționale, pentru fiecare tip de gândire, am constatat că participanții deontologi

din condiția gândirii inconștiente resimt emoții mai puternice comparativ cu participanții utilitariști. Astfel de diferențe dispar în condițiile gândirii conștiente, respectiv spontane. Aceste rezultate nu sunt surprinzătoare având în vedere că procesele inconștiente sunt asociate în alte studii cu diferite fenomene emoționale, care permit oamenilor să aprobe sau să respingă diferiți stimuli cu care intră în contact (Haidt 2001).

Principiul cantității postulat de „teoria gândirii inconștiente” (Dijksterhuis și Nordgren 2006) afirmă că gândirea inconștientă este capabilă să integreze cantități mai mari de informație, spre deosebire de cea conștientă sau spontană care operează cu un număr redus de elemente informaționale. Această limitare are ca efect focalizarea atenției pe anumite atribute care sunt mai accesibile mental, în dauna altor elemente care, în realitate, sunt la fel de importante. În schimb, prelucrarea inconștientă a datelor, prin includerea unei serii mai largi de aspecte relevante, ar putea favoriza o mai mare sensibilitate la consecințe, mai exact, la capacitatea unei acțiuni de a produce un rezultat global cât mai bun și la norma morală care recomandă reducerea cantității de pierderi sau suferință. Această normă morală este de cele mai multe ori omisă atunci când participanții elaborează răspunsul conștient sau pe loc. Dacă gândirea inconștientă este mai focalizată pe binele general ca valoare axiologică interiorizată, putem explica de ce ea nu conduce către decizii mai concordante cu sine. Procesele inconștiente, prin faptul că se desfășoară ascendent (Sloman 1996), fac posibilă detașarea agentului decident de interesul propriu (de exemplu, a nu interveni în cursul acțiuni pentru a evita pedeapsa) în încercarea de a maximiza binele existent.

6. Concluzii

Rezultatul cel mai important obținut în acest studiu este cel conform căruia, în dilema instrumentală, gândirea inconștientă conduce la evaluări morale mai deplasate către polul utilitarist. Pentru a permite generalizarea rezultatelor și asupra altor situații, clasificate în literatură sub titlul de dileme impersonale, o parte dintre participanți au fost confrunțați cu un scenariu incidental, în care sacrificarea unei vieți omenești survine ca urmare a încercării de a salva mai multe vieți omenești. În scenariul incidental, modul în care participanții prelucrează informațiile nu are impact asupra evaluării morale. Totodată, datele noastre confirmă relația dintre procesele inconștiente și fenomenele emoționale. Studii viitoare pot explora relația dintre gândirea inconștientă și emoțiile sociale care, conform unor studii recente, favorizează alegerile ce conduc la maximizarea binelui.

Mențiune: Această lucrare a fost realizată în cadrul proiectului POSDRU/159/1.5/S/133675 „Inovare și dezvoltare în structurarea și reprezentarea cunoașterii prin burse doctorale și postdoctorale (IDSRC - doc postdoc).” cofinanțat de Uniunea Europeană și Guvernul României din Fondul Social European prin Programul Operațional Sectorial Dezvoltarea Resurselor Umane 2007-2013.

Referințe bibliografice:

- Bargh, A. John. 1994. „The four horsemen of automaticity: Awareness, efficiency, intention, and control in social cognition.” In *Handbook of social cognition*, 2nd Edition, ed. J. R. S. Wyer and T. K. Srull. Hillsdale, NJ: Erlbaum.
- Bargh A. John și Chartrand L. Tanya. 1999. „The unbearable automaticity of being.” *American Psychologist* 54: 462-479.
- Betsch Tilmann, Henning Plessner, Christiane Schwieren și Robert Gütig. 2001. „I like it but I don't know why: A value-account approach to implicit attitude formation.” *Personality and Social Psychology Bulletin* 27: 242-253.
- Borg J. Schaich, Catherine Hynes, John Van Horn, Scott Grafton și Walter Sinnott-Armstrong. 2006. „Consequences, action, and intention as factors in moral judgments: an fMRI investigation.” *Journal of Cognitive Neuroscience* 18: 803-817.
- Dijksterhuis Ap. 2004. „Think different: The unconscious thought in preference development and decision making.” *Journal of Personality and Social Psychology* 87: 586-598.
- Dijksterhuis Ap, Maarten W. Bos, Loran F. Nordgren și Rick B. van Baaren. 2006. „On making the right choice: The deliberation-without-attention effect.” *Science* 311: 1005-1007.
- Dijksterhuis Ap și Nordgren F. Loran. 2006. „A theory of unconscious thought.” *Perspectives on Psychological Science* 1: 95-109.
- Folger G. Robert și Russell Cropanzano. 1998. *Organizational justice and human resource management*. Thousand Oaks, CA: Sage.
- Greene, J. D., R.B. Sommerville, L.E. Nystrom, J.M. Darley și J.D. Cohen. 2001. „An fMRI study of emotional engagement in moral judgment.” *Science* 293: 2105-2108.
- Greene, J. și Jonathan Haidt. 2002. „How (and where) does moral judgment work?” *Trends in Cognitive Neurosciences* 12 (6): 517-523.
- Greene J. D., L.E. Nystrom, A.D. Engell, J.M. Darley și J.D. Cohen. 2004. „The neural bases of cognitive conflict and control in moral judgment.” *Neuron* 44: 389-400.

- Greene, J. D., S.A. Morelli, K. Lowenberg, L.E. Nystrom și J.D. Cohen. 2008. „Cognitive load selectively interferes with utilitarian moral judgment.” *Cognition* 107: 1144-1154.
- Haidt, Jonathan, Fredrik Bjorklund și Scott Murphy. 2000. „*Moral dumbfounding: When intuition finds no reason*”. Unpublished manuscript. University of Virginia.
- Haidt, Jonathan și Selin Kesebir. 2010. „Morality.” In *Handbook of Social Psychology*, ed. Susan T. Fiske, Daniel T. Gilbert, Gardner Lindzey, 797-832. Hoboken, New Jersey: John Wiley.
- Haidt, Jonathan. 2001. „The emotional dog and its rational tail: a social intuitionist approach to moral judgment.” *Psychological Review* 108: 814-834.
- Ham, Jaap și Kees van den Bos. 2010. „On unconscious morality: The effects of unconscious thinking on moral decision making.” *Social Cognition* 28: 74-83.
- Ham Jaap, Kees van den Bos și Evert A. van Doorn. 2009. „Lady Justice thinks unconsciously: Unconscious thought can lead to more accurate justice judgments.” *Social Cognition* 27: 509-521.
- Harrison, Jonathan. 1967. „Ethical objectivism.” In *The Encyclopedia of Philosophy*, ed. P. Edwards, 71-75. New York: Macmillan.
- Hassin, Ran R., Henk Aarts și Melissa J. Ferguson. 2005. „Automatic goal inferences.” *Journal of Experimental Social Psychology* 41: 129-140.
- Kagan, Jerome. 1984. *The nature of the child*. New York: Basic Books.
- Kohlberg, Lawrence. 1968. „The child as moral philosopher.” *Psychology Today* 7: 25-30.
- Kohlberg, Lawrence. 1984. *Essays in moral development: The psychology of moral development*. New York: Harper & Row.
- Lotto, Lorena, Andrea Manfrinati și Sarlo Michela. 2013. „A new set of moral dilemmas: norms of moral acceptability, decision times and emotional salience.” *Journal of Behavioral Decision Making* 27: 57-65.
- Luo, Qian, Marina Nakic, Thalia Wheatley, Rebecca Richell, Alex Martin, R. James R. Blair. 2006. „The neural basis of implicit moral attitude — An IAT study using event - related fMRI.” *Neuroimage* 30: 1449-1457.
- McGuire, Jonathan, Robyn Langdon, Max Coltheart, Cathriona Mackenzie. 2009. „A reanalysis of the personal/impersonal distinction in moral psychology research.” *Journal of Experimental Social Psychology* 45: 577-580.
- Miller, A. George. 1956. „Information theory.” *Scientific American* 195: 42-45.
- Nørretranders, Tor. 1998. *The User Illusion: Cutting consciousness down to size*. New York: Viking.
- Shweder, A. Richard și Jonathan Haidt. 1993. „The future of moral psychology: Truth, intuition, and the pluralist way.” *Psychological Science* 4: 360-365.

- Sloman, A. Steven. 1996. „The empirical case of two systems of reasoning.” *Psychological Bulletin* 119: 3-22.
- Todorov, Alexander, Anesu N. Mandisodza, Amir Goren și Crystal C. Hall. 2005. „Inferences of competence from faces predict election outcomes.” *Science* 308: 1623-1626.
- Thomson, J. Judith. 2005. „The Trolley Problem.” *Yale Law Journal* 94: 1395-1415.
- Turiel, Elliot. 1983. *The development of social knowledge: Morality and convention*. Cambridge, England: Cambridge University Press.
- Uleman, S. James. 1999. „Spontaneous versus intentional inferences in impression formation.” In *Dual-Process theories in social psychology*, ed. S. Chaiken, Y. Trope, 141-160. New York: Guilford.
- Wilson, Q. James. 1993. „The moral sense.” *American Political Science Review* 87 (1): 1-11.
- Zajonc, B. Robert. 1980. „Feeling and thinking: Preferences need no inferences.” *American Psychologist* 35: 151-175.

Anexe

Anexe instrumente 1 – Poziția etică

		Dezacord total					Acord total
1	O acțiune este corectă dacă sporește binele existent.	1	2	3	4	5	6
2	Dacă urmările unei acțiuni sunt bune orice persoană are motive să realizeze acea acțiune.	1	2	3	4	5	6
3	Acțiunile care promovează cel mai mare bine pot fi acceptate, chiar dacă încalcă anumite valori sau reguli morale.	1	2	3	4	5	6
4	O acțiune este corectă dacă respectă regulile.	1	2	3	4	5	6
5	Orice persoană trebuie să respecte regulile acceptate.	1	2	3	4	5	6
6	Anumite acțiuni sunt interzise indiferent de cât de benefice ar putea fi urmările lor.	1	2	3	4	5	6

Anexă instrumente 2 – Dileme morale

2.a) Dilema incidentală

Lucrezi ca îngrijitor de noapte într-un spital mic din provincie. În timpul programului constăți faptul că, din cauza unui accident de laborator, un fum foarte toxic se răspândește prin sistemul de ventilație către o cameră unde se află cinci pacienți. Într-o altă cameră în aceeași secție se află un pacient. Ai posibilitatea de a activa un comutator care va redirecționa fumul toxic dinspre camera cu cei cinci pacienți către camera cu un singur pacient. Știi că redirecționând fumul, pacientul va muri, dar astfel, ceilalți cinci pacienți vor fi salvați.

1. Consideri că acțiunea de redirectionare a fumului către camera cu cei cinci pacienți este una potrivită în această situație?

în mod cert nu în mod cert da

2. În ce măsură eziți să salvezi viața celor cinci pacienți?

în mică măsură în mare măsură

3. În ce măsură ai rețineri în a sacrifica o persoană pentru a salva viața altor cinci?

în mică măsură în mare măsură

4. Tinzi să lași cei cinci pacienți să moară?

în mod cert nu în mod cert da

5. Simți că tinzi să salvezi viața celor cinci pacienți?

în mod cert nu în mod cert da

2.b) Dilema instrumentală

Coordonezi o echipă de tehnicieni specializați care desfășoară lucrări de întreținere la un lift foarte mare. Șase tehnicieni se află în puțul liftului și lucrează. Tu, împreună cu un alt tehnician, vă aflați la ultimul etaj, deasupra puțului, în cabina de asistență a liftului. Deodată, mecanismul de siguranță se defectează, iar cabina ascensorului începe să cadă spre sol. Poți împinge tehnicianul care se află lângă tine în roțile zimțate ale mecanismului, astfel încât corpul său să oprească liftul din cădere. Știi că acesta va muri, dar ceilalți șase tehnicieni aflați în lift vor fi salvați.

1. Consideri că împingerea tehnicianului în roțile mecanismului pentru salvarea celor șase tehnicieni este una potrivită în această situație?

în mod cert nu în mod cert da

2. În ce măsură eziți să salvezi viața celor șase tehnicieni?
în mică măsură în mare măsură

3. În ce măsură ai rețineri în a sacrifica o persoană pentru a salva viața altor șase persoane?
în mică măsură în mare măsură

4. Tinzi să lași cei șase tehnicieni să moară?
în mod cert nu în mod cert da

5. Simți că tinzi să salvezi viața celor șase tehnicieni?
în mod cert nu în mod cert da

Anexă instrumente 3 – Itemi care măsoară reacția emoțională

- a. Cât de tulburat sau neliniștit te simți?
 absolut deloc puțin moderat foarte mult extrem de tulburat
- b. Cât de furios te simți?
 absolut deloc puțin moderat foarte mult extrem de furios
- c. Cât de trist te simți?
 absolut deloc puțin moderat foarte mult extrem de trist
- d. Cât de vinovat te simți?
 absolut deloc puțin moderat foarte mult extrem de vinovat
- e. Cât de rușinat te simți?
 absolut deloc puțin moderat foarte mult extrem de rușinat

Autenticitatea sinelui, concordanța cu sine în stabilirea scopurilor morale și starea de bine psihologică

Daniela Ionescu

1. Introducere

Studiul moralității a avansat semnificativ prin diverse contribuții din filosofia morală. Ulterior, psihologia a preluat multe teme de cercetare privitor la comportamentul moral și la moralitate în general, și le-a abordat din perspectiva mecanismelor cognitive, emoționale, atitudinale sau motivaționale. Recent, s-au intensificat preocupările de cercetare a structurilor stabile ale moralității la nivel de personalitate (personalitate morală, personalitate pozitivă) și la nivelul sinelui („moral self”).

Reprezentanții psihologiei pozitive propun o schimbare de paradigmă în studiul comportamentului uman. În viziunea lor, psihologia ar trebui să se orienteze preponderent asupra stărilor psihologice pozitive, comportamentelor și atitudinilor pozitive, virtuților și trăsăturilor pozitive de caracter. Din perspectivă practică, adepții psihologiei pozitive sunt interesați de mijloacele prin care oamenii își pot realiza potențialul de care dispun, strategiile prin intermediul cărora își pot dezvolta personalitatea și stilul de viață, pentru a trăi un sentiment de împlinire, reflectat într-o anumită stare de bine. Astfel, se consideră că psihologia ar trebui să-și reorienteze centrul de interes, depășind focusarea tradițională asupra dezadaptărilor, bolilor psihice sau tulburărilor psiho-comportamentale. În psihologia pozitivă, accentul cade pe studiul și optimizarea potențialului uman, dezvoltarea scopurilor morale, a virtuților, fericirii și stării de bine (Peterson și Seligman 2004).

În secțiunea următoare, voi prezenta conceptul de stare de bine psihologică. Toate constructele teoretice ale studiului sunt tratate în legătură cu acest concept. În a secțiunea a treia, voi încadra scopurile morale în domeniul mai larg al moralității, al valorilor morale și voi investiga asocierea acestor valori cu starea de bine. În a patra secțiune, voi discuta despre autenticitatea sinelui, realizând o încadrare teoretică a conceptului, relațiile acestuia cu scopurile morale și starea de bine psihologică. În a cincea secțiune, voi prezenta pe scurt teoria autodeterminării și modelul concordanței scopurilor cu sine. Ele vor servi ca modele teoretice pentru înțelegerea conceptului de concordanță cu sine a scopurilor morale. Mai întâi,

conceptul de scopuri morale concordante cu sine este definit din perspectiva valorilor morale. În al doilea rând, voi sublinia relațiile acestor scopuri cu starea de bine. În final, voi discuta pe scurt unele provocări etice pe care le implică urmărirea scopurilor de viață. Secțiunile 6-9 prezintă rezultatele unei cercetări empirice realizate pornind de la acest cadru teoretic.

2. Starea de bine psihologică

Conceptul de stare de bine psihologică se referă la emoțiile plăcute pe care oamenii le trăiesc pe termen lung, la satisfacția de viață sau, mai general, la starea de fericire a unei persoane. Această stare este un indicator fundamental al sănătății psihice. Organizația Mondială a Sănătății definește sănătatea în manieră pozitivă, ca o stare de bine psihică, fizică și socială, și nu numai dintr-o perspectivă negativă, respectiv absența bolii și a dizabilității. Starea de bine psihologică este asociată cu sentimentul de autonomie, acceptarea propriei persoane și dezvoltarea personală, relațiile sociale pozitive, integrarea adaptativă în mediul social, stabilirea de scopuri de viață înalt valorizate (Besser-Jones 2008). Ea prezintă nivele moderat ridicate de consistență cross-situațională și stabilitate temporală.

Conceptul de stare de bine psihologică a fost abordat în general în două maniere diferite: hedonică și eudaimonică. Abordarea *hedonică* este interesată de starea de bine subiectivă, definită ca fericire sau plăcere (Kahneman și colab. 1999). Abordarea *eudaimonică* este interesată de acele scopuri ce conferă un sens existenței și sunt surse ale stării de bine; ea depășește abordarea anterioară, accentuând rolul funcționării depline a individului orientat spre un scop (Ryff și Singer 1998).

Definițiile fericirii sau ale stării de bine psihologice sunt de trei categorii:

1. Definițiile normative se referă la ceea ce este dezirabil. Fericirea este definită prin criterii externe, nu este considerată o stare subiectivă, ci este pusă în relație cu deținerea anumitor calități dezirabile.

2. Definițiile subiectiviste recurg la criterii subiective. Din această perspectivă, fericirea depinde de factorii care conduc la evaluarea propriei vieți în termeni pozitivi. Emoțiile pozitive și negative reprezintă componentele emoționale ale stării de bine subiective, iar satisfacția de viață reprezintă dimensiunea cognitivă. Starea de bine subiectivă a fost înțeleasă în sensul de satisfacție față de propria viață. Definiția se bazează pe standardele din perspectiva cărora un individ înțelege ce înseamnă o viață bună (Diener 1984).

3. Definițiile empirice se referă la modul în care acest termen este utilizat în viața de zi cu zi. În această accepțiune, fericirea înseamnă o preponderență a

afectului pozitiv asupra celui negativ. Acest înțeles al stării de bine psihologice implică experiențe emoționale plăcute. Satisfacția de viață și afectul pozitiv sunt studiate de cercetătorii în domeniul stării de bine psihologice. Însă termenul „fericire” este folosit frecvent în viața de zi cu zi și poate avea semnificații multiple, ceea ce generează o anumită ambiguitate. Cele mai utile concepte pentru cercetarea științifică sunt acelea care pot fi măsurate și care, dintr-o anumită perspectivă teoretică, prezintă relații interesante cu alte variabile.

Determinanții stării de bine sunt multipli și variază de la nivelul biologic la cel cultural. Sheldon (2004) vorbește despre șase niveluri ale existenței care au impact asupra stării de bine: cultura, relațiile sociale, imaginea și narațiunile despre sine pe care persoana și le construiește, scopurile de viață, trăsăturile de personalitate și nevoile psihologice. Aceste niveluri sunt considerate independente și ar conține informația necesară explicării mai multor aspecte ale stării de bine, fără a forma o ierarhie funcțională. Individul are experiența unei stări de bine atunci când nevoile psihologice de bază sunt satisfăcute, are un nivel scăzut de nevrotism și un nivel crescut de extraversiune, agreabilitate, conștiinciozitate și deschidere, își îndeplinește o bună parte din scopurile personale, în special scopurile concordante cu sine, are o stimă de sine ridicată și se vede pe sine ajungând așa cum și-ar dori să fie. Starea de bine este influențată atât de conținutul fiecărui nivel stipulat, cât și de interacțiunea funcțională dintre niveluri (Sheldon 2004).

Evaluările cognitive asupra propriei persoane, a celor din jur și a evenimentelor de viață reprezintă un alt factor de influență pentru starea de bine a individului. Oamenii au tendința de a evalua lucrurile în termeni de bine și rău. Conform lui Lazarus (1991), aceste evaluări conduc la reacții emoționale uneori plăcute, alteori neplăcute. Indivizii cu o stare de bine psihologică ridicată sunt cei care evaluează preponderent pozitiv evenimentele din viața lor. Indivizii care sunt „nefericiți” evaluează negativ majoritatea evenimentelor din viața lor, considerându-le impedimente în atingerea scopurilor (Diener 1999). Un alt rol important în starea de bine a unui individ îl are activitatea orientată spre un scop valorizat de acel individ și concordant cu sine (Lyubomirsky și colab. 2005).

Dintre predictorii stării de bine, cei mai consistenți sunt: satisfacerea nevoilor, trăsături de personalitate pozitive, progresul spre scopurile personale, stima de sine ridicată, suportul social și un mediu cultural orientat spre valoarea fericirii. Trăsăturile de personalitate determinate preponderent biologic, precum extraversiunea și nevrotismul, contribuie cu 40-50% la starea de bine subiectivă (Diener și colab. 1999). Persoanele extravertite tind să se implice mai des în contexte sociale și să exprime mai frecvent emoții pozitive în astfel de contexte (Emmons 1986).

3. Scopurile morale

3.1. Moralitate și autoreglaj

Termenul de moralitate poate fi definit ca un ansamblu de principii și norme de conduită stabile în reprezentările colective. Aceste principii și norme sunt transpuse în plan social și comportamental pe baza unei motivații specifice, motivația morală, care poate fi extrinsecă sau intrinsecă, în funcție de gradul de internalizare al elementului normativ. Moralitatea unei persoane este reflectată în comportamentul ei (planul dovezilor comportamentale) și mai puțin în ceea ce aceasta afirmă în anumite situații (planul declarativ). Analiza patternului comportamental poate oferi o evaluare acurată a moralității unui individ (Narvaez 2012).

Vom oferi în continuare o scurtă trecere în revistă a câtorva concepte fără de care nu putem contura satisfăcător ideea de moralitate și comportament moral. Ne interesează relevanța acestor concepte din perspectivă psihologică (mai ales semnificația lor pentru starea de bine psihologică). Nu intenționăm să oferim o concepție despre moralitate.

Idealurile personale încorporează norme sociale despre ce tip de caracter, preocupări, atitudini sau relații ar trebui să aibă o persoană. Ele influențează procesul de luare a deciziilor și reprezintă totodată standarde de evaluare a activităților proprii și ale celorlalți. Persoanele care trăiesc în concordanță cu idealurile lor de viață se simt mândre de ele, trăiesc emoții pozitive și au o stare de bine ridicată. O persoană poate fi considerată virtuoasă dacă idealurile sale personale sunt conforme cu anumite idealuri morale și dacă acționează în conformitate cu aceste idealuri (Fisher 2012).

Principiile morale au un important rol de autoreglare, fiind asociate cu luarea eficientă a deciziilor și cu obținerea unor beneficii sociale. Adeziunea la un set de principii morale este asociată cu un nivel ridicat de sănătate mentală și cu starea de bine psihologică (Schlenker 2008). Indivizii ghidați de principii morale sunt de regulă orientați către scopuri morale înalte pe care le urmăresc perseverent, spre deosebire de cei fără un sistem clar de principii, caracterizați mai degrabă de lipsa regulilor și a sensului propriei existențe. Indivizii cu valori și scopuri morale sunt mai satisfăcuți de rolurile sociale pe care le exercită decât cei care nu au un set de valori morale bine definit (Schlenker 2008).

Valorile morale sunt credințe care cuprind anumite modele de conduită ce trec dincolo de situațiile specifice, orientează indivizii în procesul de selecție și evaluare a celor din jur, a comportamentelor și situațiilor; ele formează un sistem valoric individual împreună cu alte valori cărora individul la acordă importanță (Schwartz 1994). Valorile sunt învățate și integrate prin interacțiune socială.

Valorile sunt normative și influențează credințele pe care oamenii le au despre maniera corectă de comportament în anumite situații de viață.

Concepțiile oamenilor despre moralitate (despre ce înseamnă „a fi moral”) pot avea puncte comune din perspectivă transculturală, însă pot prezenta și variații culturale. Putem vorbi despre un „profil moral ideal”, apreciat de cei mai mulți oameni. O persoană cu un astfel de profil moral ideal are principii, se preocupă să acționeze corect în situațiile de viață cu care se confruntă, respectă un set de valori, este o persoană onestă, de încredere, amabilă, preocupată de cei din jurul său, respectuoasă, muncitoare, altruistă, responsabilă (Lapsley și Lasky 2001; Walker și Hennig 2004).

Scopurile morale reprezintă un nivel superior de autoreglaj, contribuind la dezvoltarea unor structuri superioare ale personalității (virtuțile). Ele pot contribui la consolidarea arhitecturii individuale, pot crea o coerență personală solidă, servind nu doar la adaptarea socială a individului, ci și la constituirea realității sociale. Scopurile morale sunt scopuri elaborate în acord cu anumite valori morale la care aderă individul. Oamenii care își stabilesc scopuri morale se descriu pe ei înșiși, de regulă, în termeni morali, acordă o importanță mai mare valorilor morale, prezintă o concordanță între scopurile lor morale și celelalte scopuri de viață și arată un comportament moral (Hardy și Carlo 2005). Valorile personale constituie o pârghie către cunoașterea profilului moral. Acestea sunt profund integrate în identitatea de sine a individului (Juujarvi și colab. 2012). Prin natura lor, scopurile morale sunt profund valorizate de individ și urmărite de-a lungul vieții (stabilitatea scopurilor morale). Scopurile morale pot avea grade diferite de importanță, organizându-se piramidal. În opinia noastră, se poate vorbi de un adevărat „model al piramidei scopurilor morale”.

În concluzie, se poate spune că a acționa în conformitate cu norme, principii și scopuri morale reprezintă o sursă de autoreglaj și energie în plan cognitiv și emoțional.

3.2. Moralitatea și starea de bine psihologică

Starea de bine este o stare pe care oamenii o caută în viața și activitățile lor. Ea poate deveni o valoare în sine ce ghidează individul în demersurile sale de autoreglaj și de dezvoltare. Starea de bine este indicatorul central al definirii stării de sănătate.

Starea de bine psihologică constituie un obiect de cercetare central în psihologia pozitivă, dar și în alte domenii aplicate ale psihologiei (psihologia sănătății, psihologia clinică, psihologia educației, psihologia organizațională).

Starea de bine și valorile morale se pot potența reciproc. În procesul educației și al socializării, oamenii sunt învățați să trăiască sentimentul de

concordanță cu sine atunci când fac ceea ce este corect. Astfel, comportamentele morale se asociază cu sentimentul de coerență, concordanță și cu trăirea stării de bine. O persoană care se orientează după valori morale își reglează mai bine acțiunile, în raport cu acele repere valorice și normative, și își dezvoltă atributele necesare îndeplinirii obiectivelor sale. Starea de bine potențează la rândul ei capacitatea unei persoane de a acționa în conformitate cu valorile morale. În virtutea asocierii ei cu valorile morale, starea de bine oferă un suport în sensul dezvoltării potențialului individual (Sin, 2012).

4. Autenticitatea sinelui

4.1. Conținutul psihologic al autenticității

Oamenii sunt autentici atunci când acțiunile lor reflectă sinele lor adevărat, când sunt autodeterminați și autonomi (teoria autodeterminării; Ryan și Deci 2000). Sentimentul de autenticitate rezultă din interacțiunea proceselor mentale, comportamentale și emoționale. Acestea susțin persoana în procesul descoperirii unui sens al existenței proprii. Funcționarea persoanei într-un sens autentic contribuie la înțelegerea de sine și la obiectivitate în evaluarea propriei persoane (Ryan și Deci 2000).

Un individ este autentic și autonom atunci când dispune de libertate de acțiune și decizie. Persoana care acționează autonom are o mai mare concordanță între scopurile stabilite și acțiune, își alege în mod deliberat comportamentul în diverse situații, se manifestă în acord cu propriile credințe, sentimente și valori, prezintă o toleranță mai mare la frustrare, are un grad ridicat de onestitate în interacțiunile cu ceilalți, se adaptează flexibil la cerințe și își dezvoltă stilul său personal (Kernis și Goldman 2006).

Pentru Erich Fromm (1942), autenticitatea implică înțelegerea și aprobarea motivelor care stau la baza propriului comportament. Maslow (1968), prin piramida nevoilor umane, a subliniat importanța nevoii de autoactualizare, nevoie situată în vârful piramidei și care presupune dezvoltarea personală și actualizarea sinelui autentic. Pentru Harter (2002), un individ autentic acționează în concordanță cu sine, este stăpânul propriilor emoții, gânduri, aspirații și comportamente. Căutarea și înțelegerea propriei naturi poate fi un scop în sine pentru individ, scop ce se poate extinde pe toată perioada vieții. Factorii asociați cu un comportament inautentic sunt: lipsa validării parentale, nevoia continuă de a-i impresiona pe ceilalți, alienarea de sine sau conformismul față de diferite roluri sociale (Scharf și Maysseless 2010).

4.2. Componentele autenticității

Există patru componente interconectate ale autenticității:

1) Autenticitatea conștientizării de sine înseamnă cunoașterea și acceptarea aspectelor sinelui, care pot fi diverse și chiar contradictorii. Conștientizarea presupune cunoașterea gândurilor, sentimentelor, dorințelor și aspirațiilor personale. Conștientizarea de sine este un pas esențial spre dezvoltarea unei persoane.

2) Autenticitatea procesării informaționale (procesare fără bias-uri) presupune obiectivitate în evaluarea propriei persoane, precum și cunoașterea aspectelor pozitive și negative ale sinelui. Interpretarea corectă a informațiilor despre sine înseamnă absența distorsiunilor cognitive. Individul are o percepție acurată de sine, care este importantă pentru stabilirea scopurilor de viață și dezvoltarea persoanei pe termen lung.

3) Autenticitatea comportamentală se referă la acordul dintre comportamentul, valorile și nevoile persoanei, altfel spus, la capacitatea de autoreglare a acțiunii în funcție de cerințele sarcinilor. Autenticitatea comportamentală este asociată cu suprimarea altor activități, care intră în competiție cu o sarcină importantă în desfășurare. Această componentă este output-ul comportamental al componentelor anterioare, conștientizarea de sine și procesarea nedistorsionată. Comportamentul autentic are la bază o motivație intrinsecă, pe când comportamentul neautentic are la bază o motivație extrinsecă.

4) Autenticitatea relațională presupune onestitatea în relațiile cu cei apropiați, existența unui stil de atașament securizant, exprimarea liberă, fără teama de respingere sau de critică din partea celorlalți (Kernis și Goldman 2006).

4.3. Autenticitatea sinelui și scopurile morale

Autenticitatea sinelui are impact important în stabilirea și urmărirea scopurilor de viață. Atingerea unui grad sporit de autenticitate presupune cunoașterea de sine și obținerea unui sentiment de concordanță cu sine în diverse acțiuni și interacțiuni. Valorile morale pot face parte integrantă din structura sinelui, devenind mecanisme ce susțin anumite scopuri și decizii morale. Persoana care internalizează valori morale se orientează preponderent spre scopuri de viață morale și are sentimentul de concordanță cu sine și autenticitate atunci când se comportă moral. Îndeplinirea scopurilor de viață îi conferă individului un puternic sentiment al identității de sine (Scharf și Mayselless 2010).

Procesul de stabilire a scopurilor de viață este complex și depinde de factori variați din mediul familial sau din contextele sociale relevante pentru individ. În mediile în care persoana își desfășoară activitatea pe parcursul dezvoltării individuale,

factorii sociali orientează procesul de stabilire a scopurilor de viață, în acord cu valorile sociale și morale învățate (Scharf și Maysseless 2010). Oamenii sunt învățați să își regleze comportamentul, obținând un echilibru între aspirațiile personale și recomandările și constrângerile mediului socio-cultural (Shanahan 2000).

În decursul dezvoltării, individul își formează identitatea de sine în procesul interacțiunilor sociale, al integrării în grupuri și colective. Ulterior, el selectează mediile sociale în acord cu valorile sale morale și cu scopurile personale. Decizia de a menține conexiunea cu anumite medii sociale are la bază nu numai motivații pragmatice – motivații sociale, de apartenență și relaționare (de exemplu, motivația de a obține recunoașterea și validarea socială a grupului respectiv) –, ci și nevoia de competență și autonomie (Ryan și Deci 2000).

Integrarea într-un grup presupune deopotrivă identificarea cu grupul, cât și păstrarea anumitor elemente distinctive ale individului, în raport cu grupul său. Acesta dorește să aparțină grupului pe care îl consideră un model normativ, dar, în același timp, dorește să își mențină un anumit grad de individualitate în raport cu grupul. Apartenența la un grup valorizat de individ contribuie la reducerea disonanței cognitive referitor la cum ar trebui să fie și să se comporte acel individ (Scharf și Maysseless 2010). Modelul reducerii incertitudinii (Hogg 2007) afirmă că apartenența la un grup reduce incertitudinea despre cum ar trebui să fie și să se comporte persoana respectivă. În acest sens, conturarea propriei identități, care este un scop implicit al individului, se poate obține prin integrarea în grupurile sociale și prin echilibrul rezultat între apartenența la grup și individualizarea de grup. Un astfel de echilibru este favorabil dezvoltării unui sine autentic, prin raportarea la un grup dezirabil, care să satisfacă nevoia de identitate și stimă de sine a individului.

Indivizii își crează o imagine de sine dezirabilă (eul dezirabil sau eul moral) în funcție de anumite valori sociale, apoi își stabilesc scopuri în direcția realizării acelei identități dorite. Îndeplinirea acestor scopuri favorizează consolidarea unei identități susținute de un sistem valoric individual, creează un sentiment de autenticitate și o stimă de sine ridicată. Valorile sunt învățate social, indivizii se autoconstruiesc în procesul ontogenetic prin raportare la aceste valori, selectând valorile dezirabile și formându-și propriul sistem valoric intrapersonal și dinamic.

Pentru a-și îndeplini scopurile dezvoltării social-valorice, un individ selectează anumiți indicatori valorizați de grupul social la care aderă (spre exemplu, o anumită profesie, posesiuni etc.). Prin atingerea acestor indicatori valorizați social, individul îi demonstrează grupului său de referință că este un membru dezirabil, cu o identitate valorizată în interiorul grupului. Identitatea de grup și identitatea personală sunt scopuri spre care oamenii tind în mod obișnuit, raportându-se constant la sistemul de valori și la indicatorii valorizați social (Ledgerwood și colab. 2010). Interacțiunea socială se intensifică atunci când persoana are posibilitatea de a stabili și îndeplini scopuri personale rezonante cu

valorile grupului (Antony 2013). În stadii avansate ale maturizării sociale, un individ își poate dezvolta identitatea prin interacțiunile intra- și intergrupale. Mai mult, el poate contribui la dezvoltarea identității grupului (identitatea de grup) și a participanților la grup (identități particulare) prin impactul acțiunilor personale.

4.4. Autenticitatea sinelui și starea de bine

Autenticitatea sinelui este unul din factorii importanți ce contribuie semnificativ la starea de bine a unei persoane (Bettencourt și Sheldon 2001; Wood și colab. 2008; Pinto și colab. 2011). Oamenii au un sentiment mai consistent de sănătate și stare de bine atunci când se acceptă pe sine, când se percep ca persoană liberă, autonomă. Exprimarea liberă a percepțiilor și opiniilor, manifestarea comportamentală liberă, consonantă cu sine se asociază cu deschidere către viață, interes pentru nou și cu o stare de relaxare sau destindere, starea de bine psihologică. Confortul psihic scade semnificativ atunci când persoana încearcă să facă față în mod convențional, rigid la situații, când depune un efort intens pentru a răspunde cerințelor provenind din principii pe care nu le înțelege complet sau nu le acceptă complet.

5. Concordanța scopurilor morale cu sinele individual

5.1 Autodeterminarea și concordanța scopurilor cu sinele

Perspectiva organismică asupra reglării organismelor și activităților, spre deosebire de cea mecanică, afirmă că ființele vii sunt autoorganizate și autotelice (Goldstein 1939). Conform acestei perspective, oamenii sunt în mod inerent orientați spre creștere și dezvoltare și manifestă dorința de a se implica și contribui la dezvoltarea mediului social înconjurător (Rogers 1964). De asemenea, teoriile organismice afirmă că procesul creșterii poate fi stopat sau poate regresa, în funcție de o varietate de contexte sociale și de factori interpersonali nefavorabili.

Teoria autodeterminării are la bază o metateorie organismică și afirmă că reglarea comportamentului se poate realiza fie în mod autonom (autoreglare, autoorganizare), fie în mod controlat, din exterior (reglaj sau organizare externă). Controlul extern poate fi necesar când există presiuni și solicitări la care individul are nevoie de ghidaj, întrucât nu reușește să facă față singur. Astfel, reglajul extern are o valoare adaptativă, benefică, însă poate avea și consecințe nedorite. Comportamentul controlat extern poate conduce la o percepție distorsionată a cauzalității externe. Controlul excesiv favorizează formarea, la nivelul

personalității, a unei trăsături numită locul controlului extern: înclinația de a considera că fenomene externe sau alte persoane sunt sursele principale ale cauzalității (Deci și Ryan 1985). Comportamentul reglat autonom implică o percepție internă a cauzalității, un locus al controlului intern, și este liber ales și volitiv.

Internalizarea este procesul prin intermediul căruia reglările condiționate de factori externi sunt transformate în reglări condiționate de factori interni (Ryan 1993). Teoria autodeterminării afirmă că omul are o tendință înăscută de a utiliza activ contextul social în activitatea sa și de a internaliza procesele reglatorii. Internalizarea are grade diferite de eficacitate și poate fi de două feluri: introiecția și integrarea (Williams și Deci 1996).

Introiecția presupune o internalizare parțială, în care individul preia procesul reglator extern, dar nu îl acceptă ca fiind parte din sine. Reglările introiectate se traduc într-o presiune exercitată asupra persoanei de a se comporta într-un anumit fel. Ele sunt întărite de sancțiuni interne (spre exemplu, rușine sau vină) sau de recompense interne (spre exemplu, stima de sine sau autovalidarea). Introiecția este relativ ineficace, deoarece implică reglări care devin parte din persoană dar nu sunt integrate în sinele autentic al acesteia (Williams și Deci 1996).

Integrarea se referă la internalizarea completă, situație în care persoana se identifică cu importanța unei reguli comportamentale. Acest tip de internalizare facilitează transformarea comportamentelor controlate în comportamente autonome. Prin integrare, reglările externe intră în armonie cu sinele și sunt receptate de individ ca reglări aparținând propriei persoane. Când procesul reglator a devenit integrat, individul trăiește într-o măsură mai mică conflicte interioare, devine responsabil pentru propria reglare comportamentală și are un comportament voluntar și liber ales (Williams și Deci 1996).

Procesul internalizării este relevant atât pentru reglarea comportamentală, cât și pentru reglarea sistemului valoric, cognitiv și atitudinal al unei persoane.

Teoria autodeterminării cuprinde următoarele subteorii:

1) Teoria evaluării cognitive descrie efectul contextului social asupra motivației intrinseci și elementele contextuale relevante pentru motivația individuală, mai exact, mediul informațional autonom-suportiv, de control și demotivant. Williams și Deci (1996) afirmă că feedback-ul pozitiv întărește motivația intrinsecă cu privire la acele activități în care oamenii se simt autonomi și competenți.

2) Teoria integrării organismice explică internalizarea și integrarea valorilor și a regulilor. A fost formulată inițial pentru a explica dinamica motivației extrinseci. Această subteorie este interesată de măsura în care indivizii se percep ca ființe autonome atunci când se angajează în comportamente motivate extrinsec. Ea descrie procesul prin care aceștia își însușesc valorile și regulile grupului și culturii

lor și pleacă de la presupuziția că oamenii au o tendință naturală și resursele necesare pentru integrarea propriei experiențe. Internalizarea este privită ca un continuum.

3) Teoria orientărilor cauzale explică diferențele individuale în orientarea față de mediul social înconjurător. Această orientare este fie centrată pe autonomie, fie pe controlul din partea mediului, fie pe un mediu demotivant. Teoria prevede trei orientări, prezente în diferite grade la fiecare individ: orientarea autonomă, controlată, impersonală.

4) Teoria nevoilor de bază explică impactul relației dintre scopuri și motivație asupra stării de bine, descrie asociația dintre sistemul valoric și stilurile reglatoare ale comportamentului individual și impactul acestora asupra stării lui de bine (Ryan și Deci 2004). Autodeterminarea are la bază trei nevoi: autonomie, competență și relaționare (Ryan și Deci, 2000). Autonomia presupune libertatea de alegere. Nevoia de competență este satisfăcută atunci când persoana se simte capabilă, precum și atunci când primește feedback pozitiv. Nevoia de relaționare este nevoia de apartenență și conexiune cu ceilalți. Când aceste trei nevoi sunt satisfăcute, individul este proactiv și în mai mare măsură autodeterminat.

Conativitatea reprezintă capacitatea umană de a stabili și urmări o agendă personală concordantă cu ceea ce dorește individul (Hershberger 1988). Procesul conativ implică efortul susținut al individului de a-și atinge rezultatele dorite și de a-și satisface nevoile personale. Acest proces poate fi diferențiat conceptual de procesele cognitive și afective (Kanfer 1989). Procesul conativ reprezintă secvența motivațională care începe de la stabilirea scopului, continuă în perioada în care scopurile sunt urmărite, atinse sau abandonate și are importante ramificații pentru fericirea și motivația ulterioară a individului. Modelul procesului conativ acordă o atenție deosebită concordanței dintre individ și sistemul său de scopuri.

Conceptul de concordanță cu sine se referă la măsura în care scopurile declarate exprimă valori și interese personale (Sheldon și Elliot 1999). Modelul concordanței cu sine, derivat din teoria autodeterminării a lui Deci și Ryan (1985), afirmă că oamenii sunt mai fericiți când urmăresc scopuri concordante cu interesele și valorile lor. Concordanța cu sine contribuie la starea de bine psihologică deoarece ea sprijină indivizii în efortul de atingere a scopurilor lor, ducând astfel la creșterea șanselor de succes.

Oamenii își stabilesc diferite scopuri în diverse domenii ale vieții lor. Eficiența procesului de urmărire a scopurilor de viață depinde de motivele care stau la baza urmăririi acestora (Deci și Ryan 2000; Sheldon și Elliot 1999). Credințele și valorile unui individ pot reprezenta surse importante în fixarea scopurilor. Oamenii tind să selecteze scopuri mai concordante cu sine odată cu vârsta, acordând o atenție mai mare experienței pe care au acumulat-o. Odată cu înaintarea în vârstă, ei își

bazează scopurile din ce în ce mai mult pe informații interne ce corespund propriilor nevoi și propriei personalități (Sheldon 2008).

Persoanele care urmăresc scopuri concordante cu sine au următoarele calități: sunt disponibile să facă schimbările necesare în viața lor pentru a progresa către atingerea scopurilor și se implică activ în acțiunile orientate spre scop (Sheldon și Elliot 1999; Sheldon și Houser-Marko 2001). Persoanele care urmăresc scopuri discordante cu sine tind să analizeze mai mult timp avantajele și dezavantajele implicării în acțiune, fără însă a realiza vreo acțiune concretă direcționată spre schimbare, deoarece scopurile discordante cu sine sunt generatoare de conflicte interne (Deci și Ryan 1985; Sheldon și Kasser 1998). Există o asociere între concordanța cu sine și o serie de trăsături pozitive ale personalității: autoactualizarea, autenticitatea, vitalitatea, deschiderea, afectul pozitiv, empatia, stima de sine, orientarea autonomă, satisfacția de viață și un nivel scăzut al afectelor negative (Sheldon și Kasser 1995).

5.2. Valorile și scopurile morale

Scopurile exprimă valorile unui individ și reprezintă concretizarea comportamentală a principiilor generale abstracte reprezentate de valori (Schwartz 1994). Valorile direcționează individul spre stabilirea unor scopuri și îl susțin în efortul depus pentru atingerea lor. Componenta voluntară a angajării în scopuri susținute de valori morale poate contura un profil moral al persoanei. Concretizarea acestui profil în acțiune contribuie la dezvoltarea persoanei și la manifestarea potențialului său (Martin 2007). Într-o situație de conflict moral, individul prioritizează o valoare în defavoarea alteia, structurându-se astfel o ordine intrapersonală a valorilor, propriul său sistem de valori (Roccas și colab. 2002).

Există valori individuale sau personale și valori generale sau comunitare. Valorile care implică scopuri centrate pe propriile interese pot fi numite valori personale, iar valorile care sunt centrate pe binele celor din jur se numesc valori comunitare. Ambele categorii de valori pot avea componente morale. Sistemul valoric al persoanei este influențat de experiențele sale și de presiunea mediului cultural în care se află (Roccas și colab. 2002). Valorile personale sunt mai puternic structurate de conceptele cărora indivizii le acordă semnificație personală. Printre aspectele cele mai valorizate de oameni (criteriul importanței) se numără: relațiile cu membrii familiei, munca, prietenii apropiați, aspectul fizic, sănătatea, religia, ajutorul acordat altora (Zang și Yu 2012). Valorile ce implică scopuri preponderent corespunzătoare propriilor interese pot fi un impediment pentru un comportament moral, aflându-se deseori în opoziție cu valorile ce implică scopuri centrate pe binele celor din jur (Schwartz 1992). La un om matur din punct de

vedere moral, aceste valori sunt integrate armonios și sunt exprimate în comportament lui (Bergman 2004; Colby și Damon 1992; Damon 1984). Modelul reconcilierii valorilor sintetizează această idee plecând de la două componente: 1) dualitatea valorilor: există valori individuale, centrate pe sine, și valori comunitare, centrate pe binele celorlalți; 2) sinergia valorilor individuale și comunitare: ele evoluează pe parcursul etapelor de dezvoltare ontogenetică. În copilărie, adolescență și în stadiul de început al tinereții, cele două tipuri de valori sunt în opoziție, iar în următoarele perioade de dezvoltare, ele intră într-o relație de sinergie (Frimer și Walker 2009). Tinerețea reprezintă un punct de tranziție spre integrarea acestor două tipuri de valori în structura valorică a individului (Dunlop și colab. 2013).

Scopurile morale concordante cu sine sunt susținute de o motivație intrinsecă. Urmărind scopuri concordante cu sine, individul simte că acestea au fost liber alese și în acord cu valorile personale. Valorile și scopurile de viață concordante cu sine reprezintă factori importanți de influență pentru starea de bine și calitatea vieții. S-a observat că valorile spirituale sunt asociate pozitiv cu scopurile intrinseci ale indivizilor, iar acestea din urmă influențează substanțial starea de bine (Parks și Guay 2012). În schimb, scopurile urmărite din cauza unor presiuni externe nu sunt integrate în sinele autentic. Acestea nu sunt reprezentative pentru interesele pe termen lung ale individului și sunt slab susținute motivațional. Probabilitatea de a le atinge și de a obține o stare de satisfacție în relație cu ele este mică (Judge și colab. 2005).

Schwartz (1992) identifică zece valori de bază ale indivizilor: bunăvoință, universalism, auto-direcție, stimulare, hedonism, realizare, putere, securitate, conformism, tradiționalism. Conform lui Schwartz (1992), valorile sunt reprezentări cognitive ale unor scopuri abstracte și dezirabile. Ele motivează comportamentul moral și servesc ca standarde de conduită morală. Spre deosebire de atitudini, care sunt specifice și situaționale, valorile sunt abstracte și generale. Valorile centrate pe binele celorlalți sunt asociate pozitiv cu comportamentul prosocial, iar valorile centrate pe propria persoană sunt asociate negativ cu comportamentul prosocial. Schwartz (1992) a conceptualizat un model valoric prin intermediul a două dimensiuni bipolare: o dimensiune este aceea a valorilor centrate pe sine (putere, realizare etc.), în opoziție cu valorile care transcend persoana (bunăvoință, acordarea de ajutor altora etc). A doua dimensiune cuprinde valori din aria deschiderii către experiență (centrare pe experiența personală, deschidere către stimulare), acestea fiind opuse valorilor conservatoare (securitate, tradiție, conformitate etc.).

Nu întotdeauna susținerea unor valori morale se traduce prin scopuri morale. Un exemplu este urmărirea unui scop vindicativ sub imboldul unei valori morale. Atunci când sunt confrunțați cu o situație percepută ca nedreaptă, unii

indivizi, deși acționează în conformitate cu o valoare morală precum corectitudinea, se focalizează pe scopuri vindicative, sunt mai puțin predispuși la iertare și beneficiile pe care aceasta la implică, și, de asemenea, prezintă modificări ale dispoziției și stării de bine în sens negativ (Strelan și colab., 2011). Această contradicție între susținerea unei valori morale precum corectitudinea și exprimarea ei comportamentală, prin urmărirea unor scopuri vindicative, poate fi explicată prin faptul că dorința de răzbunare și centrarea pe scopuri din această arie este un fapt instinctual (Rusbult și colab. 2005), iar răzbunarea este o valoare normativă în cultura occidentală (Darley și colab. 2003). Un sistem valoric individual ce cuprinde preponderent valori centrate pe propria persoană este asociat pozitiv cu scopuri justițiare (de exemplu, răzbunarea) și cu un comportament agresiv la adresa agresorului. Deși valorile individului pot fi în aparență morale, orientate pe dezvoltarea personală și starea de bine, când aceste valori sunt singurele importante pentru un individ iar acesta se simte amenințat și nedreptățit, el poate fi predispus la un comportament vindicativ. Prin răzbunare, el își apără valorile sale, mai exact, valorile centrate pe binele propriu (Strelan și colab. 2011).

Anumite trăsături de personalitate pot explica orientarea spre scopuri vindicative sau orientarea spre scopuri de dezvoltare personală prin intermediul iertării și al procesului de resemnificare a unor evenimente mai puțin plăcute. Oamenii care valorizează iertarea au scoruri înalte la agreabilitate și empatie, iar cei care se centrează pe răzbunare au scoruri înalte la nevrotism și narcisism (McCullough și colab. 2013; Strelan și colab. 2011). Astfel, între valorile morale și scopurile morale ale individului pot interveni o serie de factori mediatori.

5.3. Scopurile morale concordante cu sine și starea de bine psihologică

Scopurile care au la bază valori morale ghidează raționamentele și comportamentele indivizilor, crescând șansele de atingere a acestora (Rokeach 1973; Schwartz 1992). Valorile sunt o forță motivațională foarte puternică, iar urmărirea scopurilor morale de viață care sunt concordante cu sine îi conferă individului o stare de bine, care poate acționa motivațional la rândul ei.

Scopurile și valorile îl orientează pe individ în alegerile sale de viață și în modul în care își trăiește viața. Sensul în viață este o componentă a stării de bine psihologice. Sensul este dat de călătoria spre atingerea scopului și nu atât de atingerea unei destinații ca atare (Compton și colab. 1996; Ryff și Keyes 1995). Scopurile morale de viață sunt planuri pe termen lung, ce implică o dorință de autoperfecționare, de devenire conform propriilor idealuri, un comportament voluntar orientat spre propria dezvoltare, care promite satisfacții pe termen lung (Emmons 2005). Existența unui sens al vieții fundamentat de scopurile de viață se asociază cu o stare de bine psihologică ridicată (French și Joseph 1999; Robak și

Griffin 2000). Lipsa unui sens al vieții, a scopurilor de viață afectează starea de bine și poate conduce către perturbări ale sănătății psihice (Baumeister 1991; Keyes 1998; Seeman 1991).

Valorile stau la baza raționamentelor noastre morale atunci când suntem implicați în procesul de luare de decizii, în angajarea în activitate, în alegerea unor scopuri importante de viață (Keefer 1996). Valorile ne ajută să ne orientăm în viață, să stabilim ce scopuri merită să urmărim și cine vrem să devenim, ele fiind asociate moderat cu trăsături de personalitate (Parks-Leduc și colab. 2015). Asociate cu trăsăturile de caracter, valorile prosociale sporesc sentimentul de satisfacție în viață (Abele 2014). Alte cercetări arată că trăsăturile de caracter din spectrul prosocial și agentic sunt asociate pozitiv cu afectele pozitive și adaptarea socială, în schimb, doar trăsăturile agentice sunt asociate pozitiv cu satisfacția de viață (Saragovi și colab., 2002).

Orientarea spre scopuri susținute de valori morale intrinseci – cum ar fi acceptarea de sine, integrarea în comunitate, afilierea – contribuie la satisfacerea nevoilor psihologice de bază, fiind asociate cu creșterea și dezvoltarea individuală și cu starea de bine psihologică. Scopurile susținute de valori morale intrinseci sunt asociate cu valorile prosociale și cu o stare de bine crescută (vezi Kasser și Ryan 1996; Kasser și colab. 2014). Valorile extrinseci – precum atractivitatea fizică, succesul financiar și popularitatea – contribuie mai puțin la satisfacerea nevoilor psihologice ale individului și sunt asociate cu o inflație a ego-ului și cu implicarea accentuată a indivizilor în procesul comparării sociale (Kasser și colab. 2014).

Indivizii care urmăresc scopuri extrinseci, în defavoarea celor intrinseci, bazate pe valori sociale morale, sunt mai puțin fericiți, dar au credința că îndeplinirea acestor scopuri extrinseci este calea corectă către starea de bine. Ei tind să facă erori de estimare atunci când anticipează starea lor de bine în viitor, așa cum urmează să arate aceasta în urma atingerii scopurilor fixate de ei. De regulă, starea de bine viitoare este supraestimată.

Urmărirea unor scopuri extrinseci, precum succesul financiar și recunoașterea socială, în defavoarea celor intrinseci, precum afilierea, acceptarea de sine și sentimentul de comuniune, este asociată cu o vitalitate mai scăzută, un nivel redus de autenticitate și autoactualizare și niveluri mai mari de depresie și anxietate (Yamaguchi și Halberstadt 2012). Persoanele cu o puternică orientare spre scopuri financiare sunt mai puțin ferice, mai puțin satisfăcute de viețile lor și au mai multe probleme psihologice (Dittmar și colab. 2007; Kasser și Ryan 1996; Kasser și Ryan 1993). Orientarea excesivă spre scopuri financiare împiedică realizarea nevoilor de creștere personală și intimitate, care sunt esențiale pentru starea de bine și pentru sănătatea individului. În ce privește efectul asupra stării de bine, este important motivul care stă la baza orientării spre scopuri financiare. Anumite câștiguri financiare, și anume cele obținute ca rezultat al muncii individului, sunt resimțite ca un succes și sunt asociate cu starea de bine. Astfel, motivul care stă în spatele

focalizării pe scopurile financiare poate explica în totalitate asocierea dintre orientarea spre scopurile financiare și afectarea stării de bine subiective (Garoarsdóttir și colab. 2009).

Scopurile care au la bază valori extrinseci nu sunt neapărat în defavoarea individului. Ele pot contribui la starea de bine a acestuia. Întrucât sunt condiționate socio-cultural, ele pot favoriza integrarea corespunzătoare a individului în mediul său social. Totuși, urmărirea cu preponderență a acestor scopuri în dauna celor susținute de valori intrinseci afectează starea de bine și dezvoltarea persoanei (Sheldon și colab. 2010). Diferite studiile arată că îndeplinirea scopului este un mediator în relația dintre valorizarea scopului și starea de bine (Conrad și colab. 2010). De asemenea, gradul de realism pe care îl implică un scop moderează efectul importanței scopului asupra realizării lui (Conrad și colab. 2010). Reglarea autonomă a scopurilor este un predictor al stării de bine psihologice (Litalien și colab. 2013).

Indivizii care urmăresc scopuri centrate pe evitarea unor consecințe negative resimt mai frecvent stări de anxietate, satisfacție scăzută în raport cu propria viață, simptome fizice neplăcute și o stare de bine scăzută. Scopurile formulate negativ conduc la o scădere a stării de bine prin faptul că atrag apariția stresorilor în viața individului. Individul care își formulează scopurile negativ se orientează comportamental asupra evenimentelor negative de viață. Stresorii de viață mediază parțial relația longitudinală dintre scopurile orientate negativ și starea de bine subiectivă (Elliot și colab. 2011).

5.4. Provocări

Procesul de urmărire a unor scopuri de viață implică deseori și o latură mai puțin etică. Comportamentul neetic este asociat cu scopurile centrate pe propriul interes, în dauna celor din jur (Murdock și colab. 2001). Anumite scopuri care au la bază standarde interpersonale și sunt susținute de motivații extrinseci (de exemplu, cele legate de performanțe și achiziții) sunt asociate deseori cu comportamente imorale. Scopurile care au la bază standarde personale și sunt susținute de o motivație intrinsecă sunt asociate preponderent cu un comportament moral (Van Yperen și colab. 2011).

Printre factorii care determină în general un comportament neetic se numără: presiunile externe pentru îndeplinirea unor standarde de performanță, impunerea din exterior a unor termene limită foarte stricte, dorința foarte mare de a atinge un scop, acompaniată în același timp de teama de eșec, lipsa integrității, dorința de acceptare socială, dorința de a avansa în carieră sau de a-i mulțumi pe cei din jur (Vandehey și colab. 2007). Comportamentul neetic este favorizat de eșecul în îndeplinirea propriilor scopuri. Indivizii care reușesc să progreseze adecvat spre

atingerea scopurilor lor și chiar să le îndeplinească sunt mai puțin predispuși spre adoptarea unui comportament imoral (Schweitzer și colab. 2004).

Alți factori determinanți ai comportamentului neetic sunt: presiunea autoimpusă pentru a atinge un scop de viață, importanța scopului și circumstanțele nefavorabile progresului în atingerea lui. Un scop înalt valorizat de individ induce o stare de stimulare (*arousal*). Individul are anumite expectații privind recompensele asociate cu îndeplinirea scopului (stima de sine, imagine socială pozitivă etc.). Astfel, comportamentul neetic poate fi justificat de individ prin prisma acestor expectații pozitive (Schweitzer și colab. 2004).

6. Cercetare empirică

6.1. Scopul cercetării

Importanța autenticității sinelui și a concordanței cu sine a scopurilor în starea de bine a fost evidențiată de o serie de studii (Wood și colab. 2008; Pinto și colab. 2011; Ryan și Deci 2000; Ryan și colab. 2007). De asemenea, a fost subliniată și importanța valorilor morale în ghidarea scopurilor de viață, precum și asocierea acestora cu starea de bine a individului (Abele 2014). Scopurile de viață ale individului sunt scopuri pe termen lung și sunt importante în conturarea existenței și dezvoltării sale. Atunci când scopurile sunt în acord cu sinele autentic al individului și concordante cu valorile morale social acceptate, individul trăiește o satisfacție crescută în raport cu viața și activitatea sa, își construiește un sens al propriei existențe și resimte o stare de bine psihologică (Abele 2014; Emmons 2005).

Scopul acestui studiu este replicarea rezultatelor privind rolul autenticității sinelui și concordanței scopurilor morale cu sinele în starea de bine psihologică.

6.2. Ipoteze

În cercetarea noastră, am încercat mai întâi să arătăm că un grad ridicat de autenticitate a sinelui și de concordanță cu sine a scopurilor de viață morale reprezintă predictorii pozitivi ai stării de bine psihologice. În al doilea rând, am testat ipoteza că autenticitatea sinelui este un predictor pozitiv al concordanței scopurilor morale cu sinele. Altfel spus, cu cât un individ este mai autentic cu sine însuși, cu atât mai mult va tinde să-și fixeze scopuri de viață concordante cu sinele lui adevărat. În al treilea rând, am testat ipoteza că urmărirea scopurilor morale concordante cu sine este asociată cu o stare de bine psihologică ridicată.

6.3. Participanți

Studiul a fost realizat pe un lot de 64 de subiecți, 38 de femei (59,4%) și 26 de bărbați (40,6%) cu vârsta cuprinsă între 18 și 56 de ani ($M = 30,92$, $SD = 11,88$). Participanții la studiu provin în marea lor majoritate din rândul studenților de la Facultatea de Psihologie și Științele Educației, Universitatea din București.

6.4. Procedură

În urma unui studiu calitativ realizat într-o cercetare anterioară pe un lot de 150 de subiecți, am evidențiat principalele norme de conduită morală și principalele valori morale care ghidează în general comportamentul moral. Pe baza acestui set de norme și valori am elaborat o listă de scopuri morale cu rol orientativ și explicativ (vezi Anexa 1). Participanții au primit sarcina de a consulta lista și de a nota care este cel mai important scop moral al lor, fie că acesta se află sau nu pe listă. Importanța scopului a fost evaluată pe o scală de la 1 la 7, unde 1 reprezintă „foarte puțin important” și 7 reprezintă „foarte important”, fiind reținute doar scopurile foarte importante. Concordanța cu sine a fost evaluată prin raportare la acest scop moral ales. Participanții au primit spre completare scalele de evaluare a constructelor cercetării și au fost rugați să le returneze completate în decurs de două săptămâni.

6.5. Instrumente

Autenticitatea sinelui a fost evaluată prin Scala de autenticitate a sinelui (Constantin și colab., 2013). Instrumentul are 12 itemi și o consistență internă Cronbach alpha .80 (această scală este redată în Anexa 2).

Concordanța cu sine în scopurile morale a fost evaluată prin Scala de concordanță cu sine a scopurilor (Constantin și colab., 2013). Instrumentul are 12 itemi și o consistență internă Cronbach alpha .76 (această scală este redată în Anexa 3).

Starea de bine psihologică a fost evaluată prin Scala pentru starea de bine psihologică Warwick-Edinburgh (Tennant și colab., 2007). Scala cuprinde 14 itemi și are o consistență internă Cronbach alfa .89 (această scală este redată în Anexa 4).

Designul cercetării a fost unul transversal, intragrup, corelațional de tip predictiv. Au fost aplicate analize corelaționale și analiza de regresie liniară ierarhică.

6.6. Rezultate

Tabelul 1 prezintă date descriptive despre variabilele studiului și corelațiile dintre acestea.

Tabelul 1. Medie, abatere standard și corelații între variabilele cercetării

	M	SD	1	2	3
1. Autenticitatea sinelui	67.75	10.52	-	.33**	.65**
2. Concordanța cu sine în scopurile morale	48.51	5.25	.33*	-	.27*
3. Starea de bine psihologică	56.92	7.56	.65**	.27*	-

Notă: M = media; SD = abaterea standard; * $p < 0.05$ bilateral; ** $p < 0.01$ bilateral.

Autenticitatea sinelui ($\beta = .65$, $p < .000$) este un predictor independent al stării de bine psihologice și explică 43% din varianța variabilei criteriu. Un nivel ridicat de autenticitate a sinelui este asociat cu o stare de bine psihologică ridicată. Concordanța scopurilor morale cu sinele ($\beta = .27$, $p < .031$) este un predictor independent al stării de bine psihologice și explică 7% din varianța variabilei criteriu. O concordanță mare între scopurile morale și sinele individului este asociată cu o stare de bine psihologică ridicată. Autenticitatea sinelui ($\beta = .33$, $p < .006$) este un predictor independent al concordanței scopurilor morale cu sinele și explică 11% din varianța variabilei criteriu. Un nivel ridicat de autenticitate a sinelui este asociat cu un nivel ridicat de concordanță cu sine în stabilirea scopurilor morale. Analizele de regresie liniară sunt redată în Tabelele 2. și 3.

Tabelul 2. Rezultatele analizei de regresie liniară – predictorii ai stării de bine psihologice

Variabila predictor	B	SE (B)	β	t	Sig. (p)	R ²
1. Autenticitatea sinelui	.41	.06	.65	6.83	.000	.43
2. Concordanța scopurilor morale cu sinele	.38	.17	.27	2.21	.031	.07

Variabila criteriu: starea de bine psihologică

Tabelul 3. Rezultatele analizei de regresie liniară – predictorii ai concordanței scopurilor morale cu sinele

Variabila predictor	B	SE (B)	β	t	Sig. (p)	R ²
1. Autenticitatea sinelui	.16	.06	.33	2.89	.006	.11

Variabila criteriu: concordanța scopurilor morale cu sinele

7. Discuții

Studiul nostru evidențiază corelații semnificative pozitive între autenticitatea sinelui, concordanța scopurilor morale cu sine și starea de bine psihologică. Autenticitatea sinelui s-a dovedit a fi un predictor pozitiv și semnificativ atât pentru starea de bine psihologică cât și pentru concordanța cu sine în stabilirea scopurilor morale. Un nivel înalt de autenticitate a sinelui este important pentru stabilirea și urmărirea unor scopuri morale, în acord cu propriile valori, și pentru trăirea unei stări de bine psihologice.

Un individ autentic este mai predispus să acționeze în conformitate cu sine însuși și să își stabilească scopuri care corespund valorilor sale morale. Cunoașterea de sine, atât a aspectelor pozitive cât și a celor negative, și acceptarea acestora sunt asociate cu starea de bine psihologică și cu sentimentul de control al propriei vieți. Acesta este, de altfel, obiectivul implicit al oricărui demers de dezvoltare personală: creșterea stării de bine prin susținerea individului, pentru a atinge un nivel cât mai ridicat de autenticitate și pentru a se descoperi pe sine, în vederea obținerii unui control cât mai mare asupra propriei vieți.

Un individ autentic își construiește propriul sistem valoric, este conștient de utilitatea acestuia, iar valorile la care el aderă sunt profund integrate în personalitatea sa și nu doar introiectate sau învățate în mediile sociale în care persoana s-a dezvoltat. Importanța lor este autentic înțeleasă, iar individul știe foarte bine de ce aderă la anumite valori și nu la altele. Astfel, el își poate conduce și proiecta viața și își va alege scopuri morale în funcție de aceste valori resimțite ca parte din sine.

Studiul evidențiază însă și faptul că autenticitatea sinelui explică un procent relativ mic din varianța concordanței cu sine în scopurile morale (doar 11%). Autenticitatea sinelui reprezintă cunoașterea cât mai acurată a sinelui și acceptarea deplină de sine, iar concordanța cu sine în scopurile morale presupune alegerea unui scop moral din motive autonome: individul dorește atingerea scopului ales și aderă la valorile sociale ce susțin acel scop. Însă o persoană poate adera la acel scop și din motive dezirabile social. Ea își dorește să devină o persoană valoroasă în ochii societății, deși nu este întotdeauna clar că valorile respective îi servesc propriei dezvoltări personale, întrucât pot fi valori mai puțin internalizate, adoptate dintr-un sentiment de conformism social. Un individ care este într-o măsură mai mare în contact cu sine însuși poate urmări scopuri morale, deoarece vrea să le atingă și este profund motivat pentru ele, dar este posibil să nu știe cu exactitate *de ce* vrea să le atingă. Scopurile morale sunt bazate pe valori sociale general acceptate, implicit dezirabile, preluate din și învățate în mediul social. Răspunsul la întrebarea „*de ce*” invită la o analiză a mediului socio-cultural, care prin natura lui definește și transcende individul. Desigur că aceste valori ne ajută să ne definim ca oameni și să ne integrăm în societate, iar multe dintre ele sunt valori universale, care sunt în acord cu sinele unei persoane ce tinde spre evoluție și dezvoltare, precum

majoritatea oamenilor. Introspecția constantă și analiza mediului social mai larg pot oferi răspunsuri la întrebarea despre motivația adoptării valorilor morale.

Între autenticitatea sinelui și concordanța cu sine în scopurile morale pot interveni o serie de variabile covariante care trebuie analizate. Unii oameni au convingerea că se cunosc pe ei înșiși și că sunt în contact cu ei înșiși, dar nu sesizează semnalele trimise de anumite simptome psiho-somatice, care reflectă disfuncții în ce privește propria persoană. Pentru autenticitatea sinelui este nevoie de introspecție, dar și de capacitate cognitivă pentru realizarea ei. În unele afecțiuni, precum tulburarea de personalitate dependentă, indivizii tind să se definească pe ei înșiși prin prisma sistemului valoric al altor persoane și urmăresc scopuri concordante cu acest sine definit prin raportare la alții. Astfel, pe lângă autenticitatea sinelui, există o serie de variabile care pot explica varianța concordanței cu sine în scopurile morale.

Concordanța scopurilor morale cu sinele este un predictor independent al stării de bine psihologice. Cu cât scopurile morale ale unei persoane sunt mai concordante cu sinele său autentic, cu atât aceasta va avea o stare de bine psihologică mai mare. Concordanța scopurilor morale cu sinele explică însă un procent mic din varianța stării de bine psihologice (doar 7%). Acest fapt indică existența altor variabile covariante care mediază eventual relația dintre concordanța scopurilor morale cu sine și starea de bine psihologică. În modelul concordanței scopurilor cu sine, Sheldon și Elliot (1999) raportează o serie de variabile covariante care pot influența asocierea dintre concordanța cu sine în scopuri și starea de bine psihologică: efortul depus pentru atingerea scopului, progresul în atingerea scopului respectiv și satisfacerea nevoilor de autonomie, competență și relaționare, care survin în urma îndeplinirii scopului sau al progresului semnificativ către acesta (Sheldon și Elliot 1999). Scopurile morale sunt constructe cu un grad mai mare de abstractizare și generalizare, în comparație cu scopurile obișnuite de viață. Astfel, individul poate întâmpina dificultăți în evaluarea progresului personal spre aceste scopuri și se poate confrunta cu lipsa cunoștințelor operaționale despre cum anume să progreseze spre ele. Foarte probabil, aceste aspecte influențează starea de bine a persoanei.

8. Limitele cercetării

Acest studiu s-a bazat pe un eșantion relativ mic de subiecți. Replicarea lui pe un eșantion mai mare ar putea întări rezultatele obținute. De asemenea, studiul este unul transversal, iar scopurile de viață ale unei persoane sunt, prin natura lor, proiectate pentru o perioadă mare de timp, uneori chiar pe parcursul întregii vieți. Un studiu longitudinal ar putea sublinia mai bine dinamica relațională a variabilelor cercetării.

De-a lungul timpului, atât autenticitatea sinelui, cât și perspectiva asupra valorilor și scopurilor morale variază. Un factor de influență ar putea fi etapa de viață. Indivizii se schimbă de la o etapă de viață la alta, iar autenticitatea sinelui și scopurile morale pot fi diferite în funcție de etapa parcursă. Relațiile dintre variabilele studiului ar trebui testate și pe grupuri de vârstă diferite, pentru o mai bună înțelegere a dinamicii acestora.

9. Concluzii

Studiul factorilor care pot contribui la starea de bine ne ajută să înțelegem modalitățile prin care un individ își poate valorifica potențialul de dezvoltare, orientându-se spre o personalitate pozitivă și matură, cu impact pozitiv asupra mediului social din care face parte. Adepții psihologiei pozitive (vezi Peterson și Seligman 2004) s-au concentrat pe studiul factorilor care contribuie la dezvoltarea personală și la starea de bine și au propus concepte și modele teoretico-aplicative cu valoare nomotetică, dar și idiografică. Profilul personalității pozitive relevă o tipologie de oameni echilibrați din punct de vedere psihologic, îndeplinind o funcție socială foarte bine conturată, integrați într-un context de viață pe care îl îmbogățesc în acord cu valorile și scopurile vieții pozitive. Personalitatea pozitivă poate fi concepută ca un ansamblu de virtuți ce contribuie la adaptarea optimă a individului în mediul său social, la construirea și consolidarea stării de bine psihologice, a sănătății psiho-comportamentale (Martin 2007).

Capacitatea de a funcționa din perspectiva scopurilor morale creează abilitatea de a gândi și acționa prin prisma unor concepte morale, ceea ce conduce la creșterea gradului de flexibilitate și chiar de libertate al individului și la sporirea concordanței cu sine în deciziile sale. Procesul de urmărire a unor scopuri morale înalt valorizate de individ este asociat, de asemenea, și cu starea de bine psihologică. Această asociere conferă sens individului și vieții sale, îl ajută să își structureze viața și să aibă satisfacție în ceea ce face. Un individ autentic, care are un sistem de valori morale integrate în structura sinelui, care se cunoaște și se acceptă pe sine, își stabilește în mai mare măsură scopuri morale concordante cu sine, care îi orientează existența și îl ajută să trăiască o stare de bine psihologică ridicată.

Mențiune: Această lucrare a fost realizată în cadrul proiectului POSDRU/159/1.5/S/133675 „Inovare și dezvoltare în structurarea și reprezentarea cunoașterii prin burse doctorale și postdoctorale (IDSRC - doc postdoc)”, cofinanțat de Uniunea Europeană și Guvernul României din Fondul Social

European prin Programul Operațional Sectorial Dezvoltarea Resurselor Umane 2007-2013.

Referințe bibliografice:

- Antony, George William. 2013. „Well – being: a critical analysis.” *IJRSS* 3 (4): 224-251.
- Abele, E. Andrea. 2014. „Pursuit of communal values in an agentic manner: a way to happiness?” *Frontiers in psychology* 5: 1-10.
- Bettencourt, B. Ann și Kennon M. Sheldon. 2001. „Social roles as mechanisms for psychological need satisfaction within social groups.” *Journal of Personality and Social Psychology* 81: 1131-1143.
- Besser-Jones, Lorraine. 2008. „Personal Integrity, Morality and Psychological Well-Being: Justifying the Demands of Morality.” *Journal of Moral Philosophy* 5: 361-383.
- Bergman, Roger. 2004. „Identity as motivation: Toward a theory of the moral self.” In *Moral development, self and identity*, ed. Daniel K. Lapsley and Darcia Narvaez, 21-46. Mahwah, NJ: Lawrence Erlbaum Associates, Inc.
- Baumeister, F. Roy. 1991. *Meanings of life*. New York: Guilford Press.
- Colby, Anne și William Damon. 1992. *Some do care: Contemporary lives of moral commitment*. New York, NY: Free Press.
- Compton, William C., Maggie L. Smith, Kim A. Cornish și Donald L. Qualls. 1996. „Factor structure of mental health measures.” *Journal of Personality and Social Psychology* 71 (2): 406-413.
- Constantin, Ticu, Dorin Nastas și Ana-Maria Hojbotă. 2013. „Self-concordance model. Empirical validation test of the extended model.” in press.
- Conrad, Nico, Bettina K. Doering, Winfried Rief și Cornelia Exner. 2010. „Looking beyond the importance of life goals. The personal goal model of subjective well-being in neuropsychological rehabilitation.” *Clinical Rehabilitation* 24: 431-443.
- Darley, John M. și Thane S. Pittman. 2003. „The psychology of compensatory and retributive justice.” *Personality and Social Psychology Review* 7 (4): 324-36.
- Deci, Edward L., Richard. and M. Ryan. 1985. „The general causality orientations scale: Self-determination in personality.” *Journal of Research in Personality* 19: 109-134.
- Damon, William. 1984. „Self-understanding and moral development from childhood to adolescence.” In *Morality, moral behavior, and moral development*, ed. William M. Kurtines and Jacob L. Gewirtz, 109-127. New York, NY: Wiley.

- Diener, Ed, Eunkook. M. Suh, Richard. E. Lucas și Heidi L. Smith. 1999. „Subjective well-being: Three decades of progress: 1967 to 1997.” *Psychological Bulletin* 125: 276-302.
- Diener, Ed. 1984. „Subjective well-being.” *Psychological Bulletin* 95: 542-575.
- Dittmar, Helga, Karen Long și Rod Bond. 2007. „When a better self is only a button click away: Associations between materialistic values, emotional and identity-related buying motives, and compulsive buying tendency online.” *Journal of Social and Clinical Psychology* 26: 334-36.
- Dunlop, L. William, Lawrence J. Walker și Kyle M. Matsuba. 2013. „The development of moral motivation across the adult Lifespan.” *European Journal of Developmental Psychology* 10 (2): 285-300.
- Emmons, Robert A. 2005. „Striving for the Sacred: Personal Goals, Life Meaning, and Religion.” *Journal of Social Issues* 61 (4): 731-745.
- Emmons, Robert A. 1986. „Personal Strivings: An Approach to Personality and Subjective Well-Being.” *Journal of Personality and Social Psychology* 51 (5): 1058-1068.
- Elliot, Andrew J., Todd M. Thrash și Kou Murayama. 2011. „A Longitudinal Analysis of Self-Regulation and Well-Being: Avoidance Personal Goals, Avoidance Coping, Stress Generation, and Subjective Well-Being.” *Journal of Personality* 79 (3): 643-674.
- French, Sarah și Stephens Joseph. 1999. „Religiosity and its association with happiness, purpose in life, and self-actualisation.” *Mental Health, Religion & Culture* 2: 117-120.
- Frimer, Jeremy A. și Lawrence J. Walker. 2009. „Reconciling the self and morality: An empirical model of moral centrality development.” *Developmental Psychology* 45: 1669-1681.
- Fisher, Jeremy. 2012. „Being Proud and Feeling Proud: Character, Emotion, and the Moral Psychology of Personal Ideals.” *J Value Inquiry* 46: 209-222.
- Fromm, Erich. 1942. *Fear of freedom*. London: Routledge & Kegan Paul.
- Garoarsdóttir, B. Ragna, Helga Dittmar și Cathernie Aspinall. 2009. „It's not the money, it's the quest for a happier self: the role of happiness and success motives in the link between financial goals and subjective well being.” *Journal of Social and Clinical Psychology* 28 (9): 1100-1127.
- Goldstein, Kurt. 1939. *The Organism: A Holistic Approach to Biology Derived from Pathological Data in Man*. New York: American Book Company.
- Harter, Susan. 2002. „Authenticity.” In *Handbook of positive psychology*, ed. Charles R. Snyder și Shane J. Lopez, 382-394. New York: Oxford University Press.
- Hardy, Sam A. și Gustavo Carlo. 2005. „Identity as a source of moral motivation.” *Human Development* 48: 232-256.

- Hershberger, Wayne A. 1988. „Psychology as a conative science.” *American Psychologist* 43 (10): 823-824.
- Hogg, Michael A. 2007. „Uncertainty-identity theory.” *Advances in experimental social psychology* 39: 69-126.
- Juujarvi, Soile, Liisa Myyry și Kaija Pessa. 2012. „Empathy and values as predictors of care development.” *Scandinavian Journal of Psychology* 53: 413-420.
- Judge, Timothy A., Joyce E. Bono, Amir Erez și Edwin A. Locke. 2005. „Core Self-Evaluations and Job and Life Satisfaction: The Role of Self-Concordance and Goal Attainment.” *Journal of Applied Psychology* 90 (2): 257-268.
- Kanfer, Ruth și Phillip L. Ackerman. 1989. „Motivation and cognitive abilities: An integrative/aptitude-treatment interaction approach to skill acquisition.” *Journal of Applied Psychology* 74: 657-690.
- Kahneman, Daniel. 1999. „Objective happiness.” In *Well-being: Foundations of hedonic psychology*, ed. Daniel Kahneman, Ed Diener și Norbert Schwarz, 3-25. New York: Russell Sage Foundation Press.
- Kasser, Tim, Katherine L. Rosenblum, Arnold J. Sameroff, Edward L. Deci, Christopher P. Niemiec, Richard M. Ryan, Osp Arnadottir, Rod Bond, Helga Dittmar, Nathan Dungan și Susan Hawks. 2014. „Changes in materialism, changes in psychological well-being: evidence from three longitudinal studies and an intervention experiment.” *Motivation and Emotion* 38: 1-22.
- Kasser, Tim și Richard M., Ryan. 1993. „A dark side of the American dream: Correlates of financial success as a central life aspiration.” *Journal of Personality and Social Psychology* 65: 410-422.
- Kasser, Tim și Richard M. Ryan. 1996. „Further examining the american dream: differential correlates of intrinsic and extrinsic goals.” *Pers. Soc. Psychol. Bull.* 22: 280-287.
- Keefer, W. Matthew. 1996. „The inseparability of morality and well-being: The duty/virtue debate revisited.” *Journal of Moral Education* 25 (3): 277-290.
- Kernis, H. Michael și Brian M. Goldman. 2006. „A multicomponent conceptualization of authenticity: Theory and research.” *Advances in Experimental Social Psychology* 38: 283-357.
- Keyes, Corey Lee M. 1998. „Social well-being.” *Social Psychology Quarterly* 61: 121-140.
- Lapsley, Daniel K. și Benjamin Lasky. 2001. „Prototypic moral character.” *Identity* 1: 345-363.
- Lazarus, Richard S. 1991. *Emotion and adaption*. New York: Oxford University Press.

- Ledgerwood, Alison și Ido Liviatan. 2010. „The price of a shared vision: group identity goals and the social creation of value.” *Social Cognition* 28 (3): 401-421.
- Litalien, David, Oliver Ludtke, Philip Parker și Ulrich Trautwein. 2013. „Different pathways, same effects: Autonomous goal regulation is associated with subjective well-being during the post-school transition.” *Motivation and Emotion* 37: 444-456.
- Lyubomirsky, Sonja, Kennon M. Sheldon și David Schkade. 2005. „Pursuing Happiness: The Architecture of Sustainable Change.” *Review of General Psychology* 9 (2): 111-131.
- Martin, Mike W. 2007. „Happiness and Virtue in Positive Psychology.” *Journal for the Theory of Social Behaviour* 37 (1): 89-103.
- Maslow, H. Abraham. 1968. *Toward a psychology of being* (2nd ed.). Princeton, NJ: Van Nostrand.
- Murdock, Tamera B., Natalie M. Hale și Mary Jo Weber. 2001. „Predictors of cheating among early adolescents: academic and social motivations.” *Contemporary Educational Psychology* 26: 96-115.
- McCullough, E. Michael, Robert, Kurzban și Benjamin A., Tabak. 2013. „Cognitive systems for revenge and forgiveness.” *Behavioral and Brain Sciences* 36: 1-58.
- Narvaez, Darcia. 2012. „Moral Neuroeducation from Early Life Through the Lifespan.” *Neuroethics* 5: 145-157.
- Parks, Laura și Russell P. Guay. 2012. „Can Personal Values Predict Performance? Evidence in an Academic Setting.” *Applied Psychology: An International Review* 61 (1): 149-173.
- Parks-Leduc, Laura, Gilad Feldman și Anat Bardi. 2015. „Personality traits and personal values: a meta-analysis.” *Personality and social psychology review* 19 (1): 3-29.
- Peterson, Christopher și Martin E. P. Seligman. 2004. *Character strengths and virtues. A handbook and classification*. Oxford University Press.
- Pinto, G. Diana, John Maltby și Alex M. Wood. 2011. „Exploring the tripartite model of authenticity within Gray’s approach and inhibition systems and Cloninger’s bio-social model of personality.” *Personality and Individual Differences* 51: 194-197.
- Roccas, Sonia, Lilach Sagiv, Shalom H. Schwartz și Ariel Knafo. 2002. „The big five personality factors and personal values.” *Personality and Social Psychology Bulletin* 28: 789-801.
- Ryan, M. Richard și Edward L. Deci. 2000. „Self-determination theory and the facilitation of intrinsic motivation, social development, and well-being.” *American Psychologist* 55: 68-78.

- Ryan, M. Richard. 1993. „Agency and organization: Intrinsic motivation, autonomy, and the self in psychological development.” In *Nebraska Symposium on Motivation: Vol. 40. Developmental perspectives on motivation*, ed. Janis E. Jacobs, 1-56. Lincoln: University of Nebraska Press.
- Ryan, M. Richard și Edward L. Deci. 2004. *Overview of self determination theory: an organismic dialectical perspective. Handbook of Self-Determination Research*. The Rochester, NY: University of Rochester Press.
- Ryan, M. Richard, Jennifer G. LaGuardia și Laird J. Rawsthorne. 2007. „Self-complexity and the authenticity of Self-aspects: effects on well-being and resilience to stressful events.” *North American Journal of Psychology* 7 (3): 431-448.
- Ryff, D. Carol și Burton Singer. 1998. „The Contours of Positive Human Health.” *Psychological Inquiry* 9 (1): 1-28.
- Ryff, D. Carol și Corey Lee M. Keyes. 1995. „The structure of psychological well-being revisited.” *Journal of Personality and Social Psychology* 69: 719-727.
- Rogers, R. Carl. 1964. „Statement and Challenge.” *American Psychologist* 19 (6): 417-418.
- Robak, Rostyslav W. și Paul W. Griffin. 2000. „Purpose in life: What is its relationship to happiness, depression, and grieving?” *North American Journal of Psychology* 2: 113-119.
- Rokeach, Milton. 1973. *The Nature of Human Values*. New York: The Free Press.
- Rusbult, Caryl E. 2005. „Forgiveness and relational repair.” In *Handbook of forgiveness*, ed. Everett L. Worthington, Jr., New York: Brunner-Routledge.
- Saragovi, Carina, Jenifer Aubé, Richard Koestner și David Zuroff. 2002. „Traits, motives, and depressive styles as reflections of agency and communion.” *Personality and Social Psychology Bulletin* 28: 563-577.
- Schwartz, Shalom H. 1994. „Are there universal aspects in the structure and contents of human values?” *Journal of Social Issues* 50 (4): 19-45.
- Schwartz, Shalom H. 1992. „Universals in the content and structure of values: Theoretical advances and empirical tests in 20 countries.” In *Advances in experimental social psychology*, ed. Mark P. Zanna, 1-65. San Diego, CA: Academic Press.
- Scharf, Miri și Ofra Mayseless. 2010. „Finding the authentic self in a communal culture: Developmental goals in emerging adulthood.” In *The role of goals in navigating individual lives during emerging adulthood. New Directions for Child and Adolescent Development* 130, ed. Shmuel Shulman and Jari-Erik Nurmi, 83-95. John Wiley & Sons.
- Sheldon, M. Kennon și Andrew J. Elliot. 1999. „Goal Striving, Need Satisfaction, and Longitudinal Well-Being: The Self-Concordance Model.” *Journal of personality and social psychology* 76 (3): 482-497.

- Sheldon, M. Kennon. 2008. „The interface of motivation science and personology. Self-concordance, quality motivation and multilevel personality integration.” In *Handbook of Motivation Science*, ed. James Y. Shah and Wendi L. Gardner, 465-476. N.Y.: The Guilford Press.
- Sheldon, M. Kennon, Alexander Gunz, Charles P. Nichols și Yuna Ferguson. 2010. „Extrinsic Value Orientation and Affective Forecasting: Overestimating the Rewards, Underestimating the Costs.” *Journal of Personality* 78 (1): 149-178.
- Sheldon, M. Kennon și Linda Houser-Marko. 2001. „Self-concordance, goal attainment, and the pursuit of happiness: Can there be an upward spiral?” *Journal of Personality and Social Psychology* 80: 152-165.
- Sheldon, M., Kennon și Tim, Kasser. 1998. „Pursuing Personal Goals: Skills Enable Progress, but Not all Progress is Beneficial.” *Personality and Social Psychology Bulletin* 24: 1319-1331.
- Sheldon, M. Kennon și Tim Kasser. 1995. „Coherence and congruence: Two aspects of personality integration.” *Journal of Personality and Social Psychology* 68: 531-543.
- Schweitzer, Maurice E., Lisa Ordonez și Bambi Douma. 2004. „Goal setting as a motivator of unethical behavior.” *Academy of Management Journal* 47 (3): 422-432.
- Schlenker, R. Barry. 2008. „Integrity and character: implications of principled and expedient ethical ideologies.” *Journal of Social and Clinical Psychology* 27 (10): 1078-1125.
- Sheldon, M. Kennon. 2004. *Optimal Human Being: An Integrated Multi-level Perspective*: New Jersey: Lawrence Erlbaum Associates, Mahwah.
- Shanahan, Michael J. 2000. „Pathways to adulthood in changing societies: Variability and mechanisms in life course perspective.” *Annual Review of Sociology* 26: 667-692.
- Seeman, Julius. 1991. „Person-centered assessment: Reaction.” *Journal of Counseling and Development* 69: 462.
- Sin, William. 2012. „Internalization and moral demands.” *Philosophical Studies* 157 (2): 163-175.
- Strelan, Peter, N.T. Feather și Ian McKee. 2011. „Retributive and Inclusive Justice Goals and Forgiveness: The Influence of Motivational Values.” *Soc Just Res* 24: 126-142.
- Tennant, Ruth, Louise Hiller, Ruth Fishwick, Stephen Platt, Stephen Joseph, Scott Weich, Jane Parkinson, Jenny Secker și Sarah Stewart-Brown. 2007. „The Warwick Edinburgh Mental Well-Being Scale (WEMWBS): development and UK validation.” *Health Qual Life Outcomes* 5: 63.

- Vandehey, Michael A., George M. Diekhoff și Emily E. LaBeff. 2007. „College cheating: A twenty year follow-up and the addition of an honor code.” *Journal of College Student Development* 48 (4): 468-480.
- Van Yperen, Nico W., Melvyn R. W. Hamstra și Marloes van der Klauw. 2011. „To Win, or Not to Lose, At Any Cost: The Impact of Achievement Goals on Cheating.” *British Journal of Management* 22: 5-15.
- Walker, Lawrence. J. și Karl H. Hennig. 2004. „Differing conceptions of moral exemplarity: just, brave and caring.” *Journal of Personality and Social Psychology* 86: 629-647.
- Williams, Geoffrey C. și Edward. L. Deci. 1996. „Internalization of Biopsychosocial Values by Medical Students: A Test of Self-Determination Theory.” *Journal of Personality and Social Psychology* 70 (4): 767-779.
- Wood, Alex M., Alex P. Linley, John Maltby, Michael Baliousis și Stephen Joseph. 2008. „The authentic personality: A theoretical and empirical conceptualization and the development of the authenticity scale.” *Journal of Counseling Psychology* 55: 385-399.
- Yamaguchi, Mami și Jamin Halberstadt. 2012. „Goals and Well Being in New Zealand.” *New Zealand Journal of Psychology* 41 (2): 5-10.
- Zang, Kaili Chen și Esther Dawen Yu. 2012. „Quest for a good life: Spiritual values, life goals, and college students.” *Asia-Pacific Psychiatry* 6: 91-98.

Anexa 1 – Lista de valori și scopuri morale

Valori în familie	Scopuri în familie
	Îmi propun:
1. Sprijinul	1. să îmi sprijin familia
2. Grija față de familie	2. să am grijă de familia mea
3. Flexibilitatea	3. să fiu flexibil în raport cu membrii familiei mele
4. Îndrumarea familiei	4. să îmi îndrum familia corect atunci când are nevoie de mine
5. Respectul	5. să îmi respect familia
6. Iertarea	6. să-i iert pe cei din familie atunci când greșesc
7. Sacrificiul	7. să mă sacrific pe mine însămi pentru familia mea dacă este nevoie
8. Înțelegerea	8. să-i înțeleg pe cei din familie
9. Încrederea	9. să am încredere în familia mea
10. Onestitatea	10. să fiu sincer cu familia mea
11. Responsabilitatea	11. să fiu responsabil față de familia mea
12. Asertivitatea	12. să fiu asertiv cu cei din familie
13. Comuniunea	13. să stabilesc și să mențin comuniunea familială
14. Altruismul	14. să fiu altruist cu cei din familie
15. Autocontrolul	15. să îmi controlez emoțiile și comportamentele negative și să nu-i încarc pe membrii familiei mele cu acestea
16. Răbdarea	16. să am răbdare cu cei din familie
17. Acceptarea necondiționată	17. să îi accept pe cei din familie așa cum sunt ei
18. Compasiunea	18. să am grijă și compasiune față de tot ce mă înconjoară pentru a fi demn în ochii familiei mele
19. Capacitatea decizională	19. să iau deciziile cele mai bune pentru mine și familia mea
20. Recompensarea	20. să ofer recompense membrilor familiei pentru lucrurile pozitive pe care

Valori în familie	Scopuri în familie
	mi le oferă
21. Curajul	21. să acționez cu curaj pentru ca familia mea să fie mândră de mine
22. Ordinea	22. să fiu ordonat
23. Obiectivitatea	23. să fiu obiectiv în orice situație familială
24. Educația pozitivă	24. să mă educ pe mine și pe cei din familie într-un spirit pozitiv și constructiv
25. Corectitudinea	25. să fiu corect cu cei din familie
26. Individualitatea	26. să respect individualitatea fiecărui membru al familiei și spațiul lui intim

Valori la locul de muncă	Scopuri la locul de muncă
	Îmi propun:
1. Sprijinul	1. să îi susțin pe colegi când au nevoie
2. Corectitudinea	2. să fiu corect la locul de muncă
3. Colegialitatea	3. să mă comport colegial cu ceilalți
4. Onestitatea	4. să fiu onest în problemele de muncă
5. Obiectivitatea	5. să fiu obiectiv la locul de muncă
6. Înțelegerea	6. să-i înțeleg pe ceilalți
7. Colaborarea	7. să colaborez cu colegii pentru a performa cât mai bine în sarcini
8. Respectul	8. să-i respect pe ceilalți
9. Seriozitatea	9. să fiu serios la locul de muncă
10. Îndrumarea	10. să-i îndrum cât pot de bine pe ceilalți
11. Recunoașterea valorii și meritelor	11. să arăt recunoaștere pentru meritele colegilor și superiorilor
12. Asertivitatea	12. să fiu asertiv
13. Proactivitatea	13. să acționez proactiv
14. Stimularea intelectuală	14. să creez un mediu stimulant intelectual
15. Grija pentru angajați	15. să am grijă de ceilalți
16. Integritatea	16. să fiu integru la locul de muncă
17. Disciplina	17. să fiu disciplinat
18. Recunoașterea greșelilor	18. să recunosc atunci când greșesc

Valori la locul de muncă	Scopuri la locul de muncă
19. Modestia	19. să fiu modest
20. Coeziunea grupului	20. să depun efort pentru a menține coeziunea grupului
21. Pregătirea profesională	21. să mă pregătesc profesional
22. Agreabilitatea	22. să fiu agreabil

Valori în relații interpersonale	Scopuri în relații interpersonale
	Îmi propun:
1. Sprijinul	1. să acord sprijin prietenilor mei
2. Respectul	2. să îmi respect prietenii
3. Încrederea	3. să am încredere în prietenii mei
4. Consolidarea relației în timp	4. să depun efort pentru menținerea relațiilor de prietenie
5. Altruismul	5. să fiu altruist
6. Onestitatea	6. să fiu onest cu prietenii mei
7. Corectitudinea	7. să fiu corect
8. Reciprocitatea	8. să ofer și eu la rândul meu lucrurile bune pe care pe primesc de la prieteni
9. Înțelegerea	9. să-mi înțeleg prietenii
10. Empatia	10. să fiu empatic cu prietenii mei
11. Iertarea	11. să îmi iert prietenii
12. Intercunoașterea	12. să îmi cunosc cât mai bine prietenii
13. Complicitatea	13. Să fiu complice la planurile prietenilor mei atunci când ei mă solicită
14. Confidențialitatea	14. Să respect confidențialitatea
15. Autenticitatea	15. Să fiu autentic în relațiile cu prietenii
16. Recunoștința	16. Să fiu recunoscător
17. Modestia	17. Să fiu modest în relațiile cu prietenii
18. Aprecierea ajutorului	18. Să arăt că apreciez ajutorul primit de la prieteni
19. Adaptabilitatea	19. să mă adaptez la diverse situații prin care pot trece alături de prietenii mei
20. Îndrumarea	20. Să îmi îndrum cât mai bine prietenii

Valori în spațiul public	Scopuri în spațiul public
	Îmi propun:
1. Spiritul civic	1. Să îmi dezvolt spiritul civic și să-i ajut pe cei din jur de câte ori este nevoie
2. Respectul	2. Să fiu respectuos cu ceilalți
3. Politețea	3. Să fiu politicos
4. Corectitudinea	4. Să fiu corect cu ceilalți
5. Deschiderea către ceilalți	5. Să fiu deschis față de oamenii din jur
6. Seriozitatea	6. să fiu serios în față de cei din jur
7. Recunoștința	7. să fiu recunoscător atunci când primesc ajutor de la cei din jur
8. Grija față de mediu	8. Să am grijă de mediul în care trăiesc
9. Munca pentru comunitate	9. Să îmi fac bine treaba și să ajut la progresul comunității
10. Dragostea față de semenii	10. Să am o atitudine caldă față de oamenii din jur
11. Răbdarea	11. Să fiu răbdător cu ceilalți
12. Respectarea legii	12. Să respect legea

Anexa 2 – Scala de autenticitate a sinelui

Vă rog să notați de la 1 la 7 în ce măsură vă caracterizează afirmațiile de mai jos:

1 = nu mă caracterizează deloc, 7 = mă caracterizează foarte bine

1. Consider că este mai bine să fii tu însuși decât să fii simpatizat de cei din jur.

2. Nu-mi dau seama ce simt cu adevărat în sinea mea.

3. Sunt puternic influențat (ă) de opiniile altora.

4. De obicei fac ceea ce mi se spune.

5. Simt mereu nevoia de a face ceea ce așteaptă de la mine cei din jur.

6. Cei din jur au o mare influență asupra mea.

7. Mă simt de parcă nu m-aș cunoaște pe mine însumi/ înșami foarte bine.

8. Întotdeauna susțin ceea ce cred.

9. De cele mai multe ori sunt sincer (ă) cu mine însumi/ înșami.

10. Simt că am pierdut legătura cu mine, cu sinele meu „adevărat”.

11. Trăiesc în acord cu valorile și convingerile proprii.

12. Mă simt de parcă aș fi străin (ă) de mine însumi/ înșami.

Anexa 3 – Scala de concordanță a scopurilor cu sine

Vă rog să vă raportați la CEL MAI IMPORTANT scop moral ales când completați următoarele întrebări:

Care este acest scop.....

Notați în ce măsură de la 1 la 5 (1 = măsură foarte mică, 5 = măsură foarte mare):

1. Ați simți bucurie sau fericire dacă ați atinge cu succes acest scop?
2. V-ați simți nefericit sau trist dacă ați eșua în atingerea acestui scop?
3. Sunteți implicat în urmărirea acestui scop?
4. Energia și efortul depus de dvs. este mare pentru a obține succesul în atingerea acestui scop?
5. Este dificil pentru dvs. să reușiți în acest proiect?
6. Succesul în acest demers depinde de factori exteriori?
7. Considerați că urmărirea unui astfel de scop este valorizată social?
8. Vă este clar ce trebuie să faceți pentru a obține succesul în acest scop?
9. Este probabil să aveți succes în atingerea acestui scop?
10. Sunteți încrezător cu privire la acest rezultat (cel din întrebarea anterioară)?
11. Este probabil ca dvs. să obțineți succesul în acest scop dacă nu depuneți nici un fel de efort?
12. Alte scopuri și obiective personale vor depinde de succesul în atingerea acestui scop?

Anexa 4 – Scala de evaluare a stării de bine psihologice

Mai jos sunt câteva afirmații despre sentimente și gânduri. Vă rog alegeți varianta care vi se potrivește cel mai bine și notați în spațiile punctate de la 1 la 5 răspunsul ales:

1 = niciodată, 2 = rareori, 3 = câteodată, 4 = adeseori, 5 = întotdeauna

1. Sunt optimist în ceea ce privește viitorul
2. Mă simt folositor
3. Mă simt relaxat
4. Mă simt interesat de alți oameni
5. Am energie
6. Mă descurc bine cu problemele din viața mea
7. Gândesc cu claritate
8. Mă simt bine cu mine însumi
9. Mă simt apropiat de alți oameni
10. Mă simt încrezător
11. Sunt capabil să iau propriile decizii asupra lucrurilor
12. Mă simt iubit
13. Sunt interesat de lucruri noi
14. Mă simt bucuros

**Partea a treia: Conceptul de normă morală.
Sugestii din zone adiacente psihologiei morale**

Fundamentele inconștiente ale normativității. O perspectivă asupra eticii lui Jacques Lacan

Bogdan Dragomir

1. Introducere

Fundamentele normativității sunt inconștiente. O astfel de afirmație ar putea părea multora cel puțin surprinzătoare, dacă nu chiar bulversantă. Totuși, aceasta este teza de fond pe care psihanaliza o susține, încă de la începutul ei, odată cu Freud, și până la reformulările moderne ale lui Jacques Lacan. Desigur, simpla afirmare a originii inconștiente a normativității ar putea rămâne, în lipsa unei explicitări și a unor argumente credibile, una din acele afirmații îndrăznețe care, în definitiv, nu spun prea mult. Ca atare, în cele ce urmează, ne propunem să clarificăm sensul acestei afirmații urmărind, îndeosebi, expunerea pe care Jacques Lacan o realizează în *Seminarul VII*, dedicat eticii psihanalizei. Pentru aceasta, vom proceda în felul următor: în primele două părți ale lucrării, vom prezenta semnificația generală a conceptului lacanian de normativitate și vom preciza cadrul de formulare și modalitatea de articulare a ipotezei fundamentelor inconștiente ale normativității; în partea a treia, vom diferenția două posibile accepțiuni ale inconștientului, arătând că normativitatea se constituie la nivelul dorinței inconștiente, dar se „fondează” în dorința inconștientului; în cea de-a patra parte, vom încerca să clarificăm raportul ambivalent (instituitiv și deopotrivă destitutiv) dintre normativitatea Legii și non-normativitatea dorinței. În final, ultimele două secțiuni oferă o perspectivă rezumativă asupra eticii psihanalizei, sub forma unei *etici a dorinței*. Sperăm, astfel, să punem într-o lumină cât mai clară ideea lacaniană potrivit căreia etica nu se rezumă la un ansamblu general de norme comportamentale, ci ține, mai curând, de o anumită atitudine individuală a subiectului, dictată de raportarea lui la propria dorință.

2. Lege și normativitate

Semnificația normativității la Jacques Lacan se conturează prin intermediul elaborării conceptului de Lege. Construit pe baza raportului subiectului cu dorința, conceptul de Lege are o dimensiune dublă: există, pe de o parte, o lege a juisării sau a dorinței și, pe de altă parte, o lege a limbajului. Din punct de vedere formal, legea

juisării *supune* dorința subiectului dorinței Celuilalt, în timp ce legea limbajului *separă* dorința subiectului de dorința Celuilalt. Explicarea acestor două tipuri de legități se poate face prin recursul la structura clasică a psihanalizei: relația mamă-tată-copil. Astfel, legea juisării sau a dorinței corespunde unei „legi a mamei”, în timp ce legea limbajului ar fi „legea tatălui”.

Legea mamei, potrivit lui Lacan, este o lege „necontrolată” și „capricioasă” sau, în alți termeni, o lege non-normativă. Aceasta nu interzice și nu reglementează nimic ci, fiind pură *condiționare afectivă*, reclamă supunerea. Ea subordonează și subiectul infantil dorinței mamei, reducându-l astfel la statutul de *obiect* al dorinței acesteia. Din acest motiv, Lacan susține că, sub dominația acestei legi, copilul se „schitează ca « non-subiect »; este un « non-subiect » deoarece el se descoperă și se simte totodată ca fiind supus în mod profund capriciului de care depinde [i.e., dorința mamei, n.n.]” (Lacan 1998, 209).

Spre deosebire de identificarea copilului cu dorința mamei – situație la care conduce legea maternă –, legea tatălui este „în mod esențial o limitare a acestei legi arhaice” (Lacan 1998, 209). Legea limbajului, pe care Lacan o atribuie tatălui, în virtutea funcției sale simbolice, este o lege castratoare, deoarece interzice dorința copilului pentru mamă și instituie, totodată, o separație între dorințele celor doi. Separația sau castrarea, ca urmare a intervenției limbajului, normează și autonomizează dorința subiectului, constituindu-l, adică înscriindu-l în limbaj. Subiectul capătă astfel structura de eu. După cum subliniează Rudolf Bernet, diviziunea sau constituirea subiectului „este un efect al legii. Această lege este legea castrării. Castrarea veritabilă (și nu fantasmatică) nu aduce atingere integrității fizice a individului empiric; ea face ca subiectul să fie prins în țesătura semnificațiilor. De aceea, Lacan vorbește de castrare « simbolică ». Ordinul simbolic este, înainte de toate, pentru Lacan, acela al limbajului în care subiectul se reprezintă și ia cuvântul. Legea castrării simbolice este deci, totodată, lege a vorbirii.” (Bernet 1991, 458).

Dacă legea limbajului este o lege constitutivă și normativă, atunci sensul normativității se conturează în raport cu limbajul. Astfel, din punct de vedere formal, sensul normativității se referă, în termenii psihanalizei lacaniene, la raportul pe care subiectul îl are cu Semnificantul. Semnificantul este legea limbajului, în măsura în care el este condiția de posibilitate a oricărei semnificații. În calitate de condiție a semnificației, Semnificantul ca atare nu semnifică nimic. După cum spune Lacan, el este *semnul unei lipse de semnificație* (Lacan 1992, 72). Această lipsă face posibilă substituția semnificațiilor și articularea limbajului ca lanț semnificant. Descriș prin intermediul metaforei *Numelui Tatălui*, Semnificantul este semnul castrării, al lipsei dorinței mamei (și pentru mamă), lipsă ce face posibilă dorința subiectului și substituția semnificațiilor dorinței (alegerea și schimbarea de obiect sau de sens a dorinței). Mărcile Semnificantului sau locurile de înscriere a dorinței în limbaj se pot

recunoaște atât sub forma viselor, actelor ratate, lapsus-urilor, greșelilor, cât și sub forma pronumelor personale și a copulei care, fiind semnificantul *cel mai general și cel mai vid*, este condiția de posibilitate a predicăției.

Raportarea la Semnificant sau la autoritatea paternă a *Numelui Tatălui* se va traduce printr-un anumit tip de discurs care va norma existența subiectului. Astfel de discursuri normative sunt cele cinci pe care Lacan le identifică în *Seminarul XVII*: discursul stăpânului, discursul universitar, discursul isteric, discursul analistului și discursul capitalist (cf. Lacan 1991). Ele descriu, dincolo de modalitățile de raportare la Semnificant, tot atâtea cadre comportamentale și existențiale, împreună cu predispozițiile și chiar dereglările maladive specifice fiecăruia. Discursul sau limbajul articulat nu este nimic altceva decât o actualizare a Semnificantului și, implicit, o instanțiere ca fenomen a dorinței inconștiente a subiectului. Tocmai de aceea este atât de important pentru practica psihanalitică modul în care subiectul vorbește. Discursul său dă mărturie, în fiecare moment al articulării sale, de poziția sa în raport cu Semnificantul, cu Celălalt. În acest sens, discursul patologic, delirant, este cel care pune cel mai bine în lumină consecințele catastrofale ale ratării relației cu Semnificantul, *proasta-întâlnire* („malencontre”) *cu Celălalt*.

Fie că vrem, fie că nu vrem, ne situăm într-un discurs sau altul. Nu putem ieși de sub normativitatea legii limbajului: „*nimeni nu este mai presus de lege*, această formulă, transcrisă din umorul codului de Justiție, exprimă totuși un adevăr în care experiența noastră se fondează și pe care îl confirmă. Niciun om nu o ignoră, în fapt, dat fiind că legea omului este legea limbajului” (Lacan 1966, 72).

Așadar, pentru Lacan, sursa normativității este limbajul. Legea limbajului are un statut transcendent. Ea stabilește cadrele și condițiile de posibilitate ale discursului și ale raportării subiectului la lume, în măsura în care atât subiectul, cât și lumea sunt producții sau structuri de limbaj. Caracterul impersonal al limbajului este cel care reglementează dorința subiectului și îl constituie ca ființă socială sau, în termeni heideggerieni, ca *ființă-în-lume*. Nicio altă lege sau normă socială nu ar putea subzista în afara limbajului și a semnificației.

3. Originea normativității: problema culpabilității

Ceea ce se prezintă ca o constantă în problema originii normativității, dincolo de reformulările pe care le-a suferit practica și discursul psihanalitic, este, după cum subliniază Jacques Lacan, persistența – și chiar omniprezența – *sentimentului (morbid) al vinei sau al culpabilității*. Mai mult decât *datoria*, ceea ce reclamă supunere în fața legii ar proveni dintr-un sentiment fundamental de culpabilitate.

La o primă vedere, aceasta este teza pe care Freud însuși o propune în *Totem și tabu*. Scena uciderii tatălui, construită în jurul complexului lui Oedip, nu face nimic altceva decât să afirme că originea normativității se află în sentimentul inconștient de culpabilitate, sentiment ce va constitui matricea genetică a instanței normative a supra-eului.

Deși nu neagă existența unui astfel de sentiment, Lacan nu este sigur că aici se află rațiunea autentică a supunerii față de legea morală și nici că asumarea imperativelor morale ale supra-eului reprezintă, cu adevărat, o soluție etică. Mai mult decât atât, Lacan se întreabă dacă adevărata datorie etică nu este cumva chiar aceea de a se opune rigorilor crescânde ale supra-eului (Lacan 1986, 16).

Lacan nu își propune să respingă analiza și explicațiile construite de Freud în *Totem și tabu*. Deși se delimitează de importanța pe care Freud o alocă supra-eului („o figură feroce și obscenă”), Lacan atribuind funcția normativă limbajului, el urmărește să identifice acele nuanțe care au fost, cel mai adesea, trecute cu vederea. Una dintre aceste nuanțe, care va constitui avatarul psihanalizei lacaniene, este că normativitatea se originează în dorința inconștientă a ființei umane.¹ Dorința este fondul în raport cu care se manifestă atât sentimentul de vinovăție, cât și instanța supra-eului. Odată cu această constatare, se renunță la primatul sentimentului de culpabilitate. Mai mult chiar, acest sentiment este redus la o atitudine de *lașitate morală*.

Culpabilitatea, înțeleasă acum ca lașitate morală (cu toate consecințele clinice pe care le implică), se naște dintr-o raportare deficientă a subiectului la dorință. Mai precis, din renunțarea la dorință:

[...] singurul lucru de care s-ar putea face vinovat [cineva, n.n.], cel puțin din perspectivă psihanalitică, este de a renunța la dorința sa („céder sur son désir”). Această propoziție, regășibilă sau nu într-o etică sau alta, exprimă destul de bine ceea ce noi constatăm în experiența noastră. În cele din urmă, acel ceva de care subiectul se simte în mod efectiv cuplabil, atunci când se învinovățește [...], se datorează faptului că el a renunțat la dorința sa. [...] El a renunțat adesea la dorința sa pentru un motiv bun sau poate pentru cel mai bun motiv. (Lacan 1986, 368)

¹ „[...] în articularea teoretică a lui Freud, geneza dimensiunii morale nu se înrădăcește în altă parte decât în dorința ca atare. Din energia dorinței se degajează instanța a ceea ce se va prezenta, în faza finală a elaborării sale, ca cenzură.” (Lacan 1986, 11)

Cum am ajuns să renunțăm la propria noastră dorință? Răspunsul direct și tehnic (însă incomplet) pe care Lacan îl dă este că pare „mult mai comod să te supui interdicției decât să suporti castrarea” (Lacan 1986, 354). Un alt răspuns, care îl presupune pe primul și care este deopotrivă și o critică la adresa eticii utilitariste, este că la originea acestei renunțări se află un calcul uman, *prea uman*, asupra celui mai mare bine sau a răului cel mai mic („le service des biens”).

Însă, din punctul nostru de vedere, cele două răspunsuri nu fac decât să disimuleze *evenimentul* pe care îl descrie renunțarea la dorință, și anume: constituirea subiectului în calitate de subiect uman, adică înscrierea dorinței acestuia în registrul Simbolicului, al Limbajului. Altfel spus, renunțarea la dorința primordială este prețul pe care subiectul trebuie să îl plătească pentru constituirea umanității sale. Prețul este plătit, devreme ce subiectul există. Dorința articulată cu Semnificantul și înscrisă în registrul Simbolicului, al cuvântului, este doar forma impură a dorinței originare refulate. Astfel, duritatea castrării se referă la o etapă ulterioară acestei prime renunțări la dorință, etapă ce presupune regăsirea și revenirea la ceea ce a fost abandonat. Castrarea se referă la bararea sau moartea Simbolicului, a lumii limbajului și a reprezentării. Această barare antrenează, deopotrivă, o moarte a subiectului, în măsura în care acesta este o structură de limbaj.

Cât privește problema lașității morale, a deliberării și a calculului asupra binelui, ea poate fi explicată pornind de la teama de castrare, care este, în definitiv, o teamă de moarte. Angoasa în fața morții deturneză subiectul de la dorința sa, de la *Binele-suprem*² al ființei sale, determinându-l să caute un bine confortabil, dar nesatisfăcător. Desigur, nu trebuie dedus de aici că *Binele-suprem* ar fi chiar moartea subiectului ci, mai degrabă, după cum exclamă eroul tragic: *binele suprem este acela de a nu te fi născut*. Binele-suprem pe care îl vizează dorința este binele de dinainte de viață sau de dincolo de moarte. Drept urmare, la antipodul lașității morale se află *atitudinea eroică*, de curaj în fața angoasei morții. Această atitudine va fi tematizată în cadrul unei etici ce stipulează ca datorie fundamentală, dincolo de sentimentului de culpabilitate, datoria de a nu renunța la dorința sa.

Dar dacă originea normativității se află, dincolo de sentimentul de culpabilitate, în dorința însăși, atunci, pentru o mai bună înțelegere, trebuie să clarificăm sensul dorinței. Doar pe baza unei analize a dorinței poate fi explicată și argumentată teza privind originea inconștientă a normativității.

² Lacan nu vorbește propriu-zis despre un „Bine-suprem”, cât de Bonheure, termen care trimite la problema juisării suplimentare.

4. Dorința Celuilalt ca fundament al Legii

„Dorința ființei umane este dorința Celuilalt”. Aceasta este una dintre formulele care revine constant în psihanaliza lacaniană. Înțelegerea ei este indispensabilă pentru explicarea tezei originii inconștiente a normativității. Cum o putem interpreta?

Mai înainte de toate, trebuie menționat că, spre deosebire de *nevoie*, a cărei satisfacție poate fi împlinită de un obiect real, și spre deosebire de *cerere*, a cărei satisfacție poate fi împlinită de un obiect pulsional (imaginar sau fantasmatic), dorința are de a face cu ceea ce Lacan numește *das Ding* sau *la Chose*. *Das Ding* este singurul *lucru* care ar putea satisface dorința și, cu toate că are o structură obiectuală, el nu este un obiect. Caracteristica lui este mai curând de a fi o *lipsă*, sau, altfel spus, lipsa însăși de obiect a dorinței. Pentru a înțelege mai bine conceptul lacanian de lucru, voi aminti distincția pe care Lacan o face între *das Ding* și *die Sache*. Atât unul cât și celălalt dintre termeni se referă la *lucru* ca punere juridică în cauză, dezbateră sau deliberare. Totuși, *das Ding* nu este neapărat acțiunea judiciară ca atare, cât mai curând ansamblul care o condiționează. Astfel, dacă *die Sache* este „lucrul produs de industrie sau de acțiunea umană în măsura în care este guvernată de limbaj” (Lacan 1986, 58), deci un obiect cu sens, *Das Ding* este condiția însăși a semnificației, adică non-semnificantul (*hors-signifié*).

Ca atare, dincolo de un simplu obiect sau, mai corect, dincolo de orice obiect, *Das Ding* este prin definiție „izolat”, „exterior”, „separat” și „iremediabil pierdut”. Singura raportare pe care subiectul o poate avea cu acesta este limitată la modalitățile *tendinței*, *aspirării*, *așteptării* și *speranței*, a regăsirii a ceea ce, prin natura lui, nu poate fi găsit. *Das Ding*, în calitate de referent al dorinței, este *Altul absolut al subiectului*, adică Celălalt. Din aceasta clarificare sumară se desprinde o primă consecință: Celălalt este *imposibilul* – imposibilul relației, imposibilul semnificației (non-semnificantul), imposibilul ce descrie condiția însăși de existență a dorinței. Lacan sugerează astfel că o dorință satisfăcută nu mai este dorință. Insatisfacția reprezintă condiția necesară pentru existența dorinței și a unei *lumi a cererii*. Când spune că „dorința omului este dorință a Celuilalt”, Lacan nu spune nimic altceva decât că dorința este „dorință de a dori” (Lacan 1986, 357).

Raportarea tendențială, aspirativă, patetică la negativitatea care este *Das Ding* nu rămâne însă fără rezultat. Eșecul sau imposibilitatea satisfacției va conduce la experiența limbajului: Celălalt „nu se prezintă decât în măsura în care se face cuvânt (*mot*).” (Lacan 1986, 67). Celălalt devine Semnificant. Semnificantul este „Cuvântul (*le mot*) Lucrului (*la Chose*)” sau, altfel spus, Semnificantul este celălaltul Celuilalt (*l'autre de l'Autre*) (Lacan 1986, 78). Cele două sensuri ale noțiunii „Celălalt” par să tulbure și mai mult înțelesul formulei „Dorința ființei umane este dorința Celuilalt”. „Celălalt”, prin raportare la *Das Ding*, este

inconștientul real, pe când „Celălalt”, în calitate de Semnificant sau de cuvânt, este inconștientul simbolic, cel despre care Lacan spune că este structurat ca limbaj.

Astfel, trebuie făcută o distincție între inconștientul real și inconștientul simbolic. Prin această distincție nu se urmărește o multiplicare a inconștientului ci doar diferențierea între momentul de dinaintea constituirii subiectului, care corespunde unui inconștient real, și evenimentul ulterior nașterii sau constituirii simbolice a subiectului. Astfel, prima parte a propoziției de mai sus („dorința ființei umane”) se referă la dorința inconștientului simbolic, iar ce-a de-a doua parte („dorința a Celuilalt”) corespunde inconștientului real. În consecință, traducerea oportună a propoziției este următoarea: „dorința inconștientă (a subiectului) este dorința a inconștientului”.

Dorința inconștientă nu este același lucru cu dorința inconștientului. Dorința inconștientă este rezultatul intervenției castratoare a limbajului asupra dorinței primordiale a subiectului, pe care, după cum am văzut, Lacan o asimilează dorinței mamei. Dorința inconștientă se descifrează la nivelul fantasmei fundamentale, structurale (care este, în fapt, o propoziție), în timp ce dorința inconștientului este dorința *reală*, situată în spatele fantasmei, pe locul lui *das Ding*.

Așadar, originea normativității se află în dorința inconștientului (fundamentul Legii se află în Celălalt), dorință peste care s-a substituit, prin intermediul castrării și al refulării originare, dorința inconștientă. Însă, pentru a înțelege în întregime raportul fondator al dorinței inconștientului pentru dorința inconștientă și diferența dintre aceste două modalități ale dorinței, este necesar să clarificăm raportul dintre Lege și dorință.

5. Raportul Legii cu dorința

Dacă originea Legii se află în dorința inconștientului sau în Celălalt, situat pe locul lui *das Ding*, și dacă „*das Ding* se prezintă la nivelul experienței inconștiente ca fiind ceea ce s-a făcut deja lege” (Lacan 1986, 89), nu rezultă oare că, în fond, *das Ding* este Legea ca atare a inconștientului simbolic? Conform teoriei lui Lacan privitoare la raportul dintre Lege și dorință, o astfel de consecință nu se susține. Iată ce afirmă acesta:

Ce vom zice? Că Legea este *la Chose*? Nicidecum! Cu toate acestea eu nu am luat cunoștință de *la Chose* decât prin Lege. În consecință, eu nu aș fi avut ideea de a pofti dacă Legea nu ar fi spus: Să nu poftesti! Dar, găsind ocazia, *la Chose* produce în mine tot felul de pofte, grație poruncilor, fiindcă fără Lege, lucrul (*la Chose*) este mort. Or, eu eram viu înainte, fără Lege. Dar, după ce

a venit porunca, *la Chose* s-a aprins, a venit din nou, astfel că eu am găsit moartea. Și, pentru mine, porunca ce trebuia să conducă la viață s-a dovedit că duce la moarte, deoarece, găsind ocazia, *la Chose* m-a sedus grație poruncii și, prin ea, m-a făcut să doresc moartea. (Lacan 1986, 101)

Mai întâi de toate, trebuie semnalată prezența a doi termenii cu valență normativă: *Legea* și *porunca*. *Legea* se exprimă sub forma interdicției (să nu minți, să nu ucizi, să nu poftești etc.) – o formă determinată, particularizată a legii transcendente a limbajului. *Legea* pune totodată în lumină existența dorinței, a lui *das Ding* („*la Chose* s-a aprins”). Această dorință, care ar trebui să fie o poruncă de viață, se dovedește a fi, la a doua venire („ea a venit *din nou*”), o poruncă de moarte („și, prin ea, m-a făcut să doresc moartea”). Tradusă în termenii psihanalizei, *porunca* este *pulsiunea*. Conform teoriei freudiene din lucrarea *Dincolo de principiul plăcerii*, lucrare căreia Lacan îi acordă o atenție deosebită, există două tipuri de *pulsiuni*: *pulsiunea de viață* și *pulsiunea de moarte*. Pentru Lacan, *pulsiunea* este o tendință al cărei scop este acela de a se satisface și are valoare de poruncă în măsura în care ea condiționează și determină dorința subiectului. *Pulsiunea de moarte* este localizată la nivelul inconștientului simbolic, în timp ce *pulsiunea de viață* se situează la nivelul inconștientului real. *Pulsiunea de viață* este dorința de a dori sau de a fi (obiect al dorinței Celuilalt), în timp ce *pulsiunea de moarte* este dorința de a nu dori sau de a avea, de a poseda (cauza dorinței Celuilalt).

Revenind la fragmentul citat, constatăm că *porunca de viață* impusă de lucru (*das Ding*) se relevă prin intermediul interdicției Legii sub forma *poruncii de moarte*. Concret, raportul Legii cu dorința inconștientului se poate explica pornind de la problema centrală a psihanalizei: refularea. Refularea fundamentală a dorinței inconștientului sau a *pulsiunii de viață* pe care o reprezintă *das Ding* va avea ca rezultat direct întoarcerea Refulatăului („ea [dorința, n.n.] a venit *din nou*”) cu un sens schimbat, adică nici mai mult, nici mai puțin decât constituirea dorinței inconștiente sub forma *pulsiunii de moarte*. Din acest motiv, nu se poate spune că *das Ding* este identic cu *porunca de moarte* a dorinței inconștiente.

Cât privește raportul Legii cu dorința inconștientă, se poate spune că *Legea* este rezultatul refulării dorinței inconștiente, adică o refulare a Refulatăului. Astfel, *Legea* este o afirmare, prin intermediul unei duble negații, a existenței lui *das Ding*. În consecință, refulând *pulsiunea de moarte*, *Legea* nu interzice doar o poruncă de moarte, ci moartea însăși a dorinței. În sens invers, *Legea* prevede obligativitatea și necesitatea unei *lumi a limbajului* (i.e. a cererii), a unei lumi în care dorința trebuie să rămână în mod fundamental nesatisfăcută, amânată.

În această obligativitate (nu lipsită de disconfort) constă importanța interdicției incestului care, dincolo de a fi creatoare de cultură și civilizație, după cum susține Freud, constituie condiția umanității și a sociabilității subiectului. Interdicția incestului nu se referă atât la acțiunea propriu-zisă (incestul), cât la interzicerea dorinței de *a avea sau de a posedea* cauza însăși a dorinței (care pentru copilul nou-născut este reprezentată de mamă, „*la Chose maternelle*”). A fi în posesia cauzei dorinței înseamnă a satisface dorința. În consecință, dacă incestul este dorința inconștientă fundamentală, atunci realizarea lui corespunde cu stingerea sau moartea dorinței. Tocmai de aceea pulsiunea de moarte este dorința de a nu dori.³

Este nevoie ca Legea să țină la distanță această juisare mortală, pentru ca, în primul rând, subiectul să existe, să fie divizat, înscris în limbaj și, în al doilea rând, pentru ca lumea limbajului să fie posibilă. Iată de ce, spune Lacan, cele zece porunci talmudice, având ca presupuziție latentă interdicția incestului, sunt condiția de subzistență a vorbirii:

Cele zece porunci sunt interpretabile ca fiind destinate să țină subiectul la distanță de orice realizare a incestului, cu o singură condiție, anume aceea de a ne da seama că interdicția incestului nu este altceva decât condiția pentru ca vorbirea (*la parole*) să subziste. [...] sensul celor zece porunci, în măsura în care ele sunt conectate în modul cel mai profund la ceea ce reglează distanța dintre subiect și *das Ding*, [...] este condiția de subzistență a vorbirii. (Lacan 1986, 84)

În ceea ce privește raportul dorinței inconștientului cu Legea, observăm că modul în care Legea face vizibil lucrul (*das Ding*) este acela al distanței și al negativității, relevându-l *indirect* sub forma poruncii sau a pulsiunii de moarte inconștiente. Fundamentul Legii se află în lipsa-de-fundament (*Abgrund*) pe care o resimțim sub forma poruncii de moarte. Astfel, porunca de moarte intermediază raportul Legii cu lucrul (*das Ding*), fiind condiția tăcută a enunțării Legii. Ca atare, porunca de moarte și Legea fac sistem. Atât una, cât și cealaltă sunt fața și reversul aceleiași Legi – Legea structurală a limbajului.

³ „Ceea ce găsim în legea incestului se situează ca atare la nivelul raportului inconștient cu *das Ding*. Dorința pentru mamă nu ar putea fi satisfăcută deoarece ea este finalul, abolirea oricărei lumi a cererii, care este cea care structurează în cel mai profund mod inconștientul ființei umane.” (Lacan 1986, 83).

Cât privește raportul dorinței inconștientului cu dorința inconștientă, reținem că cele două nu sunt identice: porunca de moarte inconștientă nu este decât reversul poruncii de viață a inconștientului. Această diferență este esențială, deoarece ea subliniază faptul că dorința inconștientului nu se rezumă la juisarea mortală a pulsionii inconștiente. Ea este, în fapt, o pulsione de viață – o poruncă a dorinței sau a juisării (suplimentare).

6. Etica psihanalizei: o etică a transgresării

În lumina acestor diferențieri și precizări putem înțelege dezideratul eticii lacaniene pe care îl aminteam anterior, potrivit căruia adevărata miză etică a psihanalizei nu este aceea de a determina ființa umană să se supună Legii, ci de a merge împotriva ei, de a o transgresa. Nu este vorba de a pune pur și simplu în practică agresivitatea destructivă a pulsionii inconștiente de moarte, agresivitate pe care legea o refulează. Spre exemplu, dacă legea morală interzice crima, ar fi o greșeală să înțelegem dezideratul etic al transgresării legii ca fiind tocmai recomandarea acțiunii criminale ca atare. În mod cert, nu aceasta este intenția lui Lacan. Reducerea mizei eticii psihanalizei la o simplă încălcare a legilor morale ar fi o consecință absurdă. Nu este vorba de a încălca o lege morală sau alta, ori de a se lăsa pradă celor mai obscure dorințe. Imperativul pe care îl formulează Lacan este acela de a transgresa Legea structurală a subiectului uman și de a sublima dorința inconștientă.⁴

A ridica problema transgresării Legii structurale, constitutive pentru subiect înseamnă, în același timp, a pune problema limitei existenței sau, mai exact, problema morții subiectului. Moartea sau finitudinea – aceasta este limita la care conduce transgresarea Legii. O limită care nu este totuși un punct final ci, mai curând, un pasaj, un punct de trecere. În fapt, sensul etimologic al transgresării este chiar acela al depășirii limitei. În termeni plastici, transgresarea Legii este un „salt mortal”, cu toată ambivalența și incertitudinea pe care acesta le implică. Un salt mortal către ce? „Ce se află dincolo de această barieră? Să nu uităm că dacă noi știm că există o barieră și că există un dincolo – despre ceea ce se află dincolo, noi nu știm nimic.” (Lacan 1986, 272) Transgresarea Legii este o trecere dincolo de limita la care Semnificantul se articulează cu dorința inconștientului (articulare din

⁴ „Legea oamenilor, care interzice crima și incestul și reglează schimburile, este o ficțiune (*fictio legis*) menită să pună într-o formă acceptabilă regulile civilității. Legea despre care vorbește Lacan este dincoace: este vorba de Lege ca structură și, pentru a o distinge de precedentă, trebuie scrisă cu majusculă.” (Chaumon 2004, 104)

care rezultă dorința inconștientă). Această trecere echivalează cu traversarea fantasmei fundamentale și cu sublimarea dorinței inconștiente, al cărei fundament se află în fantasmă. Traversarea fantasmei și sublimarea dorinței inconștiente reprezintă pentru subiect o probă a nedeterminării absolute, a morții.

Ca atare, ținând cont că etica psihanalizei coincide cu practica însăși a curei analitice, se poate afirma că scopul etic al psihanalizei nu este acela de a reface sau de a întări eul pacientului, ci de a-l destructura sau de a-l conduce la limita dorinței sale inconștiente, care este pulsiunea de moarte. Astfel, el trebuie să sublimeze această dorință, adică să o satisfacă fără refulare și, în consecință, să pătimească moartea simbolică pentru a reveni în situația în care era înainte de a fi un eu structurat de imperativele Legii. Despre acest lucru este vorba, potrivit lui Lacan, în formula freudiană *Wo Es war, soll Ich werden*.⁵ În această experiență-limită a morții, sau, mai corect, în „triumful asupra ființei-întru-moarte” (Lacan 1986, 361), se înrădăcinează, potrivit lui Lacan, dimensiunea etică a psihanalizei.

Pățimind moartea simbolică, dorința subiectului se purifică. Dorința purificată este dorința Celuilalt. Astfel, prin această reducere (tematică, în termenii lui Husserl) a propriului eu, se revine la un raport original cu dorința. În acest sens, Lacan afirmă: „cel care transgresează Legea intră într-un raport cu dorința care depășește interdicția [normativitatea, n.n.] și introduce, deasupra moralei, un erotism” (Lacan 1986, 101).

Descrisă ca erotism, etica psihanalizei este o etică non-normativă. Ea nu reglementează în niciun fel raportul cu dorința Celuilalt, de vreme ce acest raport este unul intim, personal, specific fiecărui subiect în parte. Cu toate acestea, etica psihanalizei nu este lipsită de obligații sau datorii. Maxima paradoxală și imposibilă a acestei etici este de a nu renunța la dorință, de a acționa întotdeauna conform dorinței. Ea este, pe de o parte, o maximă paradoxală deoarece, după cum am văzut, subiectul a renunțat în mod constitutiv la dorință (renunțarea la dorința originală este condiția de subzistență a subiectului), iar, pe de altă parte, este o maximă imposibilă întrucât acțiunea conformă dorinței Celuilalt conduce inevitabil la dispariția subiectului. Deși paradoxală și imposibilă, această maximă conturează în mod autentic sensul datoriei etice care, pentru Lacan, nu este altul decât acela al realizării imposibilului. A face imposibilul – aceasta este exigența eticii psihanalizei, spre deosebire de morala tradițională, care se „instalează în ceea ce trebuie făcut în măsura posibilului” (Lacan 1986, 364). A face imposibilul înseamnă a renunța și la dorința egoistă, a te supune în mod necondiționat dorinței Celuilalt, a „muri” pentru Celălalt.

⁵ Lacan traduce această formulă astfel: „là où C’était, je dois advenir”.

7. Etica lacaniană pusă la lucru

Pentru Lacan, exemplul cel mai relevant de „acțiune” etică, conformă dorinței, este oferit de personajul Antigona din tragedia omonimă a lui Sofocle. Atenția acordată acestui personaj este cu totul particulară. S-ar putea spune că Antigona lui Lacan rivalizează, din punct de vedere al importanței, cu Oedip-ul lui Freud. Antigona este importantă nu doar pentru că ilustrează semnificația maximei de „a nu renunța la dorința sa”, ci, mai ales, datorită faptului că indică punctul pe care îl vizează dorința, prin și dincolo de moarte, și anume dorința Celuilalt.

Potrivit lecturii lacaniene, Antigona nu renunță la dorință prin faptul că rămâne fermă în decizia ei de a-și înmormânta fratele, în pofida interdicției formulate de Creon și a consecințelor pe care le implică transgresarea ei. Dar care este dorința Antigonei? Dat fiind stilul aluziv pe care Lacan îl practică în expunerile sale, nu există un răspuns univoc în această privință. O parte a exegeților lui Lacan identifică dorința Antigonei cu dorința de moarte. Deși nu este în totalitate greșit, această identificare reduce acțiunea Antigonei la un simplu act suicidal și, în consecință, riscă să transforme figura eroică a Antigonei într-o figură psihotică sau „fanatică”, după cum o califică, spre exemplu, Rudolf Bernet. Potrivit acestuia, dorința Antigonei este o dorință de moarte care nu își derivă legitimitatea, în definitiv, de la nicio lege sacră, ci doar de la pretenția satisfacerii acestei dorințe (Bernet 1994, 42). Totuși, o astfel de interpretare nu surprinde în totalitate miza lecturii lacaniene. Este drept, Lacan afirmă că „Antigona duce până la limită împlinirea a ceea ce se poate numi dorința pură, pură și simpla dorință de moarte” și că ea „încarnează această dorință” (Lacan 1986, 328-29). Însă, în pasajul imediat următor, el remarcă: „Reflectați bine: ce se prevestește în dorința sa? Nu trebuie să fie oare dorința Celuilalt [...]?” În dorința de moarte a Antigonei se anunță dorința Celuilalt. Aici, dorința Celuilalt se referă la pretenția zeilor de a-i onora pe cei morți. Astfel, dorința Antigonei este aceea de a face voia zeilor, de a se conforma justiției divine.

Acționând conform dorinței, Antigona este o „teribilă victimă voluntară” (Lacan 1986, 290) atât a consecințelor legii tereste (omenești) a lui Creon, cât și a legilor nescrise ale cerului⁶ sau ale dorinței care „o posedă”. Ca victimă a pedepsei lui Creon, Antigona suportă moartea reală, fizică, fiind închisă de vie într-un mormânt. Ca victimă a dorinței Celuilalt, ea pătimește moartea simbolică, adică moartea dorinței impure (patologice) ce o definește ca structură, ca ego. Făcând voia zeilor, ea renunță la dorința egoistă, la binele și la satisfacția lumească pe care această dorință le vizează. În acest punct se relevă semnificația formulei lacaniene „céder sur son désir”, pe care am tradus-o prin „a renunța la dorința sa”. Este

⁶ „Legile cerului în chestiune sunt legile dorinței” (Lacan 1986, 378).

surprinsă aici complexitatea morții simbolice a subiectului, a „sacrificiului”, a „suicidului mistic” (Lacan 1986, 345), în care subiectul este *non-subiect*, supus dorinței Celuilalt. Suicidul mistic nu este totuna cu suicidul disperat al melancoliei psihotice. Dacă în suicidul psihotic, ceea ce prevalează este dorința de moarte ca atare, în suicidul mistic, ceea ce se afirmă în mod fundamental este dorința Celuilalt. A muri pentru Celălalt nu înseamnă a da dovadă de un „absolutism moral” și nici de un „fanatism eroic”, după cum consideră Rudolf Bernet, ci este, credem noi, o dovadă de curaj în fața angoasei propriiei morți și de fidelitate morală în raport cu dorința.

Antigona ilustrează un tip de sacrificiu care îi servește lui Lacan pentru a descrie scopul pe care etica psihanalizei îl vizează. Nefiind un discurs asupra eticii, ci practica însăși a unei terapii etice, etica psihanalizei trebuie să conducă pacientul către experiența morții simbolice. Doar în cadrul acesteia, el poate descoperi sensul autentic al dorinței inconștientului său. Făcând această descoperire, asumându-și propriul inconștient, se poate întrevădea o reabilitare morală a subiectului și, implicit, vindecarea lui. Dacă asumăm faptul că toate afecțiunile psihice (pasiunii sau *pathos*-uri ale dorinței inconștiente, fantasmatiche) provin dintr-un anumit raport ratat cu inconștientul sau, mai exact, din renunțarea culpabilă la dorința inconștientului, atunci a reveni asupra acestei dorințe echivalează cu un sacrificiu (purificator) al eului, cu o distanțare față de propriul ego și de *pathos*-urile sau afecțiunile sale. Dincolo de a fi doar o simplă judecată asupra conformității acțiunii umane în raport cu legea morală, etica psihanalizei este o judecată asupra unui raport fundamental: raportul subiectului cu dorința care îl locuiește sau raportul lui cu Celălalt.

Mențiune: Această lucrare a fost realizată în cadrul proiectului POSDRU/159/1.5/S/133675 „Inovare și dezvoltare în structurarea și reprezentarea cunoașterii prin burse doctorale și postdoctorale (IDSRC - doc postdoc)”, cofinanțat de Uniunea Europeană și Guvernul României din Fondul Social European prin Programul Operațional Sectorial Dezvoltarea Resurselor Umane 2007-2013.

Referințe bibliografice:

- Bernet, Rudolf. 1991. „Loi et éthique chez Kant et Lacan.” *Revue Philosophique de Louvain* 89 (83): 450-468.
- Bernet, Rudolf. 1994. „Le sujet devant la loi (Lacan et Kant).” In S.G. Lofts, P. Moyaert (eds.), *La pensée de Jacques Lacan. Questions historiques. Problèmes théoriques*. Louvain: Peeters.

Bogdan Dragomir

Chaumon, Franck. 2004. *Lacan. La loi, le sujet et la jouissance*. Paris: Michalon.

Lacan, Jacques. 1966. *Écrits*. Paris: Seuil.

Lacan, Jacques. 1986. *Le Séminaire, livre VII, L'éthique de la psychanalyse*. Paris: Seuil.

Lacan, Jacques. 1991. *Le séminaire. Livre XVII, L'envers de la psychanalyse: 1969-1970*. Paris: Seuil.

Lacan, Jacques. 1992. *Le séminaire. Livre III, Les psychoses: 1955-1956*. Paris: Seuil.

Lacan, Jacques. 1998. *Le séminaire. Livre V, Les formations de l'inconscient: 1957-1958*. Paris: Seuil.

Anterioritatea ca sursă a normativității

Cosma Tudor Purnavel

Problema întemeierii raționale a normelor constituie obiectul investigațiilor următoare. Cercetarea este ghidată de întrebarea dacă problema normativității se reduce la problema validării ei din punct de vedere rațional. Teza pe care o susțin în continuare este că normele manifestă și alte elemente, cum ar fi afectivitatea, fundamentale pentru constituția și sensul lor. Faptul că afectivitatea aduce în atenție un anumit tip de temporalitate îmi va permite să afirm că afectivitatea este, într-un sens mai original, momentul decisiv al normativității. Voi recurge în acest scop la filozofia timpului elaborată de Bernhard Waldenfels. Fenomenologia timpului a lui Husserl va funcționa ca o perspectivă de contrast, care îmi va permite să articulez mai clar unele aspecte ale teoriei lui Waldenfels.

1. Timp trăit versus timp obiectiv

Una dintre tezele centrale ale lucrării *Temps et Récit* (Ricoeur 1988) se referă la imposibilitatea de a construi un sistem teoretic capabil să dea seama în mod complet de natura timpului. Ricoeur își fundamentează poziția prin identificarea a trei aporii care subminează orice încercare teoretică de acest tip. Ne interesează aici doar prima dintre ele. Este vorba despre incongruența a două tipuri de discursuri care s-au articulat de-a lungul istoriei acestei probleme. Ricoeur arată că putem identifica, pe de o parte, un mod subiectiv, fenomenologic de a concepe timpul, și, pe de altă parte, un mod obiectiv, naturalistic sau cosmologic de a concepe timpul. Aceste două ipostaze ale timpului ar fi eterogene, neunificabile prin intermediul unui edificiu conceptual unitar. Pentru ilustrare, Ricoeur îi contrapune pe Husserl și Kant. Primul încearcă să arate că timpul naturii, acel timp pe care îl măsurăm cu ajutorul ceasurilor, se originează într-un timp trăit (*erlebt*), accesibil doar intuiției. Kant, pe de altă parte, respinge teza intuiției timpului ca fenomen, din moment ce, pentru el, timpul este o condiție transcendențială de apariție a fenomenelor. Avem de a face, prin urmare, cu două perspective reduționiste de înțelegere a naturii timpului. Potrivit lui Ricoeur, ambele se dovedesc insuficiente, pentru că fiecare dintre ele conține presupuziții care aparțin celeilalte. Astfel, Husserl ar fi, în ultimă instanță, incapabil să dizolve total timpul naturii în cel trăit,

iar Kant ar utiliza argumente fenomenologice în încercarea de a concepe timpul în termenii unei forme apriorice de intuiție.

Clivajul dintre fenomenologia timpului, care consideră că timpul poate fi explicat fără rest prin elucidarea felului în care îl percepem, și „fizica” lui este tematizat și de Bernhard Waldenfels. În linii mari, strategia folosită de Waldenfels este asemănătoare aceleia întâlnită la Ricoeur. Waldenfels afirmă că niciunul dintre cele două moduri de a conceptualiza timpul nu este suficient prin sine însuși. Voi prezenta, în cele ce urmează, argumentul lui Waldenfels în favoarea acestei teze. Scopul pe care îl urmăresc prin această prezentare este de a introduce în termeni mai concreți problematica timpului la Waldenfels. Filozoful german pleacă de la distincția dintre trup (*Leib*) și corp (*Körper*), o distincție care se bucură de o tradiție eminentă în fenomenologie, antropologie și teologie. Voi oferi, în continuare, o schiță a celor două concepte.

Subiectul are un corp, însușire pe care o au deopotrivă animalele, plantele și obiectele neînsuflețite din lumea înconjurătoare. În cazul unui organism, corpul reprezintă un complex de funcții chimice și biologice care îi asigură subzistența. Corpul poate fi obiectivat, adică vizat ca orice lucru din lumea înconjurătoare. Îmi pot oricând îndrepta atenția asupra lui, pipăindu-l, privindu-l în oglindă sau, dacă este nevoie, supunându-l unor analize medicale. Acestea din urmă mă ajută să devin conștient de o serie de procese și fenomene fiziologice care, de cele mai multe ori, se petrec în anonimitate. Funcționarea ficatului, de exemplu, nu este dependentă de voința mea. Putem concluda că dimensiunea corporală a persoanei (a organismelor în general) reclamă o anume independență: corpul are propria lui viață, de care suntem mai mult sau mai puțin conștienți.

Altfel stau lucrurile în ceea ce privește conceptul de trup. Există în istoria filozofiei numeroase variațiuni pe tema acestui concept. Mă voi rezuma, în cele ce urmează, doar la prezentarea poziției lui Husserl, pornind de la următorul citat din *Meditații carteziene*:

Între corpurile aparținând acestei naturi care au fost cu adevărat percepute descopăr atunci și trupul meu, care se evidențiază prin unicitatea lui, și anume ca fiind singurul care nu e un simplu corp, ci tocmai trup, unicul obiect aflat în interiorul stratului de lume pe care l-am obținut prin abstracție și căruia, conform experienței, îi atribui câmpuri senzoriale, deși în diferite modalități (câmpuri de senzație tactilă, termică: cald, rece etc.). El este singurul în care sunt stăpân absolut în mod nemijlocit. Eu percep chinestezic pipăind cu mâinile sau privind cu ochii etc. și pot percepe astfel în orice moment, în care caz chinestezia organelor mele se derulează simultan cu actele mele și depinde de posibilitățile mele. (Husserl 1994, 131)

Rândurile citate sintetizează teoria lui Husserl privitoare la trup. Câteva aspecte trebuie evidențiate. Trupul reprezintă un moment central în constituirea experienței. Pot percepe un lucru sau altul pentru că trupul meu dispune de o serie de câmpuri senzoriale prin intermediul cărora este dat diversul senzorial. Subiectul nu poate fi definit doar prin recurs la o conștiință pură, care își permite luxul de a se dispensa de lumea fizică. Subiectul husserlian este întrupat, ceea ce înseamnă că felul în care se raportează la lumea înconjurătoare este dependent de această trăsătură. Nu există, cu alte cuvinte, o perspectivă pură, privilegiată, prin intermediul căreia subiectul ar putea viza lumea înconjurătoare. Întrupat fiind, subiectul se află în lume, situație care îl obligă să adopte o perspectivă sau alta de a percepe obiectele înconjurătoare. Dacă obiectul este dat ca unitate în multiplicitate, acest lucru provine din faptul că subiectul este trup.

Obiectele fizice nu sunt date niciodată în totalitate. Orice moment perceptual include un profil sau altul al obiectului. Cum este posibil ca unul și același obiect să se prezinte în cadrul constituit de multiplicitatea de profiluri? Schițele sunt supuse unei sinteze neîntrerupte. Adumbririle multiple sunt percepute ca aparținând unui obiect identic. Conform lui Husserl, trupul, prin dimensiunea sa chinestezică, este cel care ne furnizează conștiința continuității și, prin urmare, a unității. Pentru a clarifica acest aspect, el distinge între două tipuri de senzații (Husserl 1952, 57). Există, pe de o parte, ceea ce am putea numi senzațiile obiectuale, cum sunt, de exemplu, senzația de roșu, care este prezentă în momentul în care privim o mașină roșie, sau senzația de rugozitate a unei suprafețe aspre. Aceste senzații sunt însoțite totodată de senzațiile pe care trupul însuși ni le pune la dispoziție, și anume senzațiile care se referă la poziția și mișcarea trupului în raport cu obiectul vizat: „[...] peste tot găsim momente ‚dacă-așa’ sau ‚deoarece-așa’”. Acele senzații care sunt supuse aprehensiunilor extensionale sunt, în desfășurarea lor reală și posibilă, motivate și bazate apercceptiv pe șiruri motivante, pe sisteme de senzații chinestezice [...]”¹. Cu alte cuvinte, senzațiile chinestezice determină cursul pe care percepția îl urmează: un anume profil al unui obiect este asociat cu o anume poziție a trupului. Posibilitatea de a avea în vedere un alt profil al obiectului este predeterminată (motivată) de această poziție. Conștiința pre-tematică a propriului trup formează, în cuvintele lui Zahavi (2003, 100), un „orizont chinestezic”.

Trupul este, în concluzie, un „organ de experiență” (*Wahrnehmungsorgan*) subiectiv. Îmi simt trupul, îl pot mișca, dispun de o cunoaștere nemijlocită, pre-tematică a lui. Cu alte cuvinte, trupul este trăit (Husserl 1973, 57). Prin contrast,

¹ „[...] überall finden wir das ‚wenn-so’ oder ‚weil-so’. Diejenigen Empfindungen, die extensionale Auffassungen erfahren, sind in ihren wirklichen und möglichen Abläufen motivierte und apperzeptiv bezogen auf motivierende Reihen, auf Systeme von kinaesthetischen Empfindungen [...]” (Husserl 1952, 57).

corpul este un obiect fizic ca toate celelalte. Îl pot viza doar în mod mijlocit, din afară. Subiectivitatea trupului este rezumată de Zahavi astfel: „În mod originar, nu am o conștiință a trupului meu ca obiect. Nu îl percep, ci sunt el.”² Zahavi se referă aici la faimoasa distincție a lui Plessner dintre „a avea corp” (*Körper-haben*) și „a fi trup” (*Leib-sein*).³

Bernhard Waldenfels formulează importanța cuplului de concepte corp-trup în contextul discuției despre timp astfel:

Dualitatea corp-trup modelează și faptul temporalizării [...] Temporalizarea nu constituie o trăire pură a timpului, în care ne suntem prezenți nouă înșine într-un câmp de prezență, ci se materializează în procese ale corpului dintre cele mai diverse, al căror ritm este indicat în mod indirect prin procese ciclice, precum bătăile inimii, pulsul sau inspirația și expirația. (Waldenfels 2009, 140)⁴

Distincția de fundal a acestui pasaj este reprezentată de diferența menționată mai sus dintre un timp trăit și unul fizic. A înfățișa timpul trăit nu ca o prezență într-un câmp de prezență, ci ca expresie a ritmurilor interioare ale trupului înseamnă a plasa discursul despre timp la nivelul experienței subiective, la nivelul persoanei întâi. Există o astfel de experiență? Cu siguranță, avem experiențele subiective ale succesiunii sau duratei.⁵ Problema centrală este dacă astfel de experiențe sunt

² „Originally I do not have any consciousness of my body as an object. I am not perceiving it, I am it.” (Zahavi 2003, 101)

³ Wittgenstein, în paragraful 398 din *Cercetări filozofice* (2003, 254), aduce în discuție „gramatica” verbului a avea: putem afirma cu sens că avem ceva doar în măsura în care obiectul deținut nu este dependent de faptul de a fi deținut. Wittgenstein introduce astfel o condiție necesară a relației de posesiune: independența lucrului care poate fi deținut. Pentru a putea fi deținut, obiectul nu trebuie să fie reductibil la subiect. Sintagma lui Plessner „a avea corp” trebuie înțeleasă într-un mod similar: corpul poate fi deținut pentru că nu se reduce la subiectul care îl deține, ceea ce înseamnă că, într-un anumit sens, este exterior subiectului. Prin contrast, trupul nu poate fi conceput ca separat de mine.

⁴ „Die Doppelheit des Leibkörpers prägt auch das Geschehen der Zeitigung [...] Die Zeitigung stellt kein reines Zeiterleben dar, in dem wir uns selbst inmitten eines Präsenzfeldes gegenwärtig sind, sondern sie materialisiert sich in Körperprozessen verschiedenster Art, deren Rhythmik in periodischen Vorgängen wie dem Herzschlag, dem Pulsschlag oder dem Ein- und Ausatmen auf indirekte Weise angezeitigt wird.”

⁵ Borges, de exemplu, neagă acest lucru. În eseu *A New Refutation of Time* (1999), el contestă ideea că timpul ar exista. Interesant, în acest context, este postulatul idealist al argumentării: timpului se reduce la percepția timpului. Aceasta este teza pe care Waldenfels o critică și pe care, vom vedea mai jos, Husserl o susține. Argumentul lui Borges se bazează pe două premise: a) timpul există doar dacă este perceput; b) fenomene temporale ca succesiunea nu pot fi percepute. Rezultă concluzia: timpul nu există.

într-adevăr pure⁶, adică reductibile la faptul de a fi prezente pentru un subiect. Waldenfels invocă dualitatea trup-corp tocmai pentru a contesta posibilitatea unei experiențe subiective pure. Atâta timp cât subiectul este avut în vedere doar ca trup, teza idealistă nu poate fi pusă la îndoială.⁷ Trupul, după cum am văzut mai sus, este materia la persoana întâi. Trupul presupune cunoaștere directă, intimă, a biologicului. Tot ceea ce nu intră în mod direct în sfera conștiinței, de exemplu, procesele chimice anonime ale corpului meu, este exclus. Totuși, excluderea biologicului nu poate fi totală, pentru că „trupul funcționează ca punct de inflexiune al cauzalității spirituale în cauzalitatea naturii, deoarece el, în baza dualității sale, aparține ambelor domenii”⁸. Corporalitatea, situându-se la nivelul naturii impersonale, dispune de propria temporalitate, care nu poate fi recuperată de conștiința intențională. Ritmicitatea unor procese biologice, precum inspirația și expirația anunță doar indirect acest mod al timpului. Pentru o cercetare care vizează fenomenalitatea timpului, temporalitatea propriului corp ar putea fi considerată irelevantă. Totuși, proiectul lui Husserl vizează tocmai întemeierea timpului fizic în cel subiectiv. Fenomenele patologice contrazic însă acest lucru (Waldenfels 2009, 140): unul dintre efectele sindromului Korsakov, de exemplu, este incapacitatea orientării în timp, survenită în urma unor afecțiuni cerebrale. Vedem, astfel, că percepția pură a timpului nu este impermeabilă în raport cu timpul corpului. Reformulând distincția lui Plessner, Waldenfels sintetizează această teză astfel: „Suntem timp și avem timp și ceea ce avem ne are, la rândul lui, pe noi.”⁹

⁶ În textele lui Husserl, termenul „pur” desemnează tot ceea ce ține de conștiință: sens perceptual, motivații, intenționalitate. În cazul percepției vizuale, de exemplu, avem distincția dintre infrastructura fizică (unde de lumină care întâlnesc organul vederii) și sensul perceptual. Infrastructura fizică nu reprezintă un moment al conștiinței, având în vedere că o putem cunoaște doar indirect. Acest nivel este eliminat din analizele fenomenologice. Paragraful 49 al *Ideen I* (Husserl 1976) argumentează în favoarea acestei reduții prin apel la faimosul experiment mental al anihilării lumii fizice.

⁷ Problematika idealismului este una dintre cele mai dificile în opera lui Husserl. Exegeza a furnizat, de-a lungul timpului, interpretări care acoperă probabil toate nuanțele posibile: de la idealism material de inspirație berkeleyană până la neutralitate ontologică. În acest articol, voi adopta poziția moderată a lui David Carr (1974, 39). Astfel, voi numi idealistă acea cercetare care alege să considere exclusiv fenomenalitatea obiectelor cunoașterii, ceea ce înseamnă, pe de o parte, îndreptarea atenției asupra felului în care obiectele apar și, pe de altă parte, identificarea operațiilor subiective responsabile de aceste apariții. Acesta este, de altfel, sensul reduției: punerea între paranteze a ipotezei ontologice care subîntinde atitudinea naturală, pentru a aduce fenomenalitatea în câmpul privirii.

⁸ „[...] dabei fungiert der Leib als Umschlagstelle von geistiger Kausalität in Naturkausalität, da er in seiner Doppelgesichtigkeit beiden Bereichen angehört.” (Waldenfels 1980, 102)

⁹ „Wir sind Zeit und haben Zeit, und was wir haben, hat umgekehrt auch uns.” (Waldenfels 2009, 140)

2. Suprimarea idealistă a timpului

Teoria idealistă a timpului se reduce la două teze: timpul poate fi perceput și nu reprezintă altceva decât faptul de a fi perceput. Waldenfels ridică problema percepției timpului în mod direct. Este timpul vizat într-un fel sau altul? Suntem oare afectați la nivel senzorial de un obiect numit „timp”? Auzim, vedem sau atingem timpul? Conform lui Waldenfels, răspunsul la aceste întrebări variază în funcție de ceea ce înțelegem prin percepție. Astfel, putem concepe percepția ca înregistrare sau pasivitate pură. În această variantă, activitatea subiectului se reduce la consemnarea unor date fizice – senzațiile, de exemplu – care sunt prezente în mod efectiv în percepție.¹⁰ Potrivit lui Waldenfels, teza pasivității este deficentă, pentru că nu poate explica percepția unui obiect extins în timp (o melodie, de exemplu): „Am auzi sunete individuale, însă nici melodie, nici acorduri.”¹¹ Percepția duratei devine, deci, imposibilă.

Putem să înțelegem percepția și altfel, și anume ca simț intern care constituie un timp psihic. Decisiv aici este faptul că subiectul devine activ: el poate ordona senzațiile în „după” și „înainte”, poate re-prezenta ceea ce nu mai este propriu-zis prezent în conștiință (sunetele trecute ale unei melodii), pentru că dispune de facultatea imaginației. Cu alte cuvinte, psihicul conferă unitate sunetelor individuale, le assemblează într-o melodie. Waldenfels consideră însă că și această ipoteză este deficentă: „Prin faptul că spiritul se adună la sine și depășește disiparea prin reîntoarcerea la sine însuși, el se aproprie de o omniprezență, în care timpul este suspendat în mod progresiv.”¹² Pentru Waldenfels, concepția idealistă a timpului aduce cu sine ceea ce Boethius numea *nunc stans*. Pasajul este însă destul de obscur. Ce înseamnă că spiritul se adună la sine? Și, mai important, de ce efectul

¹⁰ Waldenfels folosește termenul „înregistrare” (*Registrieren*) pentru a descrie procesul percepției pasive. Datele fizice sunt înregistrate și incluse astfel în actul perceptual. Putem clarifica acest lucru prin detalierea mecanismului prin care sunt produse imaginile fotografice. Astfel, lumina reflectată de obiectul fotografiei, capturată cât timp obturatorul rămâne deschis, este „întipărită” pe emulsia fotografică. Datele fizice ale obiectelor percepute sunt cuprinse în percepție în același sens (metaforic, desigur) în care obiectul fotografiat își lasă urma pe emulsia fotografică. În *Ontologie de l'image photographique* (1958/2005), André Bazin susține că imaginea fotografică este mai aproape de masca mortuară și de amprentă decât de o statuie sau un tablou, întrucât obiectele capturate de lentila camerei își lasă urma pe hârtia fotografică în mod direct. Bazin argumentează că există o continuitate ontologică între obiectul din fotografie și cel din lumea reală: el *chiar* este lucrul din lumea reală. Această teză ne ajută să înțelegem de ce Waldenfels susține că ipoteza percepției pasive ne plasează în scenariul timpului fizic al naturii. Timpul obiectiv penetrează, pătrunde (Waldenfels folosește, în acest context, termenul „durchdringen”) în domeniul experienței pure (în sens husserlian). Nu există o cezură ontologică între timpul perceput și timpul obiectiv. La fel ca la Bazin, cele două tipuri de entități se situează pe același plan ontologic.

¹¹ „Wir würden Einzeltöne hören, aber keine Melodie und keine Akkorde.” (Waldenfels 2009, 154)

¹² „Indem der Geist sich in sich selbst sammelt und aus der Zerstreuung zu sich selbst zurückkehrt, nähert er sich einer Allgegenwart, in der die Zeit mehr und mehr aufgehoben wird.” (Waldenfels 2009, 154)

acestui proces este suspendarea timpului? Voi încerca să răspund la aceste întrebări prin apel la teoria lui Husserl despre timp.

Analizele dedicate timpului debutează prin reducția timpului obiectiv (Husserl 1969, 4-8). Acest moment se află în congruență cu metoda generală a fenomenologiei. Disciplina în cauză urmărește să explice cum se constituie¹³ evidențele cotidianului (printre altele, faptul că se consideră ca de la sine înțeles că lumea există la modul real sau, ceea ce este relevant aici, că există un timp măsurabil și obiectiv). Obiectivitatea timpului este, așadar, pusă între paranteze. Scopul este de a aduce în câmpul privirii operațiile subiectului prin care se ajunge la credința naivă în obiectivitatea timpului. Anularea acestei credințe îi permite lui Husserl să redirecționeze atenția către experiența efectivă a timpului, prin urmare, către timpul trăit.

Pentru a clarifica structura conștiinței timpului, Husserl alege să se concentreze asupra a ceea ce el numește obiecte temporale (*Zeitobjekte*): obiectele care ocupă o oarecare porțiune de timp (melodiile, de exemplu). Ce presupune conștiința unui obiect temporal? Primul lucru pe care Husserl îl observă este că această conștiință nu poate fi conștientă doar de sunetul actual.¹⁴ Dacă ar fi așa, atunci am fi conștienți doar de o serie de sunete dispartate. Conștiința timpului trebuie să fie, deci, capabilă să asigure legătura dintre sunetele singulare care compun melodia. Potrivit lui Husserl, acest lucru este posibil pentru că momentul perceptual care vizează sunetul actual al unei melodii nu include doar acel sunet. Momentul actual al percepției co-vizează (*Mitmeinen*) atât sunetul tocmai produs, cât și sunetul care urmează să vină. Astfel, pentru a folosi termenii lui Husserl (1969, 29), impresia originală (*Urimpression*) este îndreptată către momentul acum-prezent al obiectului. Retenția este cea care reține momentul tocmai trecut, iar protenția co-vizează momentul care urmează să vină. Prezentul conștiinței are, prin urmare, o structură complexă, tripartită.

Conștiința timpului (*Zeitbewusstsein*) presupune structura *protenție-impresie originală-retenție*. Se află însă această conștiință în timp? Are și ea o durată, momente diferite, un început și un sfârșit? Husserl răspunde negativ la aceste întrebări, susținând că ipoteza unei conștiințe aflate în timp ar implica regresul la infinit (Husserl 1969, 114). Dacă presupunem că acea conștiință care constituie timpul este, la rândul ei, dată într-un timp constituit, atunci suntem forțați să postulăm existența unei conștiințe de ordin superior, care să fie responsabilă de

¹³ Termenul „constituire” are un înțeles foarte complex în cadrul operei lui Husserl. Următoarea definiție este suficient de generală pentru a acoperi cele mai multe înțelesuri: constituirea se referă la condițiile subiective de apariție a obiectelor.

¹⁴ Critica pe care Waldenfels o aduce percepției pasive este prezentă deja la Husserl: „Să luăm în considerare, de exemplu, cazul unei succesiuni și să presupunem că senzațiile ar dispărea odată cu stimulii care le cauzează; în acest caz, am avea o succesiune de senzații fără ideea unei desfășurări temporale.” (Husserl 1969, 12)

această constituire. Datorită acestor temeuri, Husserl va considera conștiința timpului atemporală (Husserl 1969, 112) și nu se va sfi să o subsumeze *nunc stans*-ului (Husserl 2002, 384).

Idealismul lui Husserl se reduce, după cum am văzut, la teza conform căreia aspectele timpului (succesiunea, durata etc.) sunt constituite de către o conștiință absolută a timpului. Suntem acum în poziția de a înțelege mai bine fragmentul care a impulsionat acest excurs în filozofia husserliană. Waldenfels afirma că varianta unui timp psihic conduce la suspendarea timpului și că subiectul se adună, se reîntoarce la sine însuși. Teoria lui Husserl pare a confirma acest lucru: într-adevăr, idealismul reclamă un nivel la care timpul este anihilat. Conștiința absolută, datorită structurii tripartite, nu urmărește fiecare moment al obiectului temporal în izolare față de celelalte. Cu alte cuvinte, ea nu ține pasul cu ritmul în care obiectul se derulează, nu se lasă prefirată de curgerea acestuia. Putem spune, prin urmare, că această conștiință este „înfășurată” în sine însăși.

3. Timpul fragmentat

Cele discutate mai sus au dezvoltat obiecțiile lui Waldenfels împotriva teoriilor unilaterale ale timpului, adică acele teorii care pretind că lămuresc problematica timpului fie prin apel la un timp trăit, fie la un timp obiectiv. Waldenfels adoptă o cale de mijloc, chiar dacă nu afirmă acest lucru în mod explicit. Nu implică însă poziția intermediară o reconciliere între cele două moduri de a concepe timpul? În debutul acestui articol, aduceam în discuție concordanța dintre Waldenfels și Ricoeur în ceea ce privește neîncrederea într-o teorie totală a timpului. Vom vedea însă că perspectiva intermediară a autorului german nu mizează pe mediere, nu vizează sinteza, ci, dimpotrivă, întărește faptul că cele două moduri de a concepe timpul sunt în mod fundamental ireconciliabile.

Waldenfels consideră că un moment decisiv al fenomenologiei husserliene este bine-cunoscuta distincție dintre obiectul vizat și modul în care este vizat. El folosește sintagma „diferență semnificantă” (*signifikative Differenz*) pentru a desemna acest aspect: „Ca teorie a experienței, fenomenologia nu se ocupă direct, ci indirect cu ceea ce se arată, considerându-l pe acesta *așa cum* sau *drept ce* se arată. Regresiunea către lucrurile însele ia întotdeauna calea unei terțe instanțe sau dimensiuni care deschide accesul.”¹⁵ Waldenfels problematizează această diferență prin aducerea în discuție a situațiilor în care medierea dintre subiect și obiectul vizat eșuează, adică, mai precis, acele situații în care sensul perceptual (fenomenul,

¹⁵ „Als Theorie der Erfahrung befasst Phänomenologie sich nicht direkt, sondern indirekt mit dem, was sich zeigt, indem sie es so nimmt, *wie* oder *als was* es sich zeigt. Der Rückgang zu den Sachen selbst führt stets über eine dritte Dimension oder Instanz, die den Zugang eröffnet.” (Waldenfels 1998, 21)

modul în care obiectul se dă) nu mai semnifică obiectul. În aceste situații, avem un exces a ceea ce se dă în raport cu capacitatea subiectului de semnificare: „Ceva-ul, care este vizat drept ceva, este mai mult decât purtător al aceluși sens ce se originează în această vizare. În această privință, rămâne el însuși fără semnificație. Acest lucru se manifestă în disfuncții și confuzii, situații în care ceva părăsește cadrul semnificațiilor prestabilite.”¹⁶ Excesul în cauză ar avea loc în situații disfuncționale. Sindromul Korsakov, amintit mai sus, este un exemplu potrivit. Nu trebuie să mergem însă atât de departe. Există situații cu mult mai cotidiene în care se manifestă excesul datului: momentele în care suntem surprinși de ceva sau durerea pricinuită de o rană.¹⁷

Relevant aici este tipul de temporalitate pus în joc de aceste experiențe. Astfel, durerea pe care o simțim în momentul în care un cuțit ne taie mâna este în mod inevitabil anterioară oricărei încercări de a răspunde evenimentului.¹⁸ Există o distanță temporală fundamentală între clipa în care suntem afectați (*Getroffensein*) de experiență și momentul conștiinței, care se manifestă în responsivitate. Altfel spus, experiența survine prea devreme. Waldenfels articulează conceptual secvența prin termenii „diferență temporală” (*Zeitverschiebung*) și „diastază”: „Diastaza [...] ca diferență temporală originară. Patosul, raportat la ceea ce aștept și la planurile mele, vine prea devreme; invers, răspunsul meu, raportat la ceea ce mă afectează, vine prea târziu.”¹⁹

Diastaza se referă la incongruența funciară a prezentului și trecutului. Între ceea ce a fost dat și ceea ce apare acum, între survenirea evenimentului și constituirea sensului prin care îl vizez, se interpune un ecran opac. Revenind la teoria lui Husserl asupra timpului, realizăm că structura tripartită a oricărui moment perceptual este scurtcircuitată. Premisa de bază a acestei structuri este că protenția, impresia originară și retenția sunt unitare. În măsura în care survenirea experienței precede în mod esențial conștiința, atunci trebuie să admitem că va exista întotdeauna un rest pe care subiectul nu îl va putea recupera prin donația de sens.

¹⁶ „Das Etwas, das als etwas intendiert wird, stellt mehr dar als einen Träger jenes Sinnes, der dieser Intention entspringt. Insofern ist es in sich selbst bedeutungslos. Dies zeigt sich in Störungen und Verwirrungen, in denen etwas den vorgegebenen Bedeutungsrahmen verläßt.” (Waldenfels 2002, 54)

¹⁷ Waldenfels susține că experiența în totalitatea ei, chiar și cea „normală”, este subsumabilă tipului de temporalitate pe care urmez să o prezint. El se concentrează pe cazurile patologice, insolite, din rațiuni pedagogice: este mai lesne să clarifice problematica prin apel la situații relativ atipice, pentru că acestea sunt mai puțin supuse „evidențelor” cotidiene.

¹⁸ Termenul trebuie înțeles în modul cel mai general cu putință: a te apăra, a țipa, a da sens de ceea ce ți s-a întâmplat, chiar lipsa unui răspuns, a fi, cu alte cuvinte, copleșit, toate acestea sunt modalități de răspuns.

¹⁹ „Die Diastase [...] als eine originäre Zeitverschiebung. Das Pathos kommt zu früh, gemessen an meinen Erwartungen und Plänen; umgekehrt kommt meine Antwort zu spät, gemessen an dem, was mir widerfährt.” (Waldenfels 2012, 142). Termenul „patos” desemnează la Waldenfels experiența ca eveniment care se abate (*Widerfahrnis*) asupra subiectului.

Cu alte cuvinte, conștiința este condamnată la întârziere (*Verschiebung*). Nici măcar retenția nu poate păstra acel rest, pentru că a-l recupera înseamnă a accepta că ceea ce a survenit a fost investit deja cu sens. Nu este însă cazul, pentru că, după cum am menționat, motivul diastazei este tocmai excesul a ceea ce apare în raport cu donația de sens. Waldenfels redă sintetic aceste idei:

Anterioritatea implică un *viitor trecut*, posterioritatea un *trecut viitor*. Nu este vorba despre un simplu trecut relativ, care nu mai este prezent, și un viitor relativ, care încă nu este actual. Ne confruntăm mai degrabă cu un trecut și un viitor absolut, un trecut care nu a fost niciodată prezent și un viitor care nu va fi niciodată prezent. (Waldenfels 2002, 179)²⁰

În încheierea acestei secțiuni, înțelegem de ce teoria lui Waldenfels se află la mijloc între cele două teorii totalitare ale timpului. Temeiul vine din faptul că, pe de o parte, autorul ia în calcul tipuri de evenimente pe care o teorie a experienței pure le-ar exclude: răni, disfuncționalități de toate tipurile etc., care au legătură cu infrastructura fizică, cu corpul (*Körper*). Pe de altă parte, temporalitatea acestora este discutată în termenii conștiinței intenționale, din perspectiva întrebării: Cum este vizat un eveniment de acest gen? Diastază, exces, anterioritate, toate acestea sunt determinate prin raport cu o conștiință care constituie sensurile perceptuale. Este lesne de înțeles și de ce teoria lui Waldenfels nu intenționează să medieze între cele două tipuri de teorii. Timpul diastatic asumă și explorează tocmai divergența celor două.

4. Anterioritatea normativă

Considerațiile de natură etică ale lui Waldenfels au loc în marginea unor cercetări mai largi, legate de întâlnirea cu celălalt sau, mai general, cu alteritatea. Celălalt „mă apelează” – o formulare îndelung analizată în istoria filozofiei. O formă a apelului este pretenția sau cerința (*Anspruch*) pe care celălalt mi-o adresează. O distincție centrală în acest context este aceea dintre *Ansprechen* și *Anspruch auf etwas*. *Ansprechen* se referă la adresarea pretenției, la actul prin care survine pretenția, iar *Anspruch auf etwas* la conținutul pretenției, la ceea ce este

²⁰ „Vorgängigkeit impliziert eine *vergangene Zukunft*, Nachträglichkeit eine *zukünftige Vergangenheit*. Dabei handelt es sich nicht um eine bloß relative Vergangenheit, die nicht mehr gegenwärtig ist, und eine relative Zukunft, die noch nicht wirklich ist. Wir stoßen vielmehr auf eine absolute Vergangenheit un Zukunft, eine Vergangenheit, die nie Gegenwart war, und eine Zukunft, die nie Gegenwart sein wird.”

propriu-zis revendicat în pretenție. Din perspectivă normativă, apelul readuce în scenă distincția lui Hume dintre ceea ce este și ceea ce trebuie să fie (*is-ought*; *Sein-Sollen*): apelul ne invită să facem ceva *ce poate fi* sau ceva *ce trebuie să fie*. A doua variantă „implică o instanță care obligă voința celui apelat și transformă dorința arbitrară într-una justificabilă rațional. Pretenția străină devine pretenție legitimă în baza unei legi comune.”²¹

Normele reclamă întotdeauna ceva de la subiecții supuși lor. Ele impun, emit pretenția ca o acțiune sau alta, un comportament sau altul să fie adoptat. Subiectul poate, desigur, să pună în discuție justificarea, întemeierea a ceea ce este reclamat. Întrebarea este dacă normativitatea implică, în ultimă instanță, justificarea normei. Se reduce oare obligația de a respecta o normă la măsura în care acea normă poate fi justificată rațional? Waldenfels consideră că nu: „[...] întrebarea legată de obligativitatea unei pretenții străine nu poate fi clarificată prin asumarea validității sale și prin verificarea capacității sale de a fi generalizată.”²² Distincția dintre *Ansprechen* și *Anspruch auf etwas* constituie momentul central în susținerea acestei afirmații. Conținutul pretenției sau ceea ce este propriu-zis revendicat se pretează întemeierii. Adresarea sau survenirea pretenției constituie un moment al apelului care transcende conținutul, nu se lasă absorbit de acesta. Norma mi se adresează, mă pune în chestiune:

Ca adresat, sunt afectat de o pretenție, de o adresare care ridică o pretenție, fie că vreau sau nu. Receptarea apelului precede acțiunea. Chiar și cel care refuză să facă ce îi impune acea pretenție, chiar și cel care consideră că e o exigență inacceptabilă sau care se lasă tentat să facă un lucru pe care-l va regreta ulterior, chiar și acela o aude. (Waldenfels 2002, 127)²³

Faptul de a fi afectat (*Getroffensein*) de norma exprimată în pretenție precede, într-un anumit sens, orice deliberare privitoare la validitatea ei. Relația temporală dintre cele două nu este însă cea a continuității, ca și cum s-ar afla pe aceeași axa temporală. Există discontinuitate, o diferență temporală între ele.

²¹ „Dies setzt eine Instanz voraus, die den Willen des Adressaten bindet und Willkür in ein rational begründbares Wollen verwandelt. Der fremde Anspruch wird zum rechtmäßigen Anspruch aufgrund eines gemeinsamen Gesetzes.” (Waldenfels 2002, 123)

²² „[...] die Frage nach der Verbindlichkeit eines fremden Anspruchs lässt sich nicht beantworten, indem man seine Gültigkeit unterstellt und ihn auf seine Verallgemeinerungsfähigkeit hin prüft.” (Waldenfels 2002, 129)

²³ „Als Adressat bin ich von einem Anspruch, einem Ansprechen, das einen Anspruch erhebt, getroffen, ob ich es will oder nicht. Das Hören auf einen Apell geht dem Tun voraus. Selbst wer sich weigert zu tun, wozu er aufgefordert wird, selbst wer die Aufforderung als unzulässige Zumutung empfindet oder sich zu etwas verleiten läßt, was ihn nachträglich reut, hat sie vernommen.”

Adresarea normei este condiția de posibilitate a normei. În momentul în care mi se adresează, o pretenție deschide un spațiu de posibilități: încuviințare, refuz, deliberare, neglijare. Toate acestea sunt posibilități viitoare în cadrul instituit de adresarea normei. Un refuz vine, eventual, în viitor, în raport cu acum-ul apelului.

Formularea unei norme reclamă un răspuns determinat din partea mea. Spațiul de acțiune mi se îngustează dramatic. De aceea, modul în care mă raportează la pretenția normei, oricare ar fi aceasta, se va afla, inevitabil, tot într-un orizont normativ. Faptul că normativitatea nu poate fi eludată îl determină pe Waldenfels să o subsumeze patosului (Waldenfels 2009, 146). În felul acesta, timpul normei este diferența temporală (*Zeitverschiebung*). Anterioritatea (*Vorgängigkeit*) este, și în acest caz, absolută: survenirea normei are loc prea devreme (*zu früh*). Întemeierea rațională intervine prea târziu: posibilitățile mele de acțiune au fost, în bună măsură, deja determinate.

Mențiune: Această lucrare a fost realizată în cadrul proiectului POSDRU/159/1.5/S/133675 „Inovare și dezvoltare în structurarea și reprezentarea cunoașterii prin burse doctorale și postdoctorale (IDSRC - doc postdoc)”, cofinanțat de Uniunea Europeană și Guvernul României din Fondul Social European prin Programul Operațional Sectorial Dezvoltarea Resurselor Umane 2007-2013.

Referințe bibliografice:

- Bazin, André. 2005. *What Is Cinema?*. Berkeley: Univ. of California Press.
- Borges, Jorge Luis. 1999. *Selected Non-Fictions*. New York: Viking.
- Carr, David. 1974. *Phenomenology and the Problem of History*. Evanston: Northwestern Univ. Press.
- Ricoeur, Paul. 1988. *Time and Narrative*. Chicago: Chicago Univ. Press.
- Husserl, Edmund. 1969. *Zur Phänomenologie des inneren Zeitbewusstseins*. The Hague: Martinus Nijhoff.
- Husserl, Edmund. 2002. *Zur phänomenologischen Reduktion*. The Hague: Martinus Nijhoff.
- Husserl, Edmund. 1976. *Ideen zu einer reinen Phänomenologie und phänomenologischen Philosophie. Erstes Buch: Allgemeine Einführung in die reine Phänomenologie*. The Hague: Martinus Nijhoff.
- Husserl, Edmund. 1952. *Ideen zur einer reinen Phänomenologie und phänomenologischen Philosophie. Zweites Buch: Phänomenologische Untersuchungen zur Konstitution*. The Hague: Martinus Nijhoff.

- Husserl, Edmund. 1973. *Zur Phänomenologie der Intersubjektivität*. The Hague: Martinus Nijhoff.
- Husserl, Edmund. 1994. *Meditații carteziene*. București: Humanitas.
- Waldenfels, Bernhard. 1998. *Grenzen der Normalisierung*. Frankfurt/M: Suhrkamp.
- Waldenfels, Bernhard. 1980. *Der Spielraum des Verhaltens*. Frankfurt/M: Suhrkamp.
- Waldenfels, Bernhard. 2002. *Bruchlinien der Erfahrung*. Frankfurt/M: Suhrkamp.
- Waldenfels, Bernhard. 2009. *Ortsverschiebungen, Zeitverschiebungen*. Frankfurt/M: Suhrkamp.
- Waldenfels, Bernhard. 2012. *Hyper-Phänomene*. Frankfurt/M: Suhrkamp.
- Wittgenstein, Ludwig. 2003. *Cercetări filozofice*. București: Humanitas.
- Zahavi, Dan. 2003. *Husserl's Phenomenology*. California: Stanford Univ. Press.

**Partea a patra: Cercetări aplicative privind
studiul comportamentului uman**

Urmărirea mobilității oamenilor într-un anumit spațiu pentru prezicerea activităților și a destinațiilor viitoare

Emilian George Necula

1. Introducere

Apariția dispozitivelor mobile echipate cu senzori GPS a făcut posibilă colectarea la o scară largă de date GPS ce reflectă rutele parcurse de o persoană pe perioada monitorizată. Analiza acestor date poate conduce la identificarea unor rute preferate în funcție de contextul de timp vizat. Având la bază aceste comportamente cu privire la mobilitatea unei persoane, poate fi realizată o inferență asupra unei posibile destinații. Predicția în rândul mobilității este tributară însă volumului de date colectat și capacității soluției finale de a integra cazurile de excepție de la comportamentul obișnuit. Pentru a putea beneficia de o serie de traiectorii însoțite de informații cu privire la modul de deplasare, subiecții din studiul pe care îl vom prezenta utilizează o aplicație în care introduc și tipul de activitate realizat (mers pe jos, cu bicicletă, cu mașină, cu un mijloc de transport în comun). Întrucât furnizează un grad sporit de acuratețe la nivelul predicției, un beneficiar imediat ar putea fi o aplicație care să ofere anticipativ o serie de obiective, noutăți cu privire la trafic, rute alternative, spații de parcare, toate acestea în timp real, pe măsură ce te deplasezi. De asemenea, o astfel de aplicație ar putea oferi și o perspectivă asupra cauzelor de producere a blocajelor în contextul anumitor zone comerciale, centre universitare, zone care acumulează cu predilecție un flux mare de oameni.

Pe baza unei metode nonparametrice de algoritmi probabiliști și a corespondenței între punctele de interes vizitate de un subiect și geolocalizarea acestora, putem infera tipul de activitate realizat în decursul unei zile. Îmbunătățirea soluției prezentate ar putea oferi ulterior o predicție pe o perioadă mai îndelungată de timp. Teoretic am putea oferi răspunsul la întrebarea: „Unde va fi subiectul X peste 365 de zile, la ora 2 PM?”. O altă contribuție a cercetării noastre ar putea fi identificarea de trăsături specifice care țin cont de particularitățile de trafic, zona geografică, așezare urbană etc.

În ultimii 10 ani, comunicarea prin intermediul dispozitivelor mobile a crescut semnificativ. Dispozitivele mobile au capacitatea de a înregistra mișcarea

oamenilor și a vehiculelor, generând astfel volume mari de date cu privire la mobilitate, care reprezintă evidențe ale activităților umane. În zilele noastre, de pe urma unui studiu de geolocalizare cu privire la activitățile umane, o multitudine de domenii ar putea beneficia, precum: managementul traficului, transportul public, zona de marketing și plasare de servicii/produse, securitate și poliție, evacuarea în cazul evenimentelor neașteptate, servicii bazate pe geolocalizare etc. În ciuda faptului că volumul de date colectat este în continuă creștere și tot mai precis, nu se constată totuși o îmbunătățire și la nivelul elementelor de ordin semantic înglobate în astfel de date. Acest lucru înseamnă că există un decalaj între datele brute colectate de către dispozitivele mobile și activitățile propriu-zise care au dus la obținerea acestor date. Sunt necesare tehnici de îmbogățire semantică a datelor colectate pentru a putea extrage (semi-automat) pe baza geolocalizării informații despre activitățile umane. Abordarea prezentată în această lucrare are ca scop îmbogățirea adnotărilor cu privire la mobilitatea persoanelor, pornind de la traiectoriile lor, cu informații de ordin semantic relevante pentru activitățile din timpul itinerariului. Considerația de bază este aceea că persoanele se opresc pe parcursul deplasării pentru a realiza o activitate. În acest context, dorim să putem infera, cu un anumit grad de probabilitate, care este activitatea realizată de o anumită persoană la un moment de timp analizându-i doar coordonatele de deplasare. De exemplu, o persoană care se va opri la un muzeu va realiza, cel mai probabil, o activitate culturală, pe când atunci când se va opri la o benzinărie, aceeași persoană va realiza, foarte probabil o activitate de alimentare cu carburant a mașinii. Pentru astfel de inferențe, avem nevoie, în primul rând să identificăm punctele în care o persoană s-a oprit; în al doilea rând, aceste informații trebuie asociate unor posibile puncte de interes (PDI) vizitate; iar în al treilea rând, dorim să putem infera cu privire la cea mai probabilă activitate desfășurată de persoana în cauză în momentul vizitării punctului de interes. În abordarea noastră, presupunem existența unui dispozitiv de localizare și înregistrare a rutei. Procesul de identificare a punctului de interes vizitat este facilitat de utilizarea unui telefon mobil dotat cu sensor GPS care poate localiza o persoană și în interiorul unei clădiri. Dacă dispozitivul de monitorizare GPS este localizat la nivelul vehiculului, identificarea punctului de interes vizitat este problematică, întrucât automobilul rămâne de obicei parcat, iar persoana pornește către destinație fără a mai putea fi înregistrate coordonatele ei. Privind mai în detaliu acest proces, vom propune un algoritm care asociază fiecărei opriri un punct de interes dintr-o listă ierarhizată de puncte de interes posibile și o activitate desfășurată în acel loc. În cele din urmă, vom utiliza o lege de probabilitate bazată pe un model de comportament, pe care îl vom defini pe parcurs, pentru a putea infera activitatea cea mai probabilă.

Articolul este structurat după cum urmează. În *Secțiunea a doua* sunt prezentate cercetări conexe cu studiul de față, *Secțiunea a treia* introduce definițiile

de bază și presupunerile abordării de față. *Secțiunea a patra* prezintă soluția noastră și oferă detalii cu privire la algoritmul de inferență a activităților. Rezultatele obținute în urma experimentelor sunt raportate în *Secțiunea a cincea*, iar concluziile acestei cercetări sunt reliefate în cadrul ultimei secțiuni.

2. Cercetări anterioare

Cercetarea prezentată în acest articol este în esență o îmbunătățire, o extensie a cercetării lui Spinsanti, Celli și Renso (2010), care, la rândul ei, este bazată pe lucrarea de pionierat a lui Spaccapietra (Spaccapietra et al 2008). Acești autori propun un model conceptual pentru realizarea unor traiectorii semantice. În timp ce traiectoriile propriu-zise sunt definite ca funcții timp-spațiu care înregistrează modificările poziției unui obiect aflat în mișcare într-un interval de timp, traiectoriile semantice sunt definite ca o secvență de opriri, în care obiectul aflat în mișcare staționează un interval de timp și apoi revine la starea de mișcare (partea traiectoriei care înregistrează schimbarea poziției obiectului). Presupunerea de bază în ceea ce privește noțiunea de oprire este că orice oprire reprezintă un punct de interes pentru o persoană. Astfel, fiecare oprire este asociată unui punct de interes. Asocierea dintre opriri și un punct de interes din cadrul traiectoriei urmate reprezintă o constantă în numeroase abordări, unele simpliste (Palma et al 2008), altele destul de sofisticate (Parent et al 2013). Totuși, în ciuda complexității unor abordări, cercetările anterioare nu iau în calcul explicit validitatea temporală a asocierii (de exemplu, dacă un punct de interes există sau dacă este accesibil pe parcursul opririi) și nici valoarea probabilității asociate fiecărei perechi oprire – punct de interes.

Identificarea activităților din cadrul rutei unei persoane nu este o cercetare complet nouă în literatura de specialitate (Zheng et al 2008a). Un trend actual în această direcție este reprezentat de identificarea tipului de transport. Utilizând viteza, accelerația și rata de schimbare a vitezei, Zheng et al (2008b) identifică în primul rând poziția în care se trece din modul mers în alte moduri de deplasare. În al doilea rând, ei clasifică segmentele ce caracterizează diferite moduri de deplasare în segmente corespunzătoare mersului cu bicicleta, cu autobuzul sau cu mașina. Ei utilizează o combinație de tehnici, apelând printre altele la învățarea supervizată și inferența bazată pe arbori de decizie, iar final adaugă un pas de post-procesare pentru a îmbunătăți precizia segmentării. Acest pas de post-procesare se bazează pe un graf care conține constrângeri ce țin de mediul înconjurător și de comportamentele tipic umane, specific mersului pe jos, cu mașina, cu autobuzul sau cu bicicleta.

O altă direcție actuală este concentrată pe identificarea activității desfășurate în timpul unei opriri. Xie, Deng și Zou (2009), prezintă o metodă de a extrage

automat secvențe de activități dintr-o bază de rute GPS extinsă. Asumpția este că o activitate se poate desfășura doar într-un punct de interes, pe durata unei opriri din cadrul rutei. Asocierea dintre o oprire și un punct de interes este crucială și poate depinde de anumiți factori. Unul dintre aceștia îl reprezintă distanța dintre punctele de interes și ruta propriu-zisă, iar un alt factor este reprezentat de durata opririi. Autorii își bazează abordarea pe conceptul de influență și pe durata acestei influențe, care determina legătura dintre rută/trajectorie, puncte de interes și activități. Influența este o măsură bazată pe distanță, astfel încât o ruta R poate fi asociată unui punct de interes doar dacă există cel puțin un punct în R care este influențat de către punctul de interes. Sunt utilizate diagrame Voronoi pentru diviza harta în celule care reprezintă zonele de influență a unui punct de interes. Testarea algoritmilor a fost făcută utilizând rute generate artificial cu punctele de interes colectate dintr-o zona urbană a Californiei. În mod evident, dezavantajul acestui mod de testare îl reprezintă imposibilitatea validării metodei, de vreme ce nu există o demonstrație a corectitudinii punctelor de interes identificate.

Huang, Li și Yue (2010) se referă de asemenea la identificarea activităților din cadrul rutelor urmate de diferite persoane într-un interval de timp. Autorii prezintă o abordare din perspectiva atractivității spațio-temporale a punctelor de interes, spre a identifica zone de desfășurare a activităților și durata acestora pe baza rutelor GPS înregistrate. Algoritmul propus identifică activitățile ca fiind zona de intersecție dintre traiectoriile urmate și atractivitatea spațio-temporală a anumitor puncte geografice. Experimentele s-au efectuat pe baza rutelor GPS obținute de la 10 voluntari pe durata unei luni, iar rezultatele au arătat un grad ridicat de precizie a metodei.

Kifer și Stein (2008) propun o metodă de recunoaștere a intenției persoanei în situația mobilității. Ei oferă un framework în care informația GPS cu privire la deplasare este utilizată pentru obținerea unui sistem de reguli de producție și tehnici de clasificare pentru procesul de recunoaștere a intenției. Ei utilizează un formalism gramatical combinat cu cunoașterea spațială. În ciuda faptului că obiectivul final este asemănător cu al nostru, această abordare este orientată cu predilecție asupra caracteristicilor mobilității: viteză și unghi al unui segment din cadrul rutei. Obiectivul nostru este acela de a identifica punctele de oprire și de a deduce activitățile persoanelor chiar și atunci când dispozitivul GPS de înregistrare este lăsat în mașină.

O altă abordare este cea prezentată în lucrarea lui Yuan, Zheng și Xie (2012), în care atenția nu este concentrată asupra persoanei, ci asupra rutei, zonei geografice care posedă o serie de puncte de interes în relație cu topologia rețelei, cu scopul de a identifica regiuni care au o anumită funcționalitate. Rezultatele oferă o serie de regiuni organizate pe baza unei distribuții de funcționalități. O funcționalitate poate fi privită din perspectiva cercetării noastre ca reprezentând un

punct de interes. Yuan, Zheng și Xie (2012) și-au propus să ajute oamenii să înțeleagă mai bine complexitatea zonelor metropolitane. Rezultatele sunt aplicate în domenii variate, precum: planificarea urbană, zone alese pentru dezvoltarea unor centre de afaceri, zone pentru amplasarea de reclame și alte recomandări de ordin social.

Noutatea abordării noastre, în comparație cu abordările anterioare, poate fi privită din mai multe direcții. În primul rând, luăm în calcul o gamă largă de aspecte spațiale și temporale pentru a asocia într-un mod cât mai realist un punct de oprire unui punct de interes (de exemplu: timpul de acces al unui centru comercial, durata opririi etc.) Aceste aspect nu sunt luate în calcul în cadrul celorlalte abordări. Mai mult decât atât, noi construim o listă de probabilități organizată ierarhic cu privire la posibile locuri de vizitat, pe baza unui model de comportament. Cercetarea anterioară a lui Spinsanti, Celli și Renso (2010) a fost extinsă din mai multe puncte de vedere. În primul rând, metoda noastră este axată pe atribuirea unei activități pentru fiecare oprire, spre deosebire de metodă inițială care atribuia o activitate unei rute. De asemenea, autorii lucrării inițiale nu au luat în calcul beneficiile construirii unui model comportamental pentru extragerea celor mai relevante puncte de interes. Ei au optat pentru stabilirea unei probabilități uniforme la nivelul activităților urmate. Nu în ultimul rând, metoda prezentată în acest articol este validată cu ajutorul unei baze de date GPS reale.

3. Concepte de bază

În general, cercetările care își propun identificarea mobilității unei persoane pornesc de la analiza rutelor GPS. Cu siguranță, nici definirea noțiunii de rută/traiectorie nu este univocă, întrucât depinde de contextul în care este utilizată. Noi ne vom referi la rută ca la un mod de a înregistra modificările spațio-temporale ale unui obiect. Cu toate acestea, având în vedere faptul că rutele sunt colectate de dispozitive dotate cu senzori GPS, o rută trebuie să includă și conceptul de eșantionare (dispozitivul colectează coordonatele GPS ale persoanei aflate în mișcare la anumite intervale de timp: câteva secunde, minute sau ore). Vom denumi traiectorie brută reprezentarea discretă a unei traiectorii în modul în care aceasta este înregistrată de dispozitivul GPS, prin perechea de coordonate latitudine și longitudine.

O oprire la nivelul unei rute este identificată prin absența mișcării, iar acest lucru poate fi determinat în mai multe moduri. Literatura de profil a stabilit mai multe metode pentru găsirea punctelor de oprire în cadrul datelor GPS (Macedo et al 2010), (Parent et al 2013). Segmentul de traiectorie dintre două opriri se numește mișcare și reprezintă deplasarea persoanei către o anumită destinație. În acest articol, vom folosi termenul de călătorie/rută/traiectorie pentru a indica deplasarea

între două opriri. În mod intuitiv, o călătorie reprezintă o deplasare a unui subiect pentru a atinge un punct de oprire unde va putea desfășura o anumită activitate.

Noțiunile de oprire și deplasare permit definirea unei segmentări a traiectoriei bazată pe opriri și desfășurarea de călătorii între aceste puncte (Spaccapietra et al 2008), putând fi astfel generate traiectorii semantice. Mai exact, vom avea o secvență de opriri și deplasări reprezentând părți ale traiectoriei în care o persoană s-a oprit (oprire) și părți în care acea persoană și-a schimbat periodic caracteristicile spațio-temporale (mers/deplasare).

Alte definiții mai complexe pentru traiectoria semantică au fost propuse recent de Parent et al (2013) și Bogorny et al (2014). În aceste lucrări, noțiunea de traiectorie semantică merge mai departe decât definirea realizată de noi și include aspecte contextuale legate de modalitatea de transport, mediul înconjurător, scopul deplasării. O traiectorie semantică va include toate aspectele posibile care pot îmbogăți simpla înlanțuire de coordonate GPS, dându-i un înțeles în sine. Acest proces de adăugare de elemente contextuale la nivelul rutei se numește îmbogățire semantică. Cercetarea noastră oferă și ea un mod de îmbogățire semantică a traiectoriilor, axată pe inferența activităților desfășurate pe durata opririlor, care pot fi privite și ca un obiectiv în sine al deplasării. Cu alte cuvinte, activitatea explică de ce o persoană a decis să se deplaseze (de exemplu, pentru a merge la muncă, la cumpărături, la serviciu etc.). A înțelege de ce o persoană a decis să se deplaseze către o anumită destinație este miza ultimă în calea descifrării mobilității. Deducerea unei activități prin analiza rutelor GPS brute, în absența altor metadate cu privire la intenția persoanei pe durata deplasării, reprezintă un obiectiv important care poate aduce o contribuție inovativă studiului mobilității oamenilor în zonele urbane.

O oprire pe durata rutei este asociată de obicei unei destinații în care o anumită persoană va desfășura o activitate. Într-un context urban, o astfel de destinație va reprezenta un punct de interes (PDI). Fiecărui punct de interes îi sunt asociate un nume, o geolocalizare, o anumită categorie (sau mai multe) din care face parte și o serie de informații adiționale (ora de deschidere/închidere, popularitate etc.).

Un exemplu de punct de interes este *Turnul Eiffel*: reprezentarea sa spațială este punctul „S” localizat în centrul turnului, categoria din care face parte poate fi „atracție turistică” sau „monument” sau „turn”, în funcție de aplicație, iar marca „*Eiffel Tour*” reprezintă numele său. Cazuri speciale de puncte de interes sunt acele destinații care vizează o zonă de interes pentru un număr limitat de persoane, precum: casa personală, locul de muncă, casă prietenilor etc. În această lucrare, ne vom referi doar la puncte de interes pentru un număr mai mare de persoane și care pot fi indentificate prin intermediul navigatoarelor GPS, serviciilor online *Google Maps*, *OpenstreetMap* sau prin rețelele de socializare.

O presupunere preliminară este aceea că, pe durata vizitei unui punct de interes, o persoană desfășoară o activitate precum: a mânca, a face cumpărături, a studia, a se juca. Asocierea unei activități cu un punct de interes poate fi intuitivă în anumite cazuri, dar și destul de dificilă în altele. De exemplu, o oprire la un restaurant poate fi asociată cu „a mânca” dar și cu „a socializa”, atunci când are loc o întâlnire cu niște prieteni. O oprire la un supermarket este asociată în mod simplu cu o activitate ce definește cumpărăturile zilnice. Pentru a realiza aceasta asociere într-un mod cât mai clar, am definit o lista de activități A vizate de către o persoană, o lista C de categorii de puncte de interes extrase pe baza punctelor de interes găsite în raza de acoperire a rutelor, pentru a asocia apoi fiecare categorie de puncte de interes unei activități, definind astfel o funcție de mapare μ *PDI-Activitate*. De exemplu, considerând punctul de interes *Lowre*, categoria lui este muzeu. Dacă lista de activități conține „Educație”, putem defini o mapare $\mu(\text{Muzeu}) = \text{Educație}$, asociind astfel în mod unic fiecărui muzeu activitatea de „Educație”.

4. Metodologie și algoritmi de predicție

Procesul de îmbogățire semantică își propune să adnoteze o rută GPS brută cu o listă de activități posibile pe care o persoană le-ar putea face pe parcursul acelei rute. Pornind de la asumția că dispozitivul GPS este instalat la nivelul mașinii, trebuie să luăm în calcul că, de la oprirea mașinii (într-o parcare), persoana mai are de mers până a ajunge la destinație. Procesul de adnotare a rutelor este realizat prin colectarea de informații cu privire la spațiul înconjurător din preajma punctului de oprire și, în mod particular, prin identificarea punctelor de interes din zona respectivă.

Operația de îmbogățire semantică la nivelul rutei este structurată în două faze: o fază de startare și preprocesare, în care punctele de interes sunt colectate și integrate, și o a doua fază, în care cele mai probabile activități asociate acelor puncte de interes sunt identificate și folosite pentru adnotarea punctelor de oprire.

Datele de intrare pentru procesul de adnotare sunt:

- 1) Un set de puncte de interes cu categoriile corespunzătoare și alte informații: $PDI = \{ \text{Coordonate: } (Lat, Lon), \text{ Categorie: } (C), \text{ Ora de acces: } (H) \}$.
- 2) Un set de rute cu punctele de oprire corespunzătoare: $R = \{ \text{Coordonatele opririlor: } (Lat, Lon), \text{ Timestamp: } (ts) \}$.
- 3) Un set de caracteristici ale Utilizatorilor: $U = \{ \text{Distanță maximă de parcurs: } (M_{dp}) \}$.
- 4) O lista de activități A.

- 5) Maparea μ a categoriilor de puncte de interes la tipurile de activități. Tipul și numărul de activități sunt strâns legate de domeniul și tipul de adnotare pe care dorim să o realizăm. De exemplu, Restaurant și Pub pot fi asociate cu „A mânca” sau „Mâncare”; Biblioteca, Școala și Universitatea cu „Educație”. În *Secțiunea a cincea*, vom oferi o listă de activități și mapările corespunzătoare cazurilor studiate.
- 6) Un set de reguli spațio-temporale legate de domeniu:
 - a) *Regulă spațială* – Filtrarea tuturor punctelor de interes care depășesc aria de acoperire maximă definită de Mdp
 - b) *Regulă temporală* – Verificarea compatibilității temporale în ceea ce privește momentele sosirii în și plecării din punctul de oprire, corelate cu ora de acces a punctului de interes.
- 7) Un model de probabilitate care asociază fiecărui punct de interes o probabilitate de a fi vizitat:

$$P(PDI_i, \text{oprire}_j) = f(\text{dis}(PDI_i, \text{oprire}_j))$$

Acest model este de fapt o funcție de distanță $\text{dis}(\cdot, \cdot)$ între punctul de interes și punctul de oprire. O parte dintre punctele de interes disponibile sunt filtrate utilizând un set de reguli spațio-temporale oferite de experți în domeniu. Filtrarea din punct de vedere al spațiului își propune să selecteze doar acele puncte de interes care sunt în aria de acoperire definită de distanță maximă pe care o persoană dorește să o parcurgă. Filtrarea din punct de vedere al timpului se referă la compatibilitatea dintre timpul de oprire și timpul de acces al punctelor de interes și eventual alte constrângeri legate de anumite sărbători legale. Pentru punctele de interes rămase, probabilitatea de a fi vizitate este calculată utilizând o funcție care are la bază șabloane comportamentale. La final, pentru fiecare oprire, este returnată cea mai probabilă activitate. În *Figura 1* vom ilustra un exemplu al acestei proceduri.

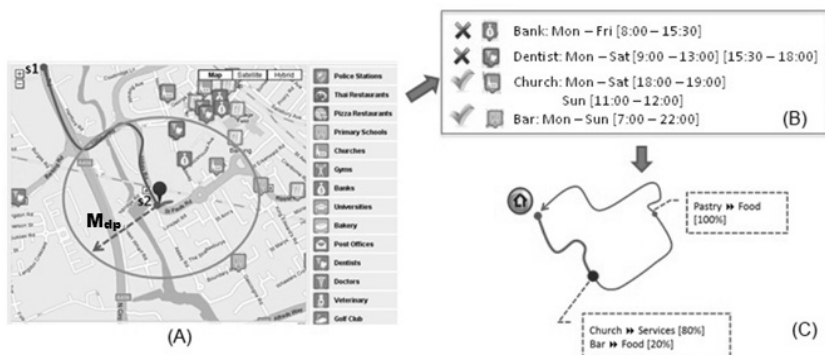

Figura 1 – Exemplu de îmbogățire semantică la nivelul rutei

Exemplul 4.1. Să presupunem că avem o ruta R de la s_1 la s_2 realizată de utilizatorul U , duminică. U se oprește în s_2 de la 11:50 AM până la 12:05 AM. Să presupunem că avem o lista de puncte de interes în aria de interes și o mapare μ a categoriei de puncte de interes la activități (*Figura 1 (A)*). Dintre punctele de interes din aria de monitorizată vom selecta un candidat ținând cont de constrângerile spațio-temporale anterior menționate. Constrângerea spațială derivată din $M_{dp} = 500$ m (afișată în imagine printr-un cerc) exclude punctele de interes aflate prea departe de punctul de oprire s_2 . Apoi, regula temporală este aplicată punctelor de interes rămase ("Bank", „Dentist”, „Church”, „Bar”) pentru a putea verifica compatibilitatea temporală. "Bank" și "Dentist" sunt excluse, deoarece sunt inaccesibile duminică, pe când "Church" și "Bar" sunt selectate, întrucât durata opririi în s_2 este compatibilă cu slujba de duminică, iar barul este accesibil în fiecare zi (*Figura 1 (B)*). Pentru aceste două puncte de interes candidate, sunt calculate probabilitățile $P(\text{Church}, s_2)$ și $P(\text{Bar}, s_2)$ de a fi vizitate. Exploatând asocierea categorie PDI – Activitate, este returnată lista celor mai probabile activități asociate lui s_2 (*Figura 1 (C)*).

O viziune de ansamblu asupra întregului proces de augmentare semantică poate fi analizată în *Figura. 2*. În această figură, putem vedea că procesul de îmbogățire semantică preia la intrare traiectorii GPS brute din cadrul cărora vor fi identificate punctele de oprire. În literatura de specialitate, problema detectării punctelor de oprire are mai multe soluții. Abordarea noastră utilizează o metodă bazată pe constrângerile de natură spațio-temporală: vom detecta o oprire atunci când o submulțime a punctelor GPS înregistrate pe ruta R rămâne într-o zonă (buffer) δ pentru un interval rezonabil de timp τ . Zona (buffer) poate fi definită ca un cerc de rază r . Pentru cazurile experimentale descrise în *Secțiunea a cincea*, evaluările empirice au impus utilizarea $r = 50$ m și $\tau = 10$ min. Având punctele de oprire, lista de puncte de interes și regulile de identificare a zonei, punctele de oprire sunt asociate celor mai probabile puncte de interes cu ajutorul unei reguli de probabilitate. Vom vedea în secțiunile următoare că această regulă de probabilitate se bazează pe un model comportamental gravitațional. Utilizând funcția de mapare μ , care asociază fiecărei categorii de puncte de interes o activitate, vom returna o listă ierarhică a unor posibile activități realizate de subiect pe durata opririlor.

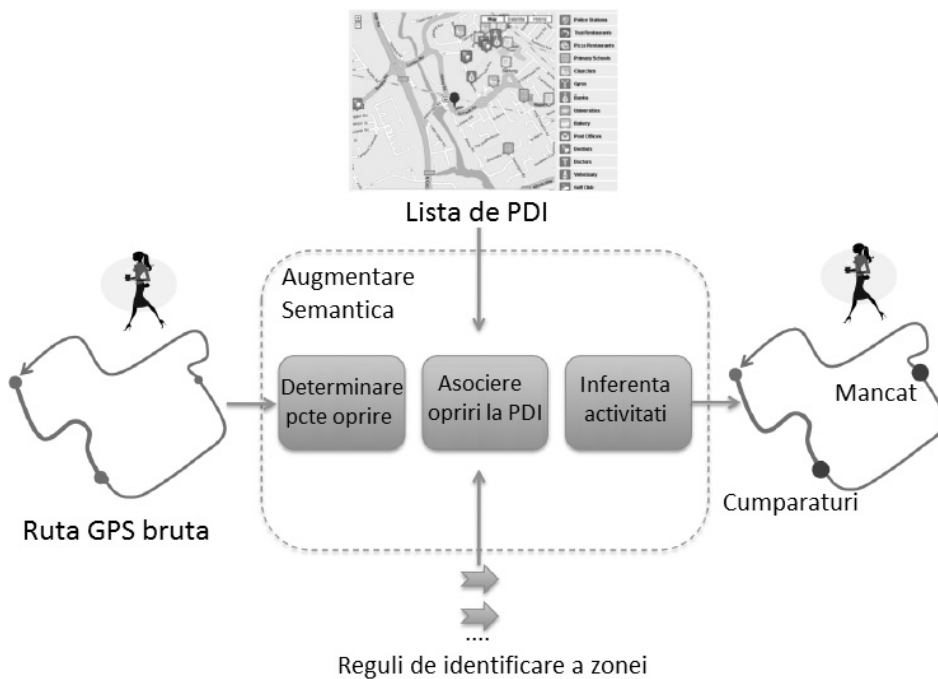

Figura 2 – Schema procesului de îmbogățire semantică a rutelor GPS

4.1. Algoritmul de îmbogățire semantică

Algoritmul poate fi anticipat de pașii anterior menționați și ilustrați în *Figura 2*. Pseudocodul pentru modulul principal este prezentat în *Anexa 1* prin algoritmul principal *AugmentareSemantica 1*, care ia la intrare o rută și returnează la ieșire cea mai probabilă activitate realizată la nivelul fiecărei opriri.

Primul pas al algoritmului determină punctele de oprire. Cum am arătat în secțiunea anterioară, am identificat opririle utilizând încadrarea spațio-temporală corespunzătoare și verificând dacă subiectul rămâne pentru o durată de timp rezonabilă τ într-o zonă (buffer) δ . Apoi, pentru fiecare oprire, găsim toate punctele de interes accesibile considerând distanța maximă care poate fi parcursă de utilizator M_{dp} . În final, activitatea returnată reprezintă activitatea cea mai probabilă, calculată pe baza regulii de probabilitate.

Pentru a detecta punctele de interes accesibile, două condiții sunt considerate: (1) punctul de interes este în aria de acoperire determinată de M_{dp} și (2) dacă punctul de interes este accesibil pe durata opririi. Acest lucru înseamnă că un

punct de interes nu trebuie să fie prea îndepărtat de punctul de oprire și că există o limită superioară a distanței pe care o poate parcurge subiectul de la punctul de oprire la punctul de interes. Mai mult decât atât, această distanță va trebui să fie parcursă pe jos pe o rețea rutieră existentă. În lucrarea Cintia et al (2013), autorii propun un algoritm care identifică un punct GPS pe o hartă cu o acuratețe de 77%, atunci când eroarea de înregistrare a punctului GPS este de până la 45 m. Astfel, opririle și punctele de interes sunt identificate la nivelul unei hărți ce redă infrastructură rutieră, iar un algoritm este utilizat pentru calculul distanței minime dintre opriri și punctele de interes. Timpii de acces pentru punctele de interes trebuie și ei considerați. O oprire efectuată atunci când un punct de interes este inaccesibil nu poate fi asociată respectivului punct de interes (de exemplu, o oprire duminică la 11 PM poate fi asociată unui restaurant/bar, dar nu unui muzeu).

Formal, vom spune că un punct de interes este selectat ca destinație potențială pentru o oprire dacă la el se poate ajunge prin mers și dacă timpul de acces este compatibil cu durata intervalului de oprire.

Definiție 1 (Selecție Punctele De Interes). Un punct de interes p pentru un punct de oprire o este selectat dacă $d(p,o) < Mdp$, unde d este o funcție care returnează distanța parcursă între două destinații, M_{dp} este un parametru ce depinde de distanța maximă ce poate fi parcursă de un subiect și de momentul opririi, în sensul că timpul de acces a punctului de interes p trebuie să se suprapună peste timpul de oprire al lui o .

Algoritmul 2 din Anexa 1 arată în detaliu procedura de obținere a tuturor punctelor de interes selectate ca destinații potențiale pentru un anumit punct de oprire. Pasul de calcul al probabilității măsoară pentru fiecare punct de interes selectat probabilitatea de a fi vizitat după momentul opririi. Vom adopta o metodă bazată pe modelul comportamental gravitațional care este formalizat în continuare.

Definiție 2 (Modelul Gravitațional). *Modelul Gravitațional* este un model derivat din *Legea Gravitației a lui Newton* și este utilizat pentru a prezice gradul de atracție dintre un punct de oprire și un punct de interes. Acest grad este proporțional cu masele și invers proporțional cu pătratul distanței dintre destinații, relație reprezentată de cunoscuta formulă $RegGrav = (masa_1 * masa_2) / distanța^2$.

Vom particulariza definiția modelului gravitațional utilizând principiul atracției corpurilor, unde $masa_1$ reprezintă punctul de oprire, căreia îi dăm prin definiție valoarea 1, și $masa_2$ reprezintă „masa” categoriilor de puncte de interes. Cu alte cuvinte, vom oferi o probabilitate pentru categoriile de puncte de interes, nu pentru fiecare punct de interes în sine. Acest lucru se traduce prin faptul că toate punctele de interes asociate aceleiași activități vor avea aceeași probabilitate de vizitare. Abordarea de față este impusă de obiectivul cercetării și anume acela de a identifica activități realizate (prin intermediul categoriilor de puncte de interes) și nu puncte de interes vizitate.

Pentru fiecare punct de oprire, algoritmul va aplica definiția modelului gravitațional, astfel încât $masa_2$ va reține numărul de puncte de interes accesibile dintr-o anumită categorie, iar distanța considerată va fi distanța minimă dintre punctul de oprire și toate punctele de interes asociate aceleiași activități. Mai formal, pentru fiecare oprire o vom determina probabilitatea P a unei activități cu formula:

$$P(o, act) = \frac{|\{p \in ListaPDISelectate(o) | \mu(p, categorie) = act\}|}{\min(d(o, p)^2)}$$

ListaPDISelectate returnează punctele de interes selectate utilizând algoritmul *PDISelectate*, având ca date de intrare punctul de oprire o, iar *p.categorie* este categoria punctului de interes p și d este o funcție care returnează distanța dintre oprire și mulțimea de puncte de interes p asociate aceleiași activități. Așa cum vom arăta în *Algoritmul 3*, punctele de interes selectate sunt datele de intrare pentru algoritmul *CalculProbabilitate*, ce poate fi analizat în *Anexa 1*. Prin intermediul acestui model, vom asocia câte o probabilitate pentru fiecare activitate posibilă relativ la punctele de oprire corespunzătoare. Pentru a realiza acest lucru, vom lua în calcul, pe lângă distanța dintre punctele de oprire și punctele de interes, și caracteristicile destinației unde utilizatorul s-a oprit. De exemplu, pentru o oprire într-o zonă cu multe restaurante și puține magazine, modelul gravitațional acordă o masă mai mare restaurantelor în comparație cu magazinele, făcând astfel o distincție preliminară cu privire la cele două activități posibile („Mâncare” sau „Cumpărături”).

Exemplul 4.2. Să presupunem că avem punctul de oprire și punctele de interes selectate din *Figura 3*. Punctele de interes localizate la distanțe diferite față de punctul de oprire corespund categoriilor de activități „Mâncare”, respectiv „Servicii”. Corespunzător modelului gravitațional definit anterior, probabilitățile pentru cele două activități sunt următoarele:

$$P(oprire, Mancare) = \frac{2}{90^2} * \frac{1}{\varphi} = 0,45$$

$$P(oprire, Servicii) = \frac{3}{100^2} * \frac{1}{\varphi} = 0,55$$

unde $\frac{1}{\varphi}$ reprezintă un factor de normalizare. Acest rezultat ne spune că avem o probabilitate mai mare ca activitatea desfășurată să fie din categoria „Servicii”, de

vreme ce punctele de interes asociate cu categoria „Servicii” sunt la nivel global mai apropiate decât punctele de interes asociate cu categoria „Mâncare”.

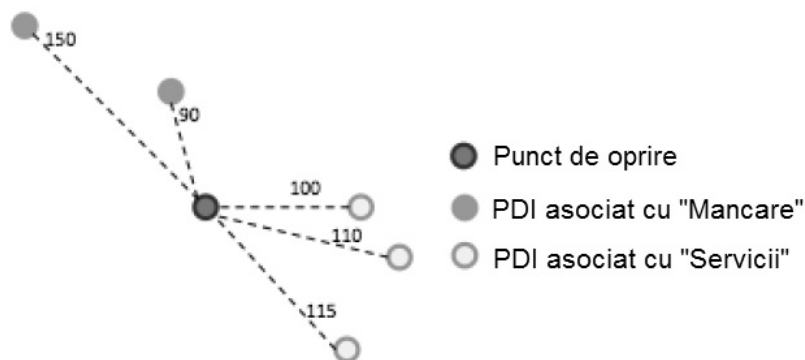

Figura 3 – Un punct de oprire și activitățile punctelor de interes (PDI) selectate, cu distanțele aferente

4.2. Precizarea activităților

În această lucrare vom utiliza *modelele Markov ascunse (HMM)* pentru a sintetiza deplasarea unei persoane și a realiza legătura cu categoriile de puncte de interes. Stările abstracte din HMM vor modela diversitatea traiectoriilor GPS colectate din zone preferate de utilizatori, respectiv punctele de interes corespunzătoare, iar stările ascunse vor include șabloanele comportamentale pentru fiecare persoană în parte. Activitățile utilizatorilor se cristalizează pe perioada monitorizată într-un șablon temporal și spațial, care poate fi utilizat pentru antrenarea modelului Markov ascuns și pentru a prezice activități viitoare într-un mod cât mai precis. După precizarea activităților pentru următorul moment de timp, se vor putea utiliza o serie de scheme relativ simple pentru precizarea destinațiilor. În *Figura 4* sunt exemplificate categoriile de puncte de interes vizitate și frecvența acestora pentru *Subiectul 6* pe durata unei zile. Vor exista astfel 9 categorii de puncte de interes, după cum urmează: „Socializare”, „Distracție”, „Mâncare”, „Cluburi”, „Afară”, „Cumpărături”, „Călătorie”, „Evenimente” și „Niciuna”.

Putem observa că majoritatea categoriilor dezvoltă un anumit șablon temporal: numărul de vizitări începe să scadă după miezul nopții și atinge minimumul la ora 9 AM. Numărul de vizitări începe să crească după ora 10 AM și atinge maximumul la prânz sau după-amiaza. De asemenea, observăm că distribuția pe categorii este relativ dezechilibrată: „Mâncare” și „Cumpărături” sunt două categorii dominante, iar „Evenimente” și „Niciuna” au un grad mai mic de apariție.

Astfel prezicerea se va axa pe popularitate, „Mâncare” având cea mai mare șansă de apariție. Deși predicția pare oarecum trivială (întrucât toți mâncăm de câteva ore pe zi), să observăm că aici accentul cade pe testarea și validarea algoritmului de calcul al probabilității. În situații mai complexe, ne putem ușor imagina că același algoritm va funcționa cu scopul identificării unor tipuri de acțiuni mai diversificate și a unor patternuri comportamentale mai complexe.

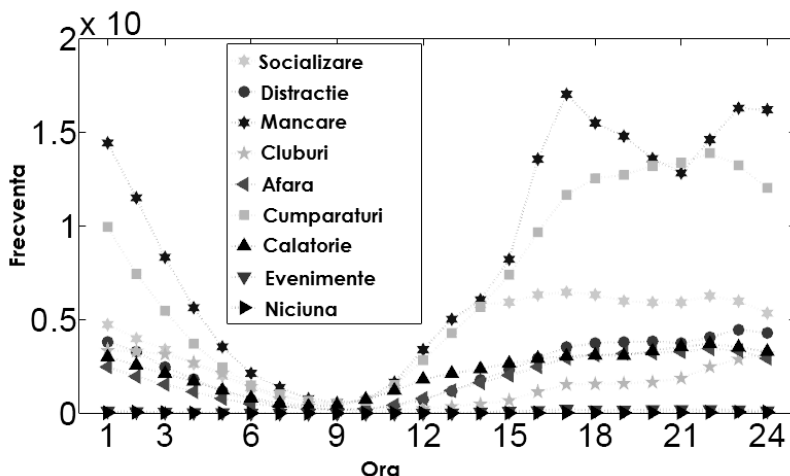

Figura 4 - Categoriile de puncte de interes și frecvența lor pentru Subiectul 6.

Definiție (Secvență Destinații): Considerăm o mulțime de *secvențe de destinații vizitate* $L = \{l_1, l_2, \dots, l_n\}$ și o secvență $l_1=r_1r_2\dots r_m$, formată dintr-o serie de $m \geq 1$ destinații. Fiecare înregistrare r este un tuplu de forma $\langle uid, timp, latitudine, longitudine, destinație, categorie \rangle$, unde uid este ID-ul persoanei, $timp$ este momentul de start al vizitării, $latitudine$ și $longitudine$ specifică poziția geografică a destinației. *Destinație* semnifică numele destinației și *categorie* redă tipul acestei destinații. Scopul nostru este de a învăța un model de prezicere pe baza lui L . Având data o secvență de test $l_{test} = r_1r_2\dots r_t$, vrem sa prezicem destinația r_{t+1} .

Având la dispoziție un set de date GPS relativ mare cu aproximativ 100 de destinații distincte putem considera un spațiu extins de predicție pentru prezicerea destinației. În plus, diferența de timp și spațiu între două destinații care se succed în itinerariul unei persoane este destul de mare raportată la secvența de puncte GPS (acestea sunt colectate la intervale mici de timp și poziționarea diferă foarte puțin). Modelarea dependenței dintre două destinații este dificilă și, implicit, și prezicerea

destinației în mod direct. O soluție la problema dependenței dintre destinații este introducerea unei abstractizări, și anume generarea unor categorii de destinații. Dependența dintre acestea se va reflecta și la nivelul activităților (de exemplu, „Serviciu”, „Distracție”, etc.). De asemenea avem și un avantaj din punct de vedere statistic. Astfel vom descompune problema predicției în două subprobleme: (1) precizarea categoriei de activitate pentru o persoană și (2) precizarea destinației în care va fi realizată respectiva activitate, având în vedere distribuția categoriilor prezise. Ne vom axa mai întâi pe precizarea categoriilor de activități.

Vom utiliza un HMM pentru a modela dependența dintre activități. În cadrul problemei noastre, vom defini o mulțime de stări ascunse $S = \{s_1, s_2, \dots, s_M\}$, care vor corespunde tipului de activități pe care o persoană le poate realiza, și o mulțime de observații $C = \{c_1, c_2, \dots, c_N\}$, care vor corespunde celor 9 categorii din cadrul problemei noastre (a se vedea Figura 4). HMM are în cazul nostru trei parametri esențiali care vor descrie modelul: (1) probabilitatea stării inițiale π_{s_i} pentru fiecare stare ascunsă $s_i \in S$; (2) probabilitatea stării de tranziție q_{s_i, s_j} de a trece din starea s_i în starea s_j , unde $s_i, s_j \in S$; (3) probabilitatea finală a stărilor dependente $P(c_j | s_j)$, care determină probabilitatea realizării unei activități din categoria $c_j \in C$, având dată starea ascunsă $s_j \in S$. Reprezentarea grafică a modelului Markov ascuns corespunzător problemei noastre se regăsește în Figura 5(a). În continuare, vom abstractiza activitățile realizate de o persoană pe durata unei zile ca o secvență de categorii de lungime T, de exemplu, $l = C_1 C_2 \dots C_T$ (în forma prescurtată $l = C_{1:T}$) și vom utiliza această secvență de categorii observate pentru a antrena modelul Markov ascuns. $C_t \in C$ este variabila aleatoare reprezentând categoria de activitate observată la momentul t , $1 \leq t \leq T$. Fiecare C_t este asociat în mod unic cu variabila aleatoare $S_t \in S$, reprezentând starea ascunsă, necunoscută la momentul t . Figura 5(b) arată o particularizare a structurii HMM pentru secvența de observații $l = C_{1:T}$ și ilustrează dependența condițională dintre stările ascunse și categoriile de activități observate.

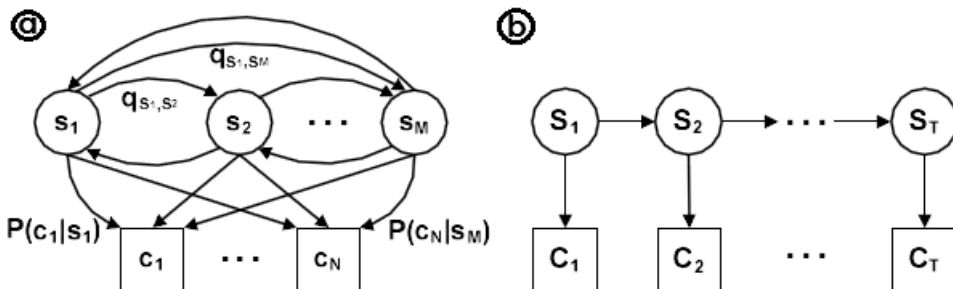

Figura 5 – Modelul Markov Ascuns (HMM) cu paramentrii de probabilitate (a) și graficul de dependență condițională a HMM (b)

4.3. Prezicerea destinațiilor

Având la dispoziție distribuția categoriilor de activități generate de HMM, vom prezice cea mai probabilă destinație (asociată unui punct de interes) de a fi vizitată. În cercetarea de față ne bazăm pe categoriile de activități obținute din setul de date GPS de antrenament. Având geolocalizarea unei persoane la un moment de timp (latitudine și longitudine), acesta poziție va fi centrul unei regiuni pătratice de dimensiune $d \times d$ ce va face obiectul analizei (parametrul d este corespunzător lui M_{dp}). Vom considera toate punctele de interes care aparțin acestui perimetru ca fiind candidate pentru procesul de predicție. Întrucât dispunem de categoria de activitate cea mai probabilă (a se vedea *Sectiunea IV.2*), vom clasifica/ierarhiza punctele de interes corespunzătoare acestei categorii și vom returna categoria de pe poziția cea mai bună, adică *vârf-1* (sau, în general, *vârf- k* , $k \geq 1$) ca rezultat al predicției. De menționat faptul că, în scenariul considerat de noi, este posibil să fie returnate mai multe puncte de interes, întrucât există șansa ca aceeași categorie de activitate să fie realizată în diverse puncte de interes. Dacă nu există un punct de interes din perimetrul $d \times d$ care să fie returnat pentru prima categorie de activitate (cu probabilitatea cea mai mare), vom încerca furnizarea unui punct de interes pentru următoarea activitate cea mai probabilă și procesul continuă până la identificarea unui punct de interes. Din abordările precedente am putut sintetiza trei scheme de ierarhizare:

- 1) *Număr de vizitări*: clasifică o destinație în funcție de numărul total de vizitări a acesteia;
- 2) *Număr de persoane*: clasifică o destinație în funcție de numărul de persoane care au vizitat-o;
- 3) *Număr de vizitări x Număr de persoane*: clasifică o destinație în funcție de produsul dintre numărul de vizitări și numărul de persoane.

5. Experimente realizate

Testarea soluției descrise în această lucrare a fost realizată utilizând rute GPS colectate pe perioada a două luni de monitorizare a 10 subiecți în zona Iași însumând un număr de aproximativ 700.000 de coordonate GPS ce descriu 270 de rute (*Tabel 1 – Anexa 2*). Aceste rute descriu atât traiectoriile zilnice ale persoanelor, cât și activitățile realizate pe durata monitorizării. Rutele sunt descrise de un set de coordonate GPS asociate unui moment în timp, iar activitățile sunt eșantionate pentru fiecare subiect în parte și pentru fiecare punct de oprire pe durata deplasării. Pe lângă numele activității efectuate, există și un moment de timp și

durata efectuării acestora. Traectoriile colectate de către subiecți au făcut ca problema asocierii dintre un punct de interes și un punct de oprire să nu fie trivială.

Din cadrul rutelor care au înregistrat deplasarea subiecților am putut sintetiza următoarele tipuri de activități: „Job”, „Acasă”, „Servicii” (coafor, medic, bancă etc.), „Mâncare” (restaurant, fast-food etc.), „Cumpărături zilnice” (brutărie, carmangerie, supermarket etc.), „Cumpărături” (haine, încălțăminte, mobilă etc.), „Educație și training” (clase, cursuri, internship-uri etc.), „Activități sociale” (vizitare, bar, cluburi etc.), „Timp liber” (sporturi, pescuit, excursii, evenimente culturale etc.), „A lua pe cineva de undeva/a lăsa pe cineva undeva”, „Plimbare cu mașina”, „Realimentare cu carburant”, „Altele”.

Figura 6 arată distribuția activităților pe baza duratei acestora. În principiu, durata pentru fiecare activitate este cea așteptată: de exemplu, activitatea de la locul de muncă durează în jur de 6 ore, timpul petrecut pentru a mânca variază între 15 și 110 minute, iar timpul pentru realimentare este foarte scurt (câteva minute). Cu toate acestea, există anumite anomalii cu privire la activitățile care durează doar câteva secunde. Aceste cazuri pot fi considerate atât ca erori ale subiecților, atunci când au introdus datele, dar și ca erori de localizare GPS.

Definirea punctelor de interes s-a realizat cu ajutorul serviciilor *Google Place* și *OpenStreetMap*, utilizând API-ul disponibil pe site. Pentru fiecare punct de interes am extras numele, locul lui determinat și tipul (categoria comercială) pentru a putea construi asocierea activitate-Punct De Interes (vizibilă în *Tabelul 2*).

Am extins distanța maximă de parcurs (M_{dp}) de la 500 m până la 1 km pentru a putea considera un număr suficient de puncte de interes din jurul punctului de oprire (Smith și Butcher 2008). Am găsit astfel că în orașul Iași pot fi asociate în medie 7 puncte de interes fiecărui punct de oprire. După cum arată *Tabelul 2* din *Anexa 2*, activitățile „Job” și „Acasă” nu sunt prezente. Acest lucru are la bază două motive. Primul este faptul că niciuna din activități nu poate fi asociată a priori unui punct de interes. Al doilea motiv este acela că determinarea locuinței și a locului de muncă poate fi realizată prin analiza celor mai frecvente două locații prezente în colecția de rute GPS obținute de la un utilizator (*Csaji et al 2012*). Metoda noastră urmărește determinarea tuturor activităților realizate de un subiect cu excepția celor de „Acasă” și de la „Locul de muncă”. O altă activitate exclusă din acest studiu este cea de „Realimentare”.

Din cauză că orele de acces nu sunt incluse în acest moment în cadrul metadatelor obținute de la punctele de interes, a trebuit să realizăm manual un orar care să țină cont de deschiderea activităților comerciale și a spațiilor de recreere, pentru toate zilele săptămânii. *Tabelul 3* din *Anexa 2* ilustrează orarul pentru o submulțime de categorii de puncte de interes.

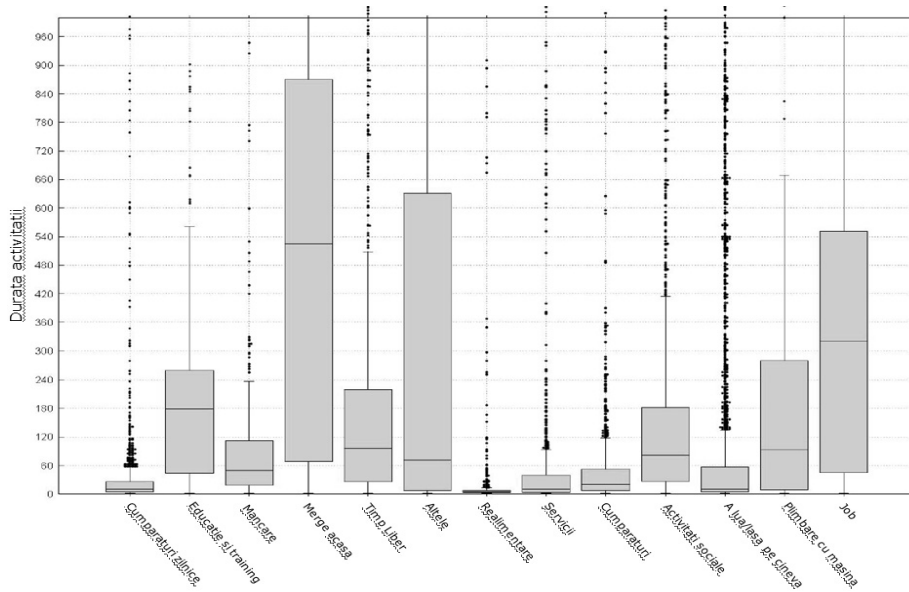

Figura 6 – Grafic cu durata de timp (în minute) pentru fiecare activitate în parte

Experimentul ia în calcul traiectoriile brute (inițiale) și adnotările pe marginea acestora separat: rutele GPS sunt utilizate ca date de intrare pentru algoritmul de AugmentareSemantica, iar adnotările sunt utilizate atât pentru colectarea de activități, cât și pentru validare. Pe scurt, pentru fiecare traiectorie vom identifica punctele de oprire. Apoi, pentru fiecare oprire vom selecta punctele de interes din vecinătate și vom aplica regulile spațio-temporale corespunzătoare unui $M_{dp} = 1$ km pentru a realiza o selecție a punctelor de interes ținând cont de distanța până la acestea, timpul de oprire și orele de acces. Pentru acestea, vom calcula probabilitatea de a fi vizitate (conform modelului gravitațional) și vom obține o mulțime de rute adnotate în felul corespunzător.

Exemplul de mai sus reprezintă o versiune simplificată a adnotării în care returnăm doar cea mai probabilă activitate dintre cele selectate. Această rută descrisă în *Tabelul 4* din *Anexa 2* reprezintă o zi tipică de lucru pentru *Subiectul 6*. El se trezește dimineață pentru a merge la lucru, apoi se deplasează la masa de prânz și la cumpărături, ulterior se întoarce la locul de muncă și apoi merge acasă. După cum am menționat anterior, nu vom identifica activitățile „Acasă” și „Job”, de aceea în tabel apare valoare „NULL” în perioadele de timp corespunzătoare acestor activități.

În etapa de validare, comparăm pentru fiecare utilizator în parte activitatea cea mai probabilă asociată unui punct de oprire, obținută pe baza algoritmului

AugmentareSemantica, cu activitatea adnotată de utilizator în momentul realizării opririi. Am obținut o precizie la nivel general de 43% (activități identificate corect). La prima vedere, acest nivel de acuratețe poate fi considerat insuficient. Cu toate acestea, îl putem privi ca un rezultat promițător pentru cercetările ulterioare, ținând cont de faptul că metoda noastră este strâns legată de calitatea și volumul datelor de intrare, iar în orașul Iași nu există în acest moment o eșantionare la nivel larg cu privire la rutele GPS realizate de oameni. De asemenea, există și cazuri în care punctele de interes nu puteau fi localizate pe hartă sau ora de acces nu era disponibilă. Trebuie avut în vedere faptul că numărul mediu de puncte de interes accesibile dintr-un punct de oprire este 7, astfel că rezultatul de 43% trebuie comparat cu o probabilitate aleatorie de $1/7 = 14\%$. *Tabelul 5 (Coloana A)* din *Anexa 2* arată nivelul de acuratețe pentru fiecare activitate (procentul de activități corect identificate în comparație cu numărul de activități de același tip declarate). De exemplu, am obținut rezultate bune în identificarea activității „Mâncare” (metoda a oferit răspunsul corect în procentaj de 83%), în timp ce activitatea „Cumpărături zilnice” nu a putut fi identificată. Se poate observa că aceste rezultate se află în relație cu punctele de interes disponibile în vecinătatea punctelor de oprire. De fapt, dacă privim în *Tabelul 5 (Coloana B)*, numărul de puncte de interes din preajma punctelor de oprire asociate activității „Cumpărături zilnice” este de doar 17.

În prezent, lucrăm la o rafinare a metodei pentru a îmbunătăți gradul de acuratețe al predicției prin extinderea sistemului pentru a adăuga noi constrângeri, și a exclude astfel din start potențiale puncte de interes. De exemplu, s-ar putea adăuga o nouă constrângere pentru a pune în relație durata opririi cu durata timpului de vizitare a unui punct de interes (o durata de oprire de 10 minute nu poate fi de obicei compatibilă cu activitatea de vizitarea unui muzeu). De asemenea, trebuie să considerăm și faptul că durata totală de oprire a unei persoane nu este întotdeauna egală cu durata de timp petrecută într-un anumit loc. Trebuie avut în vedere și timpul de deplasare de la locul opririi până la punctul de interes. Este bine de menționat că, în general, cu cât durata opririi este mai lungă, cu atât mai multe puncte de interes sunt asociate cu acel punct de oprire. Pe de altă parte, cercetăm noi surse de obținere de puncte de interes pentru a putea îmbunătăți calitatea datelor. O sursă precum *Pagini Aurii*¹ este de luat în calcul, deoarece conține aproape toate punctele de interes (comerciale sau nu) dintr-un oraș, clasificate ierarhic corespunzător, împreună cu alte detalii utile (precum ora de acces). Din nefericire, acestea nu pun la dispoziție un API care să faciliteze obținerea datelor și de aceea va trebui dezvoltat un agregator extern de date. Asocierea dintre categoriile de puncte de interes și activități este o altă direcție importantă de îmbunătățit. Există câteva cazuri speciale în care activitățile realizate în anumite

¹ *Pagini Aurii* (Disponibil la: <http://www.paginiaurii.ro/Search/Results?where=Iasi>).

locuri nu pot fi identificate în mod univoc. Să considerăm, de exemplu, o cină la un restaurant cu niște prieteni: putem privi această activitate ca fiind din categoria „Mâncare” sau „Socializare”? În acest moment, nu există un răspuns clar la această întrebare și, de aceea, soluția curentă va trebui îmbunătățită cu un set extins de reguli care să permită construirea unei baze de cunoștințe solide și neambigue. Fapt este că anumite evenimente, fără să fie ambigue, sunt diverse, complexe, au mai multe fațete.

Trebuie să subliniem că diferite asumptii stau la baza abordării curente. Există o asumptie generală că, pe durata unei opriri, o persoană desfășoară o singură activitate (de fapt, sunt posibile mai multe activități pe durata unei opriri: te poți opri într-un loc pentru a merge la bar să bei o cafea și apoi să faci cumpărăturile la supermarket – ca în cazul Palas Mall de la Iași). În acest caz, am putea considera o anumită activitate ca fiind „principală” sau scopul principal al deplasării persoanei. În exemplul nostru, „Cumpărături zilnice” este activitatea principală, iar „a bea o cafea” poate fi văzută ca activitate secundară. În mod natural, este mai informativ să putem deduce mai multe activități. O altă asumptie este aceea că o persoană își oprește mașina și apoi pornește pe jos către destinație (punctul de interes). Acest lucru poate să nu fie mereu adevărat. O persoană ar putea lua un autobuz, tramvai sau metrou pentru a ajunge la destinația dorită. O îmbunătățire a metodei curente ar trebui să considere existența unei opriri distincte în zona vecină opririi inițiale a autovehiculului. Pot fi realizate eventual o serie de inferențe care să indice, în funcție de momentul opririi, dacă persoana în cauză a luat un anumit mijloc de transport în comun pentru a ajunge la destinație. Un caz special, dificil de gestionat, este cel al opririlor foarte scurte. Acestea pot fi cauzate de erori de semnal GPS, adnotări deficitare sau chiar activități speciale precum realimentarea cu carburant și transportul unor persoane de la/către o destinație. Ultimele dintre aceste activități sunt greu de înglobat în cadrul aplicației întrucât nu pot fi asociate unor puncte de interes. În prezent, investigăm această problemă și încercăm să asignăm acestor activități opriri foarte scurte (1-2 minute) sau puncte de interes precum școlile (a lua/a duce copilul), aeroporturi și stații de tren (a lua/a duce persoane, cunoștințe).

6. Concluzii și direcții viitoare

Această lucrare oferă o metodă automată de a infera activitățile unor utilizatori pe durata deplasării acestora, având la bază o serie de rute GPS memorate într-o baza de date. Ne-am propus să realizăm o îmbogățire semantică a traiectoriilor inițiale cu informații utile din diverse domenii (*Sisteme Inteligente de Transport – ITS*, Comercial, Social). Ideea de bază a acestei abordări o constituie detectarea punctelor de oprire ca părți constitutive ale traiectoriilor. Punctele de oprire sunt considerate momentul în care utilizatorul începe desfășurarea unei

activități, iar aceasta din urmă poate fi atașată unui punct de interes. De vreme ce fiecare categorie de punct de interes este asociată unei activități („Mâncare”, „Cumpărături”, „Studiu” etc.), găsirea celei mai probabile categorii de puncte de interes corespunde găsirii celei mai probabile activități realizate. Identificarea punctelor de interes vizitate este calculată cu ajutorul unui algoritm bazat pe o serie de criterii precum: durata opririi, momentul în timp al opririi etc. Pe baza modelului gravitațional, obținem probabilitatea cu care un subiect realizează o anumită activitate într-o anumită destinație. Am evaluat algoritmul pentru o îmbogățire semantică a traiectoriilor reale colectate de la 10 subiecți care au realizat o preadnotare a rutelor, iar rezultatul este încurajator pentru viitor. Există cu toate acestea o serie de probleme care au fost detaliate în *Secțiunea 5*. Ele constituie obiectul cercetărilor aflate în curs de desfășurare. În principiu, lipsa unor baze de date complete cu privire la punctele de interes (amplasare și timpi de acces) din orașe mai puțin importante este un obstacol ce poate fi depășit prin utilizarea serviciului *Pagini Aurii* sau *TOM TOM*. Serviciul online *Foursquare*, disponibil și ca aplicație pe diferite dispozitive mobile, oferă o baza de date de puncte de interes ușor de accesat și cu metadate disponibile (fotografii, intervale orare, geolocalizare, recomandări etc.). O a doua direcție de cercetare o constituie îmbunătățirea mapării dintre categoriile de puncte de interes și activități. Colectarea unui volum semnificativ de rute GPS și filtrarea acestora de erori poate aduce un plus de acuratețe la nivelul predicției finale.

De asemenea, dorim să îmbunătățim pasul de inferență a activităților considerând toate subsecvențele de activități realizate pe parcursul rutei. Un pattern cu două activități „Mancare” aflate în succesiune imediată, fără a fi separate de alte activități, justifică asignarea unei probabilități mai mici celei de-a doua activități din aceeași categorie. Studiind succesiunea și distribuția celor mai frecvente activități adnotate de către subiecți în cadrul rutelor, vom putea îmbunătăți predicția finală.

Mențiune: Această lucrare a fost realizată în cadrul proiectului POSDRU/159/1.5/S/133675 „Inovare și dezvoltare în structurarea și reprezentarea cunoașterii prin burse doctorale și postdoctorale (IDSRC - doc postdoc)”, cofinanțat de Uniunea Europeană și Guvernul României din Fondul Social European prin Programul Operațional Sectorial Dezvoltarea Resurselor Umane 2007-2013.

Referințe bibliografice:

- Bogorny, Vania, Chiara Renso, Artur Ribeiro de Aquino, Fernando de Lucca Siqueira și Luis Otavio Alvares. 2014. „CONSTAnT: A conceptual data model for semantic trajectories of moving objects.” *Transactions in GIS*, 18: 66-88.
- Cintia, Paolo, Roberto Trasarti, Livia Almada Cruz, Camila Ferreira Costa și Jose Antonio F. de Macedo. 2013. „A gravity model for speed estimation over road network.” In *Proceedings of HUMOComp, IEEE 14th International Conference on Mobile Data Management*.
- Csáji, Balázs Cs., Arnaud Browet, V.A. Traag, Jean-Charles Delvenne, Etienne Huens, Paul Van Dooren, Zbigniew Smoreda și Vincent D. Blondel. 2012. „Exploring the mobility of mobile phone users.” *CoRR, Physica A: Statistical Mechanics and its Applications*.
- Huang, Lian, Quingquan Li și Yang Yue. 2010. „Activity identification from GPS trajectories using spatial temporal POIs' attractiveness.” In *LBSN '10 Proceedings of the 2nd ACM SIGSPATIAL International Workshop on Location Based Social Networks*.
- Kiefer, P. și K. Stein. 2008. „A framework for mobile intention recognition in spatially structured environments.” *2nd Workshop on Behavior Monitoring and Interpretation (BMI08), 31st German Conference on Artificial Intelligence (KI-2008)*.
- Palma, A.T., V. Bogorny, B. Kuijpers și L.O. Alvares. 2008. „A clustering-based approach for discovering interesting places in trajectories.” In *Proceedings of the 2008 ACM Symposium on Applied Computing*.
- Parent C., S. Spaccapietra, C. Renso, G. Andrienko, N. Andrienko, V. Bogorny, M.L. Damiani, A. Gkoulalas-Divanis, J. Macedo, N. Pelekis, Y. Theodoridis și Z. Yan. 2013. „Semantic trajectories modeling and analysis.” *Journal ACM Computing Surveys (CSUR)* 45 (4): 1-32.
- Rocha, J.A.M.R., G. Oliveira, L.O. Alvares, V. Bogorny și V.C. Times. 2010. „DB-SMoT: A direction-based spatio-temporal clustering method.” In *Proceedings of the 5th IEEE International Conference on Intelligent Systems (IS)*.
- Smith, Mary S. și Thomas A. Butcher. 2008. „How far should parkers have to walk.” *Parking* 47 (4).
- Spaccapietra, Stefano, Christine Parent, Maria Luisa Damiani, Jose Antonio de Macedo, Fabio Porto și Christelle Vangenot. 2008. „A conceptual view on trajectories.” *Journal Data Knowledge Engineering* 65, 126–146.
- Spinsanti, Celli și Renso. 2010. „Where you go is who you are: understanding people's activities by places visited.” In *BMI 2010 – 5th Workshop on Behaviour Monitoring and Interpretation, CEUR Workshop Proceedings*.

- Xie, Kexin, Ke Deng și Xiaofang Zhou. 2009. „From trajectories to activities: a spatio-temporal join approach.” In *Proceedings of the 2009 International Workshop on Location Based Social Networks, LBSN '09*.
- Yuan, Jing, Yu Zheng și Xing Xie. 2012. „Discovering regions of different functions in a city using human mobility and POIs.” In *Proceedings KDD '12 Proceedings of the 18th ACM SIGKDD International Conference on Knowledge Discovery and Data Mining*.
- Zheng, Yu, Quannan Li, Yukun Chen, Xing Xie și Wei-Ying Ma. 2008a. „Understanding mobility based on GPS Data.” In *Proceedings of the 10th International Conference on Ubiquitous Computing*.
- Zheng, Yu, Like Liu, Longhao Wang și Xing Xie. 2008b. „Learning transportation mode from raw GPS data for geographic applications on the web.” In *WWW '08 Proceedings of the 17th International Conference on World Wide Web*.

Anexa 1

Algorithm 1: *AugmentareSemantica*

Intrare:

O rută R ;

Iesire:

Activitatea realizată pe parcursul opririlor

- 1 $Opriri = DetectieOpriri(R)$;
- 2 **pentru** $oprire \in Opriri$ **execută**
- 3 $PDIPosibile = PDISelectate(oprire_{punct}, oprire_{imp}, M_{dp})$;
- 4 $Activitate = Probabilitate(PDIPosibile)$;
- 5 **sfpentru**
- 6 **returneaza** $Activitate$;

Algorithm 2: *PDISelectate*

Intrare:

Un punct de oprire o ; O distanță maximă care poate fi parcursă M_{dp}

Iesire:

O mulțime de PDI selectate

- 1 $ListaPDISelectate = []$;
- 2 **pentru** $pdi \in CeleMaiApropiatePDI(oprire)$ **execută**
- 3 */*CeleMaiApropiatePDI este o funcție care returnează cele mai apropiate puncte de interes din mulțimea totală de puncte de interes */*
- 4 **daca** $(distanta(oprire_{punct}, oprire_{imp}) < M_{dp})$ **si** $(oprire_{imp} \subseteq pdi_{imp_acces})$
atunci
- 5 $ListaPDISelectate.adauga(pdi)$;
- 6 **sfdaca**
- 7 **sfpentru**
- 8 **returneaza** $ListaPDISelectate$;

Algoritm 3: *CalculProbabilitate*

Intrare:

O mulțime de puncte de interes – *PDI*, Punctul de oprire – *o*, O listă de activități – *ListaActivitati*

Iesire:

Activitatea realizată – *Activitate*

```

1  Probabilitate = [];
2  pentru act ∈ ListaActivitati execută
3  // pentru fiecare grup de puncte de interes asociate aceleiași
activități act
4   $PDI_{act} = \{p \in PDI: \mu(p) = act\}$ ;
5  // ia ca distanță minimul dintre punctul de oprire și toate punctele
de interes asociate aceleiași activități act
6   $dist = \min(distanța(o,p) \text{ pentru } p \in PDI)$ ;
7  // calculează masa acestor puncte de interes ca numărul de puncte
de interes aparținând aceleiași categorii
8   $masa = \text{len}(PDI_{act})$ ;
9  // calculează valoarea gravitațională pentru această
categorie/activitate și adaugă valoarea la lista de probabilități
10  $Probabilitate.adauga(act, masa/dist^2)$ ;
11 Sfpentru
12 returneaza activitate = max(Probabilitate.act);

```


Anexa 2

Tabel 1 – Sumar al datelor experimentale folosite

ID Subiect	Puncte GPS	Numar de rute	Numar de destinatii diferite	Perioada de colectare
1	91.133	43	7	7
2	40.405	14	4	7
3	58.206	22	6	6
4	79.603	27	13	9
5	47.390	13	12	4
6	103.987	49	19	4
7	31.440	13	6	2
8	125.693	42	8	6
9	49.405	27	6	3
10	44.076	19	10	4

Tabel 2 – Asociere puncte de interes (PDI)-Activități

Activitate	Categorie punct de interes
Servicii	{ATM, Bancă, Închiriere mașină, Stomatolog, Medic, Spital, Farmacie, Finanțe, Asigurări, Stație carburant, Agenție de turism, Poștă, Poliție, ...}
Mâncare	{Brutărie, Bar, Cafea, Mâncare, Fast-Food, Restaurant}
Cumpărături zilnice	{Magazin alimentar, Supermarket, Mall}
Cumpărături	{Biblioteca, Magazin haine, Magazin electronice, Florărie, Magazin mobilă, Magazin bijuterii, Librărie, Magazin animale de casă, Magazin auto, ...}
Educație	{Școală, Universitate}
Timp liber	{Aeroport, Biserică, Sală de sport, Muzeu, Club, Parcare, Spa, Stadion, Cinema, ...}

Tabel 3 – Categoriile de puncte de interes și orele de acces

Categorie PDI	LUNI-DUMINICA	DUMINICA
Bar	[07:00 -23:00]	[7:00 - 23:00]
Restaurant	[11:30 - 15:00] [18:30 - 22:00]	[18:30 - 22:00] [11:30 - 15:00] [18:30 - 22:00]
Banca	[08:30 - 13:30] [18:45 - 16:15]	[14:45 - 16:15] inacesibil
Sala de sport	[09:00 - 23:00]	inacesibil
Spital	[00:00 - 24:00]	[00:00 - 24:00]
Muzeu	[10:00 - 18:00]	[10:00 - 18:00]
Club	[22:00 - 05:00]	[22:00 - 05:00]
Posta	[08:15 - 13:30]	inacesibil
Mall	[08:00 - 21:00]	[08:00 - 21:00]

Tabel 4 – Exemplu de traiectorie în care sunt adăugate și punctele de oprire

ID Subiect	Moment de timp	Latitudine	Longitudine	Activitate
6	2014-04-28 8:45:12	51.280	3.413	NULL
6	2014-04-28 12:05:20	51.2309	3.493	Mancare
6	2014-04-28 14:28:40	51.0302	3.4212	Cumparaturi
6	2014-04-28 14:50:01	51.280	3.413	NULL
6	2014-04-28 19:00:19	51.170	3.119	NULL

Tabel 5 – Coloana A: Acuratețea clasificării activităților; Coloana B: Numărul total de PDI din vecinătatea punctelor de oprire, grupate pe categorii și mapate la activitatea corespunzătoare.

Categorie Activitate	(A) Acuratete	(B) Nr. Total PDI
Servicii	34%	2057
Mancare	83%	832
Cumparaturi zilnice	0%	17
Cumparaturi	23%	939
Educatie	3%	173
Timp Liber	49%	727

Abstracts

„Using Ethical Dilemmas in Moral Psychology. Conceptual Investigations and Suggestions for a New Methodology” by Bogdan Olaru

Moral dilemmas have been extensively discussed with great and constant interest in moral philosophy. Recently, they became a very productive research tool in moral psychology. Moral dilemmas were used in empirical studies whose results paved the way for the dual model of moral judgment, which postulates that two distinct systems, conscious/cognitive and intuitive/affective, account for the origins of moral judgments. The paper explores the rationale behind the dual model and shows that deeper understanding of moral dilemmas as clash between highly conflicting and incommensurable moral demands may cast some doubts on the validity of the dual model of moral judgment. The idea that different kinds of moral dilemmas trigger different psychological mechanisms which are responsible for different kinds of moral arguments becomes less and less plausible. Instead, we argue that moral psychology will benefit by considering what is really at stake in a moral conflict and by clarifying when people think of themselves as confronted with real and when with pseudo-dilemmas.

Keywords: moral dilemmas, moral judgment, the dual model of moral judgement

„Normativity Through the Lens of Naïve Psychology. How Implicit Theories of Morality Can Contribute to a Science of Moral Decision-Making” by Ana Maria Hojbotă

Interpersonal perception and moral judgment are affected by numerous biases, including personal beliefs about character and subjective perceptions about the stability of the social order. Several phenomena, including people’s descriptions and explanations of the causality of prosocial and antisocial behavior, attributions of moral blame and responsibility, allocation of punishment, and availability toward rebuilding trust and forgiveness, seem to relate to people’s beliefs about immutability of moral character. The degree to which individuals endorse the idea that character traits are highly diagnostic and predictive seems to influence a range

Abstracts

of affective, cognitive, and behavioral reactions. However, there is a lot of debate surrounding the dispositional nature, dimensionality, and the degree of clarity related to these constructs. In this paper, we advocate the idea that, although logically inconsistent, these mindsets are not rigid or enduring, but context-dependent. They function as social explanatory models, that are activated in certain circumstances and give rise to specific evaluative reactions. We discuss the antecedents and consequences of these beliefs, as well as the functions of implicit theories of moral character. In the last part of the study, we present the commonalities with the social-functional model of the intuitive prosecutor, suggesting some ways to reduce evaluative biases.

Keywords: implicit theories of moral character, prosecutorial mindset

„Moral Psychology and the Nature of Moral Judgment” by Emilian Mihailov

According to psychological rationalist models our moral judgments are the result of a process of conscious reasoning. People are explicitly deliberating about what reasons count and they are reflecting upon which principles are to be applied to particular cases. Moral emotions may function as inputs, but they do not directly cause moral judgments. The „affective” revolution in moral psychology supported by recent results from neuroscience, evolutionary, and social psychology has stressed the importance of emotional and intuitive processes for moral judgement. Jonathan Haidt has argued that the new body of evidence supports an alternative to the rationalist models. He proposed a social intuitionist model which states that emotionally driven moral intuitions are actually the main source of moral judgments and that moral reasoning is an *ex post facto* process used to influence the intuitions of other people, without being able to lead to moral conclusions on its own. In this paper, I argue that, even though rationalist models usually neglect the role of emotions and intuitions, the current evidence does not support the highly restrictive role of moral reasoning attributed by the social intuitionist model and that there is more room for the causal influence of moral reasoning than Haidt admits.

Keywords: moral judgment, rationalist model, social intuitionist model, reasoning, intuition.

„Variations of the Experimental Stimuli in the Research on Moral Judgment: Relevant Factors and Necessary Methodological Precautions” by Andrei Holman

Currently, there is a high heterogeneity of the theoretical accounts in the field of moral psychology, which stems, at least in part, from a high diversity in the methodological designs and instruments among the empirical studies that have provided support for these various positions. This paper focuses on the most widely used experimental material in the research on moral judgments, namely the sacrificial moral dilemmas. Building on and extending a previous analysis on the parameters of this type of experimental material, its aim is to develop an extensive review of the important psychological consequences of the apparently minor variations on these parameters. Consequently, it highlights the need to carefully control all factors that might generate unintended effects in participants’ moral judgments. Moreover, it illustrates the potential of sacrificial moral dilemmas to extend the current knowledge in moral psychology, by attentively anchoring the methodological characteristics of the studies employing them in the relevant theoretical accounts.

Keywords: moral judgment, moral dilemma, methodological design, experimental control

„Ethical Dilemmas and Moral Reasoning of Romanian Teachers” by Roxana Ghiățău

In teaching, educators face multiple professional dilemmas. Only a few of these are genuine ethical dilemmas. We investigated teachers’ ethical dilemmas and their reasoning in the process of ethical decision making. We conducted a series of focus-groups to collect data about the ethical dilemmas that are commonly challenging Romanian teachers. During the second phase, we selected several dilemmas from among those identified in the first phase and constructed an instrument for assessing moral reasoning of Romanian educators. The study led to four conclusions: 1. Teachers identified a range of contexts where ethical dilemmas usually occur: in their relationships with parents, in their relationships with students, in leadership area, and in issues related to social justice; 2. Most of their dilemmas are not authentic ethical dilemmas, but rather pseudo-dilemmas, professional dilemmas or challenges to professional courage; 3. We found that teachers’ ethical reasoning relates, in the first line, to arguments based on principles and, secondly, to contextual arguments; 4. As decision strategy, teachers use, first

Abstracts

and foremost, single-handed approaches and only as a second option delegation to other institutions.

Keywords: teaching profession, professional dilemma, ethical dilemma, moral reasoning, ethical decision.

„Psychological Aspects of Moral Biases and Two Correction Strategies” by Antones Emilia Alexandra

Moral judgments and decisions are complex phenomena which have attracted, in the last decades, an impressive number of researchers. Previous studies focused on the factors that bias people’s evaluations of immoral behavior, such as: the consequences of the action, the type of action (the omission bias), and the resemblance between the participant and the agent (the similarity bias). In this study, we focused on the in-depth understanding of these biases and on their connection to the theory of defensive attributions. In the empirical part, we tested the efficiency of two correction strategies: rational processing and providing the relevant information. The participants (N=169) received written debiasing instructions specific to their experimental group (rational processing, providing information, and control), and assessed after that various scenarios where an agent transgressed a moral norm. The results show a connection between assessing the immorality of an action, the responsibility attributed to the agent and the punishment recommended by the participants. The two strategies influenced the assessments, but this influence depends on each bias: the strategy of rationally processing the information decreased the omission bias but increased the consequence bias. The strategy based on providing the relevant information decreased the similarity bias.

Keywords: omission bias, consequence bias, perceived similarity, correction strategies

„Conscious and Unconscious Thought in Moral Judgments” by Georgiana Zugravu

This paper starts from some of the most important approaches about the psychological mechanisms underlying moral evaluations. We focused on the contrast between conscious and unconscious information processing and on the effect of the processing mode on moral judgment. Studies on unconscious thought

converge on the idea that when making moral decisions, unconscious thought leads to more utilitarian decisions compared to the conscious or spontaneous thought. Moreover, in contexts without moral connotation, unconscious thinking leads to greater accuracy of decision according to the decision maker's standards or preferences. We extended these results to moral evaluation. Our hypothesis is that unconscious processing leads to decisions that are more consistent with the participants' moral standards as compared with conscious and spontaneous processing. In other words, unconscious thought promotes decisions that are closer to the individual's moral profile as compared with conscious and spontaneous thought.

Keywords: conscious and unconscious thought, moral judgments, moral dilemmas, moral profile

„Self-concordant Moral Goals, Self-authenticity and Psychological Well-being” by Daniela Ionescu

The aim of this study is to reveal the role of self-concordant moral goals and of self-authenticity for a person's psychological well-being. The research was conducted on 64 subjects as a predictive transversal study using correlational procedures and simple linear regression analysis. We found that self-authenticity is an independent predictor of someone's psychological well-being. A high level of self-authenticity is associated with high levels of psychological well-being. Self-authenticity is also an independent predictor for the self-concordance of moral goals, while the latter is an independent predictor of psychological well-being. A high level of self-concordance in moral goals is associated with high levels of psychological well-being. We concluded that self-authenticity plays an important part in the process of setting and pursuing moral goals consistent with one's moral values. It is more likely for an authentic individual to act according to his own self and to his own set of moral values. This person will most probably pursue self-concordant moral goals and will experience a higher level of psychological well-being.

Keywords: moral goals, self-concordance, self-authenticity, psychological well-being.

Abstracts

„The Unconscious Foundations of Normativity. A Perspective on Jacques Lacan's Ethics” by Bogdan Dragomir

This paper addresses the problem of normativity in Jacques Lacan's writings. Lacan shows that the foundations of normativity can be understood as originating in the unconscious. Our objective is to outline Lacanian ethics starting from this claim. We argue that normativity, as a law of language, is structured at the level of unconscious desire, but springs from the desire of the unconscious. The desire of the unconscious, which is fundamentally repressed, is the Other's desire. At the level of the subject's psyche, the trace of this desire is the feeling of culpability. This feeling comes from an attitude of moral cowardice, that is, of having renounced at the Other's desire. We conclude that the moral imperative should be that of acting according to one's desire. Finally, we argue that the ethics of psychoanalysis, which aims at transgressing the subject's structural law, consists of resuming the relation with the Other.

Keywords: normativity, law, language, desire, Jacques Lacan

„Anteriority as a Source for Normativity” by Cosma Tudor Purnavel

This paper explores a basic question concerning normativity. We are asking whether norms can be reduced to their justification. In our everyday lives, we tend to ask for justifications for whatever people demand from us. To receive a justification is, for most of us, a good enough reason to act on a claim. I argue that norms cannot be equated with the process of rational validation only. Some aspects of Bernhard Waldenfels' philosophy of time are used in the pursuit of this goal. My thesis is that pathos and affectivity are two very important ingredients of normativity.

Keywords: lived time, objective time, temporal difference, affect

„Human Mobility Tracking from a Specific Area of Activity and Future Festination prediction” by Emilian Necula

The opportunity of collecting huge amount of GPS tracking data using GPS enabled devices gave us a good starting point for analyzing human mobility. But the raw mobility tracking data lack of semantic information. So within the purpose of getting large amounts of semantically rich trajectories, our solution offers an

intuitive mechanism to automatically annotate the routes. The idea of our approach is to detect the stops as parts of a trajectory where the user stopped to perform an activity and match these stops to the possible visited points of interest (POIs). Since each POI category is mapped to an activity, finding the most probable POI-category corresponds to finding the activity that was most likely performed. The identification of the visited POI is computed by an algorithm built for this purpose. We applied a probability law based on the Gravity Model. In the next phase, we tested and evaluated the method in a real case study of human mobility trajectories. The POIs were downloaded from Google Place and OpenStreetMap. We obtained a global accuracy of 43% calculated as the percentage of activities correctly identified with respect to the activities the users declared in their diary. It is a promising result considering that our method is strongly dependent on the quality of the input data. Studying the sequence of activities and the distribution of the most common activities will translate into a better destination prediction.

Keywords: mobility pattern, Hidden Markov Model, prediction, destination inference, GPS data.

Contributors

Bogdan Olaru has studied philosophy in Iași (Romania) and Berlin, and graduated psychology at University of Göttingen (Germany). His primary areas of interest include moral philosophy and moral psychology, social justice, bioethics, and phenomenology. His most recent publications address issues related to responsibility and social justice. He edited the anthology *Autonomy, Responsibility, and Health Care: Critical Reflections* (Bucharest, 2008) and published *Changing one's Moral Luck: The Effect of Restitution on Moral Judgments* (AV Akademikerverlag, 2012). He is currently coordinating with Andrei Holman a research team working on Ethics and Moral Psychology at Romanian Academy, Iași Branch, SOP HRD/159/1.5/S/133675 Project.

Ana Maria Hojbotă is a Post-PhD Fellow in the SOP HRD/159/1.5/S/133675 Project, Romanian Academy, Iași Branch, with a research project on the relationship between moral evaluative judgments and implicit theories of moral traits. She completed her PhD in 2013 at the Faculty of Psychology and Educational Sciences, „Alexandru Ioan Cuza” University, Iași. Her research interests cover the area of psychology of talents and creativity, motivation and self-regulation, group dynamics and group performance.

Emilian Mihailov is a Post-PhD Fellow in the SOP HRD/159/1.5/S/133675 Project, Romanian Academy, Iași Branch. He is currently working on the implications of moral psychology and neuroscience for normative ethical theories and practical ethics. Recent publications include „Intuitive methods of moral decision making: A philosophical plea,” in Valentin Muresan, Shunzo Majima (Eds.), *Applied Ethics: Perspectives from Romania*, Hokkaido University, 2013, and „The Normativity of Kant’s Formula of the Law of Nature,” published in *The Romanian Journal of Analytic Philosophy*, Vol. VII, No. 2, 2013.

Andrei Holman is coordinating with Bogdan Olaru a research team working on Ethics and Moral Psychology at Romanian Academy, Iași Branch, SOP HRD/159/1.5/S/133675 Project. He is Associate Professor in the Department of Psychology, „Alexandru Ioan Cuza” University, Iași. He teaches cognitive psychology, advanced data analysis, research methods. He defended a PhD thesis on emotion-cognition interplay at „Alexandru Ioan Cuza” University, and a second

Contributors

one about cross-cultural social representations of beauty and aesthetic surgery within the program *European PhD on Social Representations and Communication*. His main research interests are: the influences of emotion on cognitive processes, embodied cognition, moral judgments and decisions, and the psychology of organ donation.

Roxana Ghiațău is a Post-PhD Fellow in the SOP HRD/159/1.5/S/133675 Project, Romanian Academy, Iași Branch. She defended a PhD in Intercultural Education with a thesis on „The Deontological Code of the Teaching Profession. Principles and Content”. She is now Lecturer at the Pre- and In-Service Teacher Training Department in „Alexandru Ioan Cuza” University, Iași. She worked in several projects on psycho-pedagogical training, e-learning, curricular models, curricular innovations, etc. She is now working on training activities in the field of ethics of the teaching profession.

Emilia Alexandra Antonese is a Post-PhD Fellow in the SOP HRD/159/1.5/S/133675 Project, Romanian Academy, Iași Branch. She has teaching responsibilities at „Alexandru Ioan Cuza” University, Iași, Faculty of Psychology and Educational Sciences. She defended her PhD on „Social Representations of the Current, Future and Ideal Family” in 2013 at „La Sapienza” University of Rome, Italy. Her main research interests are: social psychology (with special focus on social emotions), the psychology of decision making, and couple therapy.

Georgiana Zugravu is a PhD Fellow in the SOP HRD/159/1.5/S/133675 Project, Romanian Academy, Iași Branch. She is also a psychotherapist under supervision and an organizational psychologist, with a MA in Organizational Psychology from „Alexandru Ioan Cuza” University, Iași. She is enrolled in a PhD in psychology of decision making at the same institution, with a focus on the impact of emotional state and different types of information processes on decision’s accuracy. Other areas of interest are: moral decisions, creativity, cognitive biases, and cognitive behavioral therapy.

Ionescu Daniela is a PhD Fellow in the SOP HRD/159/1.5/S/133675 Project, Romanian Academy, Iași Branch, and a PhD student in psychology at „Alexandru Ioan Cuza” University, Iași. She is doing research in organizational psychology. She is also a cognitive-behavioral psychotherapist. She studied psychology at the University of Bucharest and graduated from two master programs, one in Occupational Health and Performance in Organizations, and the other in Psychological Methods of Behavioral Control and the Development of Human Potential.

Bogdan Dragomir is a PhD Fellow in the SOP HRD/159/1.5/S/133675 Project, Romanian Academy, Iași Branch. He earned his Bachelor degree in Philosophy, and his Master's degree in Professional Ethics from „Babes-Bolyai” University, Cluj-Napoca. He is currently a PhD student at the Doctoral School of Philosophy of the same university with a thesis on the ethical meaning of the sublime in Marc Richir's phenomenology and Jacques Lacan's psychoanalysis.

Cosma Tudor Purnavel is a PhD Fellow in the SOP HRD/159/1.5/S/133675 Project, Romanian Academy, Iași Branch. He earned his Bachelor degree in Philosophy and his Master's degree in Cultural Management from „Alexandru Ioan Cuza” University, Iași. He is currently a PhD student at the Doctoral School of Philosophy of the same university with a thesis on nostalgia.

Emilian George Necula is a PhD Fellow in the SOP HRD/159/1.5/S/133675 Project, Romanian Academy, Iași Branch, and a PhD Student at Faculty of Computer Science, „Alexandru Ioan Cuza” University, Iași. Its main research activities focus on improving Intelligent Transportation Systems and offering solutions to car traffic management. Various traffic simulators were implemented, investigating the congestion occurrence in an urban area. His current research relates to traffic prediction based on GPS data collected from drivers.

Bun de tipar: 2015 - Apărut: 2015 - Format: Academic

Editura Pro Universitaria
Bd-ul Iuliu Maniu Nr 7, Corp A, Etaj 3
editura@prouniversitaria.ro
0733.672.111

Volum elaborat în cadrul Proiectului POSDRU/159/1.5/S/133675.
Se distribuie GRATUIT.

